

पुनर्नेपथ्ये । (१) । रे रे शङ्करपुरवासिजाणवदा ! (२) ए-
सो क्व जोब्बणारम्भ-गब्ब-सम्भरिद- (३) दुब्बिसहामरिस-रोस
ब्बदिभर- बलामोडि- बिहडिदुग्गाडिद- लोहपञ्जर- पडिलग्ग-

रे रे शङ्करपुरवासिजानपदाः ! एष खलु यौवनारम्भ-गर्व-सम्भृत-दुर्विषहामर्ष-रोष-
व्यतिकार-बलात्कार-विघटितोदघाटित-लौहपञ्जर-प्रतिलग्न-सङ्कलितनिगलः, निजलीला-
विलासोद्देहित-वल्लभ-तुङ्ग-लाङ्गल-विकट-वैजयन्तिका-विषम-डामरोहाम-शरीरसन्निवेशः,

यदाशास्यते ; तर्देतत् सर्वदा कुचमण्डलस्थितया सततसमादृतया त्वया अनायासीनैव
लब्धमित्यहो सौभाग्यं तवति भावः ।

अथ त्वयैव जितं न तु मया इति प्रतीतेरार्थी परिसंख्यालङ्कारः, विलासवैजयन्तीदि-
निरङ्गं केवलरूपकं, तृतीयचरणं कंकानुप्रासश्च इत्येतेषां मिथोनैरपेक्षयात् संचुष्टिः ।
यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वं न तच्छब्दानपेक्षणात् न विधेयाविमर्शदोषः ।

अथ पुष्पं नाम प्रतिसुखसम्बरङ्गम् । तथा च साहित्यदर्पणे ।

“पुष्पं विशेषवचनं मतम् ।”

तथा रमणीयत्वेन मालतीकुचमण्डलस्याग्रयाकाङ्क्षाप्रतीतिः स्पृहा नाम नाट्या-
लङ्कारश्च । यथा तत्रैव ।

“आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या स्पृहा तु सा ।”

“चलापाङ्गां दृष्टिमित्यादि, वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ! हता स्वं खलु क्वतौ”
इत्यन्तं शाकुन्तलीयपद्यं स्मरतेव भवभूतिना पद्यमिदं रचितमितीव प्रतीयते ।

पुष्पिताया वृत्तम् ॥ १५ ॥

(१) अयं पाठः कुतश्चिन्नास्ति ।

(२) शङ्करपुराधिवासिणी जाणवदा इति पाठभेदः ।

(३) जोब्बणारम्भभरिदुब्बिसह इति पाठः कुतश्चित् ।

संगलिअ-णिअलो, (१) णिअलोला-विलासुब्बेलिअ-वसुह-तुङ्ग-
लङ्गल- (२) विअङ्-वेजअन्तिअ-विसम-डामरुहाण (३) सरौर-
सखिबेसो, मङ्गादो अक्कमिअ, तक्खण-सतिस-कवलिदाणेअ-
देहिदेहावअव-मज्झ-णिट्ठु, राखिखण्ड-खण्डण-टङ्कार-कङ्-
कङ्गाअन्त-करवत्त-कठिणदाढा-कराल-मुहकन्दरो, पअण्डवज्ज-
णिग्घाद (४) दारुण-चवेढामोडिद-कवलिदाणेअ- (५) णरतुरङ्ग
जंगल-गगार-भरिद-गल-गुहागम्भ-गम्भीर-घग्घरो, रत्तिगल्लूरण
सह-संदम्भ-परिपूरिदणहत्थलो, णिहद-णिप्पेसिद-णट्ठ-णिठ्ठा-
विदासेस-जण-णिबहो, कठोर-णहर-कप्परा-क्कमण-णिहअ-

मठादपकस्य, तत्त्वण सत्त्वण कवलितानेक-देहि-दे-वावयव-मध्य-निष्ठ, राखिखण्ड खण्डन
टङ्कार कटकटायमान-करपव-कठिन-दंष्ट्राकराल-मुखकन्दरः, प्रचण्डवज्र-निर्घात-दारुण
चपेटामोहित-कवलितानेक-नरतुरङ्ग-जाङ्गलीदृगार-भरित-गल-गुहागर्भ-गम्भीरघर्घरः
रत्तिगल्लूरणशब्द-सन्दर्भ-परिपूरित-नभस्तलः, निहत-निष्पेषित-नष्ट-निष्ठापिताशेषजन-

(प) रे रे शङ्करेति । यौवनारम्भेण यो गर्वः बलदर्पः तेन सम्भृतौ पूर्णौ
दुर्विषहौ अन्यैरसह्यौ यौ अमर्षरौषौ अक्षमाकोपौ तयो व्यतिकरेण रंमिश्रेण यो
बलात्कारः बलप्रवृत्तिः, तेन विघटितं आदौ भयं उदघाटितं पश्चादपहारितं यत्-

(१) पडिबड्ठु सिङ्गला-णिरोह-पडिभङ्ग-सङ्गलिद इति पाठान्तरम् ।

(२) ...विलासपेरत्तुब्बेल्लन्त-वत्तलुत्तुङ्ग इत्यपि पाठः ।

(३) डम्बरुहाम इति भिन्नपाठः ॥

(४) विअङ्-विअभणुहामदारुण इति पाठोऽपि ।

(५) परिमिलिअ, । प्रसक्तान्तरे पाठोऽयम् ।

दारिद- (१) जन्तु-गतावग्रव-प्यउत्त-रत्त-कहमिद-गद्वहो, दुष्ट-
सद्वहो कुविश्र-किश्रन्त-लीलाइदं करेदि । ता पडिरक्खध
जधासत्ति अत्तणो जीविदं त्ति (२) । (प)

निवहः, कठार-नखर-कर्पराक्रमण-निर्द्ध्य दारित-जन्तु-गावावयव-प्रवृत्त रक्त-कहं भित-
गतिपथः, दुष्टशार्दूलः, कुपित-क्रतान्त-लीलायितं करोति । तत् परिरक्षत यथाशक्ति
आत्मनो जीवितमिति ।

लौहपञ्जरं तत्र प्रतिलग्नः संसक्तः, सङ्कलितः स्वपादद्वयात् खलितः निगलः शृङ्खला
यस्य सः ।

निजः स्वकौयो यो लीलाविलासः स्वच्छन्दतया विहारः चिरात्परं पञ्जरशृङ्खलावत्या
पगमात् इच्छानुरूपं विचरणं तेन उद्बलितं ऊर्द्धं सञ्चलितं बल्लभं प्रियं, तुङ्गं
उच्चं लाङ्गूलमेव विकटा भोषणा वैजयन्तिका पताका, तथा विषमो दुर्दर्शः, डामरो
भोषणः, उद्दामो विशालः, शरीरसन्निवेशो देहसंस्थानं यस्य सः ।

मठादपक्रम्य स्वकौयबन्धनमन्दिराद्निर्गत्य । तत्क्षणे अपक्रमणस्यैव समये सट्ष्णं
यथास्यात्तथा कवलितानां यस्तानां मुखमध्ये प्रवेशितानां अनेकेषां देहि-देहावयवानां
प्राणिशरीरस्थहस्तपदाद्यङ्गानां मध्ये निहुराः कठिना ये अस्थिखण्डाः तेषां खण्डनस्य
दन्तैश्चर्वणस्य यष्टङ्कारः शब्दविशेषः, तेन कटकटायमानाः कटकटशब्दं कुर्वाणाः याः
करपत्रवत् क्रकचवत् (करात इति यस्य वङ्गभाषा) कठिनाः दंष्ट्रा दन्ताः ताम्रिः
करानी भयङ्करः मुखकन्दरः वदनविवरं यस्य सः ।

तथा प्रचण्डवज्रनिर्घातवत् दारुणो यष्टपेटः चपेटाघातः तेन आनीटितानि आदी
मर्द्दितानि परञ्च कवलितानि यस्तानि गलाघः क्रतानीत्यर्थः यानि अनेकानुरतुरङ्ग

(१) दलिआकइ इति पाठभेदः ।

(२) तारक्खाध, जधासत्ति पिअसहीए मदअत्तिआए जीविदं त्ति इति
पाठान्तरम् ।

प्रविश्य सम्भ्रान्ता बुद्धरक्षिता (१) । परित्ताम्रध, एसा णो पिप्पसहो

(फ) परिताम्रध । एषा नः प्रियसखी, अमात्यनन्दनस्य भगिनी मदयन्तिका एतेन दुष्ट-शार्दूलिन विनिहृत-विद्राविताशेष परिजना अभिभूयते ।

जाङ्गलानि बहुतरमनुष्यघोटक-मांसानि, तेषां उदगारेण उदरात् पुनरुत्थापणेन भरितः परिपूर्णः यो गलगुहागर्भः गलविवरमध्यः तत्र गम्भीरः घर्घरः तद्रूपः शब्दो यस्य सः ।

“जाङ्गलं (क्ली) मांसम्” । “घर्घरः (पुं)...ध्वनिः” । इति च शब्दकल्पद्रुमः । “रक्षीति देशीयपदं दीर्घमधुरवाचि । गल्लूरणशब्दो मांसभक्षणसमय-कुपित-शार्दूल-जातिप्रयुक्तं कण्ठगर्जितं”मिति त्रिपुरारिः । तेन रक्षिर्दीर्घमधुरः गल्लूरणशब्दः मांस-भक्षणकालीनध्वनिविशेषः तस्य सन्दर्भेण परम्परया परिपूरितं नभस्तलं गगनदेशो येन सः ।

केचित् निहता व्यापादिताः, केचित् निर्येषिता शूर्णिताः, केचित् नष्टाः अदर्शनं प्रापिताः सकर्मकत्वमत्र नश्वरातोर्विवक्षितं, केचित् निष्ठापिताः भयविवशतया तत्र तत्रैव स्थापिताः अशेषाः समस्ता जननिवहा येन सः ।

तथा कठारा नखरा नखाः । कर्पराः शिरोऽस्थीनीव तेषामाक्रमणेन प्रहारिण्ये-त्यर्थः निर्हयं निष्ठुरं यथा तथा दारिता विदारिता ये जन्तुगावावयवाः प्राणिनां हस्तपदादीनि शरीराङ्गाणि तेभ्यः प्रवृत्तैः वह्निभूतैः रक्तैः शोणितैः कर्दमितः पङ्कीकृतः गतिपथा येन सः । दुष्टो हिसावृत्तिः शार्दूलः व्याघ्रः ।

कुपितकृतान्तलौलायितं क्रुद्धयमलौलाचरणं ।

अत्र खल्वद्याद व्याघ्रादपि भोषणतरोऽयं समासराशिरिति मन्यन्ते काव्यरसिकाः ।

चूलिकाख्योऽयमर्थोपलक्षकः “अन्तर्यवनिकासंस्थैः सूचनाऽयस्य चूलिका” इति लक्षणात् ।

(१) प्रविश्य बुद्धरक्षिता । सवास इति कुवचित् पाठः ।

अमञ्जलान्दण्डस्य वह्निग्न्या मदन्तिग्न्या एदिणा दुष्टसङ्गुलेषु
विनिहृद-विद्वाविश्रासेसपरिश्रणा अहिभवौअदि । (फ)

माल । लवङ्गिए ! अहो प्रमादो (१) (ब)

माध । ससम्भ्रममुत्थाय । वृद्धरक्षिते ! कासौ ।

माल । दृष्टा सहर्षसाध्वसमात्मगतम् । अस्महे ! एसो वि एत्य

(२) एव्व । (भ)

(न) लवङ्गिके ! अहो प्रमादः ।

(भ) अहो ! एषोऽपि अवैव ।

(फ) प्रविश्येति । सम्भ्रान्ता ताम्रत्वरान्विता । विनिहृताः व्यापादिताः
विद्राविताः प्रमर्दिताश्च अग्नेषाः सकलाः परिजना यस्याः सा । अतएव स्वपरिजनोऽपि
रक्षको न सम्भवतीति भावः । अभिभूयते आक्रम्य व्यापाद्यते ।

(ब) मालेति । अहो इति विषादार्थः । प्रमादः अनवधानता नगररक्षिष्वर्गस्येति
शेषः । अथवा प्रमादो विपत् । भवभूतिरयं प्रायेण विपदर्थ एव प्रमादशब्दं प्रयुङ्क्ते ।

(भ) मालेति । दृष्टा माधवमिति शेषः । सहसा सतताभिलषितप्रियतम-
दर्शनात् हर्षः, निर्जने माममुञ्च दृष्टा यदि कश्चित् पितरं निवेदयेदित्याशङ्कया साध्वसं
भयं ताभ्यां सङ्गति सहर्षसाध्वसम् । अस्महे इति शौरसेन्यादिभाषायां सप्रमादचिन्ताद्यो-
तकमव्ययं । तथाचोक्तम् ।

“विन्तायां सप्रमादायां अस्महे इति कल्पितम् ।

शब्दरूपं विशेषेण प्रयोक्तव्यं प्रयोक्तृभिः ॥”

संस्कृते तु तादृशशब्दाभावात् यथाकथञ्चिदहोशब्दे नानुवादः कृतः । एष माधवः ।

(१) सह लवङ्गिए ! अहो महन्तं प्रमादो इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(२) दृष्ट्यो इति पाठान्तरम् ।

माध । खगतम् । हन्त ! पुण्यवानस्मि, यदहमतर्कितोपनत-
दर्शनोल्लसितलोचनया (१) अनया—(म)

अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नङ्गः

रूपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण * ।

कवलित इव क्लृप्ता चक्षुषा स्फारितेन

प्रसभ ममृतवर्षेणैव (२) सान्द्रेण सिक्तः ॥ १६ ॥

(म) माधेति । हन्त हर्षे । अतर्कितं पूर्वमचिन्तितं अथ च उपनतं
उपस्थितं यत् दर्शनं ममावलोकनं तेन उल्लसिते उत्फुल्ले लोचने यस्या स्तया, अनया
मालत्या, नङ्ग इत्यादिश्लोकस्यक्रियाणां कर्तृपदमेतत् । अहमिति तु तत्कर्म्मपदम् ।

अविरलमिति । अनया मालत्या, कर्तॄणा स्फारितेन प्रीतिप्रफुल्लेन चक्षुषा करणेन
पुण्डरीकाणां सिताम्भोजानामिदमिति पौण्डरीकं तेन, दाम्ना माल्येन अविरलं घनं
सर्वाङ्गेषु निविडं यथा स्यात्तथा नङ्गो वङ्ग इव । निर्भरेण अतिमात्रेण दुग्धस्रोतसा
च रूपित इव । क्लृप्ताः सकलोऽहं सर्वाणि ममाङ्गानीत्यर्थः कवलित इव चिरस्थानन्तर-
त्वाभात् सृष्टव्यतया यस्त इव । यथा सान्द्रेण घनेन असृतवर्षेण सुधावृष्ट्या प्रसभं
वलेन सिक्त इव । सर्वत्र व्यितसमेतत्वात् प्रीतिनिर्म्मलधवलत्वाच्चेति भावः ।

अथ भावाभिमानि-वाच्य-क्रियोत्प्रेक्षाचतुष्टयस्य परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिरल-
ङ्कारः । समुच्चयनीयेन दुग्धस्रोतसेत्यनेनेव समभिध्याहारात् चकारस्य तत्पूर्व-
पाठेऽपि न अक्रमतादोष इति वदन्ति ।

मालिनी वृत्तम् ॥ १६ ॥

(१)—दर्शनोल्लसितया इति पाठभेदः ।

* दुग्धस्रोतसां निर्भरेण इति पाठोऽपि ।

(२) प्रसभममृतमेवेनैव इत्यपि पाठः ।

वृद्धः । महाभाग ! (१) उज्जाणवाहिभरत्यामुहे । (य)

माधवः । साटोपं परिक्रामति (२) । (र)

कामः । वत्स ! अप्रमत्तो भूत्वा विक्रमस्व (३) । (ल)

मालः । जनान्तिकम् । लवङ्गिण ! हृदो हृदो ! (४) संसञ्जो
खुजादो । (व)

सर्वाः । त्वरितं परिक्रामन्ति (५) । (श)

(य) महाभाग ! उद्यानवाह्यस्थामुखे ।

(व) लवङ्गिके ! हा धिक् हा धिक् ! संशयः खलु जातः ।

(य) वृद्ध इति । मालतीमाधवयोः कृतिदयस्य स्वगतत्वात् 'कासौ' इति माधवेन पूर्वपृष्ठस्यैवोत्तरमाह महाभाग इति । उद्यानवाह्यस्थामुखे शार्दूलेनाभिभूयमाना मद-
यन्त्रिका वर्तते इत्यर्थः ।

(र) माधव इति । साटोपं सदपं, परिक्रामति तव गन्तुं पदक्षेपं करोति ।

(ल) काम इति । अप्रमत्तः सावधानः सन् । विक्रमस्व मदयन्त्रिकोद्धाराय उत्-
सहस्यं शक्तिं प्रकाशयेत्यर्थः । "वत्स्य त्साहतायनेषु क्रम" इति रुचादित्वादात्मनेपदम् ।

(व) मालेति । संशयः, मदयन्त्रिका, शार्दूलाक्रमणात् मुक्तिं प्राप्स्यति नवेति
सन्देहः ।

(श) सर्वा इति । परिक्रामन्ति मदयन्त्रिकाया अवस्थामवलोकयितुमित्यर्थः ।

(१) एसो खु, इत्यधिकः पाठः कुवचित् ।

(२) माधवः । (साटोपं) अप्रमत्तोऽस्मि इति भिन्नः पाठः ।

(३) अयं पाठः कुवचिन्नास्ति ।

(४) कुवचित् 'हृदो हृदो' इति पाठो नास्ति ।

(५) अयं पाठोऽपि कुवचित् नास्ति ।

माध । अये दृष्टा (१) सबौभत्सम् । अहह ! । (घ)

संसक्तवृटितविवर्तितान्मजाल-

व्याकीर्णस्फुरदपवृत्तरुणखण्डः ।

कीलालव्यतिकरगुल्फदघ्नपङ्कः

प्राचण्ड्यं वहति नखायुधस्य मार्गः ॥१७॥

अहो ! प्रमादः । (स)

(घ) माधेति । सबौभत्सं सष्टयम् । अहहेत्यद्भुते खदे वा ।

संसक्तेति । संसक्तानि पथिपार्श्वस्थस्तम्भादौ प्रथमं संलग्नानि, परच्च वृटितानि म्हाकर्षणेन छिन्नानि, विवर्तितानि तत्क्षणात् रुण्डेष्वेव सशब्दं परावर्तितानि पथिपार्श्वस्थ स्तम्भादौ दृढलग्नान्शानपहाय आनीतानौत्यर्थः यानि अन्तजालानि नाडी-विशेषसमूहाः (अन्नं आत्रौ, आत् इति यस्य वङ्गभाषा) तै व्याकीर्णा व्याप्ताः, स्फुरतां सद्योव्यापादितत्वात् स्पन्दमानानां अपवृत्तानां विपर्यस्तानां रुण्डानां कव-न्धानां खण्डा यस्मिन् सः । तथा कीलालानां शोणितानां व्यतिकरेण सन्निश्रयेण गुल्फदघ्नः गुल्फपरिमाणः पङ्कः कर्द्दमोयच स तथोक्तः, नखा एवायुधानि यस्य तस्य शार्दूलस्य मार्गः तत्क्षणातिक्रान्तपथः प्राचण्ड्यं अतिभयङ्करतां वहति धारयति ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तथा प्राचण्ड्यवहनं प्रति प्रथमोक्तपदद्वयार्थस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, अन्योरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

“रुण्डः (पुं) कवस्यः” । “कीलालं (स्त्री)...रक्तम्” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

गुल्फदघ्नेति “प्रमाणे मातृद्वयषट्दघ्नट्” इति दघ्नट्प्रत्ययः ।

प्रहर्षिणी हसम् ॥ १७ ॥

(स) अहो इति । प्रमादोऽनवधानता रक्षिर्वर्गस्येति शेषः । यदस्यां विपदि कोऽपि रक्षिपुरुषो नास्तीति भावः । अथवा प्रमादो विपत् ।

(१) एष पाठोऽपि कश्चित् न दृश्यते ।

वयं वत विदूरतः क्रमगता पशोः कन्यका ।

सर्वाः । हा मदयन्ति । (ह)

कामन्दकीमाधवी । सहर्षाकृतम् । (च)

कथं तदवपातिता-(१)दधिगतायुधः पूरुषात् (२)

कुतोऽपि मकरन्द एव सहसैव मध्ये स्थितः ।

इतराः । साह, महाभाग ! साह । (क)

(ह) हा मदयन्तिके ! ।

(क) साधु, महाभाग ! साधु ।

विपदमेवाह वयमिति । वत खेदे । वयं विदूरतः विशेषदूरे तिष्ठाम इति शेषः, कन्यका मदयन्तिका तु पशोः शार्दूलस्य क्रमं एकमेव पादक्षेपं गता एकेनैव पादक्षेपेण लब्धे स्थाने वर्तत इत्यर्थः । अत एवास्माभिरस्या रक्षणस्यासम्भवात् अप्रति-
कार्या विपदिति भावः ।

(च) काममिति । विपन्नाया उपयुक्तरक्षकोपगमादुभयोरिव हर्षः । अनेन रक्षार्थमागमनेन मङ्गलञ्चेत् तदा मदयन्तिकामकरन्दयोर्जातानुरागः सहस्रधा वृद्धि-
मुपयास्यतीति कामन्दक्या आकृतमभिप्रायः, एतेन शूरसैन्यस्य मकरन्दस्य पूर्णपरीक्षा भवेदिति माधवस्याकृतम्, ताभ्यां सहेति सहर्षाकृतम् ।

कथमिति । हर्षे कथंशब्दः । तेन शार्दूलेन अवपातितात् निहतात् पूरुषात् कश्चाञ्चित् नरात् अधिगतं लब्धं आयुधं असिद्येन सः अधिगतायुधः मकरन्दः कुतोऽपि अस्माभिरज्ञातदेशात् एव आगत्य सहसैव कियन्तमपि विवेचन-विलम्बमकृत्यैव मध्ये मदयन्तिकाशार्दूलयोरन्तराले स्थितः, मदयन्तिकारक्षणेन शार्दूलं निहन्तुमिति भावः ।

(क) इतरा इति । साधु महापौरुषं कृतमिति शेषः । हर्षे साधुशब्दस्य विवक्षितः ।

(१) तदभिपातितादिति पाठान्तरम् । (२) सम्भ्रमादिति-पाठभेदः ।

कामन्दकीमाधवी । सभयम् । दृढञ्च पशुना हतो—

इतराः । अञ्चाहिदं अञ्चाहिदं (१) । (ख)

कामन्दकीमाधवी । सहर्षम् ।—असुरसौ कृतशामुना (२) ॥१८॥

(ख) अत्याहितं अत्याहितम् ।

दृढमिति । किञ्चेति चार्थः । पशुना शार्दूलेन दृढं तीव्रं आहतः नखैर्वक्षसि प्रहतः मकरन्द इत्यर्थः । अतएवोक्तं सभयमिति ।

(ख) इतरा इति । अत्याहितं महाभयमुपस्थितं । असुना व्याघ्रकृतप्रहारेणेति भावः ।

व्यसुरिति । असुना मकरन्देन असौ शार्दूलः विगता असवः प्राणा यस्येति व्यसुः, सः कृतश्च । प्रहारानन्तरमेव असिप्रहारेण शार्दूलो व्यापादित इत्यर्थः । अतएवोक्तं सहर्षमिति । चकारोऽयं तात्कालिकत्वसूचनार्थः । धन्योऽयं महावीरो मकरन्द इति भावः ।

अथ रौद्ररसस्य वासहर्षाख्यभावयोरङ्गत्वेन रसवदलङ्कारः । तथाऽव पृथ्वीवृक्षे अष्टमाक्षरे यत्तेर्नियमात् 'कुतोऽपि मकरन्द एव' इत्यव तदभावात् काव्यादर्श-सरस्वती-कण्ठाभरणयोर्मते यतिभङ्गदोषः । तथा च

काव्यादर्श—“श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।

तदपेतं यतिभष्टं श्रवणोद्भजनं यथा ॥”

सरस्वतीकण्ठाभरणे—“अस्थाने विरतिर्यस्य तत्तु भग्नयतीष्यते ।”

किन्तूपजीव्यसाहित्यदर्पणकारमते तद्दोषानुल्लंखनानङ्गीकारात् पुरुषोत्तमादिभ्यो यत्तेरेवास्त्रीकारात् भगवच्छङ्कर-कालिदास-सुरारि-जयदेव-प्रभृतिभिर्बहुतर-यत्यभाव-

(१) कुवक्षिन पाठोऽयं नास्ति ।

(२) प्रमथितश्च दंष्ट्रायुध इति भिन्नः पाठः ।

इतराः । सानन्दम् । दिट्टिष्ठा पडिहदं दुब्बादं (१) । (ग)

(ग) दिट्टा प्रतिहतं दुर्गातम् ।

व्यवहाराच्च, नोक्तदोषः । किन्तु प्रथमे पादे शार्दूलरूपपशुविशेषे मदन्यन्तिकारूपे कन्याविशेषे च वक्तव्ये 'पशोरिति कन्यकेतिच सामान्यद्वयमुक्तं' द्वितीये असिरूपायुध-विशेषे वाच्ये 'अधिगतायुध' इति सामान्यं, तथा चतुर्थेऽपि शार्दूलरूपपशुविशेषे वक्तव्ये 'पशुने'ति सामान्यमुक्तमिति चत्वार एव विशेषे अविशेषाख्यदोषाः, किञ्च प्रथमे पादे भेदबोधकः किन्तु-शब्दस्तु-शब्दो वा वक्तव्यः किन्तु नोक्त इति वाच्याऽनभिधानतादोषश्च । तेन श्लोकोऽयमेव पठनीयः, यथा—

अमुष्य मदन्यन्तिका क्रमगता, त्वहं दूरतः

कथं तदभिपातितादधिगतासिकः पूरुषात् ।

कुतोऽपि सहसाऽन्तरेऽव मकरन्द एव स्थितः

दृढश्च प्रहृतोऽमुना, व्यसुरसौ च सख्या कृतः ॥

इति पाठे तु यतिभङ्गदोषोऽप्यपास्तः । तथा च अमुष्येति शार्दूलस्यैव निर्देशः । किन्तु शब्दार्थे तुशब्दः । वयमिति प्रकृतपाठे "वाच्यदर्थे"ति बहुवचनमासीत्, एतत्-पाठे तु अहमिति तद्वै कल्पिकमेवपदं । अधिगतः असिर्येनेति अधिगतासिकः बहुव्रीहौ काप्रत्ययः । सहसैवेति प्रकृतपाठे एवशब्दस्य न तादृश्यावश्यकता, सुतरां सहसेति-मात्रोक्तावपि न पुनर्नियमेऽनियमाख्यदोषप्रसङ्गः । अत्र, दृश्यमाने अन्तरे इत्यर्थः । अहम् इत्यत्र प्रशब्दस्य संयुक्तत्वेऽपि तत्पूर्वस्य "प्रहृते"ति विकल्पेन दीर्घत्वाङ्गीकारात् "अटिति प्रविश गेह" मित्यादिषत्, न कन्दोभङ्गः । अमुनेति 'पुनः' शार्दूलस्यैव निर्देशः । सख्येति स्वसखित्वेनैवोपस्थितः स्ववयस्येन मकरन्देनेत्यर्थः । इति सर्वम-वदानमिति सुधीभिर्विवेचनीयम् ।

"कथं हर्षे च गङ्गायां प्रकारार्थे च सन्धुमे । प्रप्ते सन्भावनायाश्चे"ति मेदिनी ।

(१) इतराः । अत्रादिह इति पाठाक्षरम् ।

काम । साकृतम् । कथं व्यालनखरप्रहारनिःसृत रक्तप्रवाहः
(१) क्षितितलनिषक्त-(२) खड्गलताऽवष्टम्भनिश्चलः, सम्भ्रान्त-
मदयन्तिकावलम्बितस्ताम्यतौव वत्सो मे मकरन्दः (३) । (घ)
इतराः । हृद्वौ हृद्वौ ! गाढप्रहारदाए जिलम्भदि महा-
भाषो । (ङ)

(ङ) हा धिक् हा धिक् ! गाढप्रहारतया क्षाम्यति महाभागः ।

एकस्यैव पदस्य अन्तराऽन्तरा जनान्तर-वाक्यान्तरवती भवभूतेरियमतौवचन-
कारिणी रचनाचातुरीति काव्यरसिकाः परिमोदन्ते ।

पृथ्वीवृत्तम् ॥ १८ ॥

(ग) इतरा इति । दुर्जातं व्यसनं विपदिति यावत् प्रतिहतं मकरन्देन नाशितं
शार्दूलवधादिति भावः । “दुर्जातं व्यसने क्लीव मसम्यग्जातवस्तुनि इति केशवः ।

(घ) कामेति । अयं मदयन्तिकामकरन्दयोः परस्परसंस्पर्श एव भाविमहानु-
रागनिदानमित्यभिप्राय आकृतं तेन सहेति साकृतम् । सम्भ्रमे कथंशब्दः । व्यालस्य
हिंस्रपशोः शार्दूलस्य, नखरप्रहारेण निःसृतो रक्तप्रवाहो यस्य सः । क्षितितले निषक्ता
लगा या खड्गलता तस्या अवष्टम्भेण आश्रयेण निश्चलो निस्पन्दः । सम्भ्रान्तया
त्वरान्वितया मदयन्तिकया अवलम्बितो धृतः । ताम्यति ग्लायति मुञ्चतीति यावत् ।

“अर्थव्यवसहे व्याल सथा हिंस्रपशौ स्मृत” इति हलायुधः ।

(ङ) इतरा इति । गाढस्त्रीवः प्रहारो यस्य तस्य भावः, तथा । क्षाम्यति
मुञ्चति ।

(१) ...रक्तनिवह इति कश्चित् पाठः ।

(२) विषक्त इत्यपि पाठः ।

(३) ताम्यति वत्सी मकरन्द इति पाठभेदः ।

माध । कथं प्रसुम्भ एव । कामन्दकौ प्रति (१) । भगवति ! परि-
त्रायस्व माम् । (च)

काम । वत्स ! अतिकातरोऽसि । नन्वेहि पश्यावस्तावत्
(२) । (छ)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे (३)

इति मालतीमाधवे शार्दूलविद्रावणो नाम (४)
तृतीयोऽङ्कः ॥०॥

(च) माधेति । कथंशब्दः सम्भावनायां । प्रसुम्भो मूर्च्छितः । मां मित्रविपत्ते-
र्विपन्नमिति भावः । अत्र विरोधो नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् । तथा च साहित्यदर्पणे—
“विरोधो व्यसनप्राप्तिः ।”

(छ) कामेति । आमन्त्रणे ननुशब्दः । अस्य हि तृतीयाङ्कान्ते बुद्धरचिता-
दिभिः पात्रैस्तु तृतीयाङ्कस्याविवर्त्तेन सूचितत्वात्, चतुर्थाङ्कस्य च एतदङ्कस्याङ्गविशेष-
वदवतीर्णत्वाच्च ‘प्रविश्य सम्भ्रान्ता बुद्धरचिता । परित्रायस्व, एसा णो, पिअसही’ इत्यादि
नन्वेहि पश्यावस्तावदित्यन्तः अङ्गावतारो नामार्थोपपत्तेपकविशेषः तथा च साहित्यदर्पणे—

“अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः ।

यथाङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्गावतार इति श्रुतः ॥”

इति श्रीहरिदास सिद्धान्तवागीश-विरचितायां मालतीमाधवटीकायां
भावमनोहरायां तृतीयाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥ • ॥

(१) कुवचिदयं पाठो नास्ति । (२) तदेहि तावत् पश्याव इति भिन्नः पाठः ।

(३) परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे इति पाठः कश्चित् । (४) कश्चिदेष पाठो नास्ति ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

ततः प्रविशतो मदयन्तिकामालतौभ्यामवलम्ब्यमानौ सुगन्धौ मकरन्दमाधवौ,
सम्भ्रान्ता कामन्दकौ वुड्ढरक्षिता लवङ्गिका च (१) । (क)

मद । पसीद भगवदि ! परित्ताहि (२) मदअन्तिआणि-
मित्तं संसइदजीविदं विवख्खानुकम्पिणं (३) महाभाअं । (ख)
इतराः । हहो हहो ! किं दाणिं अह्मेहिं एत्थ पेक्खि-
दव्वं । (ग)

(ख) प्रसीद भगवति ! परिवायस्व मदयन्तिकानिमित्तं संशयितजीवितं विपद्वा-
लुकम्पिनं महाभागं ।

(ग) हा धिक् हा धिक्, किमिदानीमस्माभिरत्र प्रेक्षितव्यम् ।

(क) तत इति । मदयन्तिकया अवलम्ब्यमानो मकरन्दः, मालत्या च माधव
इति यथासंख्येनान्वयः । नचानयोरितेन प्रागल्भ्यमाशङ्कनीयं कस्यचिदपि विपदागमे
तत्प्रतिकारक्षेष्टाया दयाप्रणीदितोपकाररूपत्वात् सहृदयमावस्थैव तत्सम्भवात् ।

(ख) मदेति । महाभागं मकरन्दं । सर्वेषामेव जीवनदानहृन्ननयोः कामन्दक्याः
सामर्थ्यामस्तीति मन्यमानाया इयमनुनयीत्तिरिति ज्ञेयम् ।

(ग) इतरा इति । माधवमकरन्दयोर्जीवुनापायमाशङ्क्य शोककातर्यादिय-

(१) ततः प्रविशतो मदयन्तिकालवङ्गिकाभ्यामवलम्बितौ प्रसुगन्धौ माधवमकरन्दौ
सम्भ्रान्ता कामन्दकौ मालतौ वुड्ढरक्षिता अ । इति पाठान्तरम् ।

(२) परित्ताहि परित्ताहि इति द्विरुक्तिः क्वचित् ।

(३) आवखज्जणानुकम्पिणं इति पाठभेदः ।

काम । उभी कमण्डलूदकेन सिद्धा । ननु भवत्यः ! पटाक्षलैर्वीज-
यध्वम् (१) ।

मालत्यादयस्तथा कुर्वन्ति ।

मक । समाश्रयावलोक्य च । वयस्य ! अतिकातरोऽसि, किमेतत्,
ननु स्वस्य एवास्मि । (घ)

मद । सहर्षम् । अस्महे ! पङ्क्तिवृद्धं दाणिं मकरन्दपूर्णिमा-
चन्द्रेण (२) । (ङ)

माल । माधवस्य ललाटे हस्तं दत्त्वा । महाभाग ! दिष्टिषा वड्डसि,
शं भणामि पङ्क्तिवृद्धचेदणो महाभागो त्ति (३) । (च)

(ङ) अहो ! प्रतिवृद्धमिदानीं मकरन्दपूर्णिमाचन्द्रेण ।

(च) महाभाग ! दिष्टिषा वड्डसे, ननु भणामि प्रतिपन्नचेतनो महाभाग इति ।

मुक्तिः । अथ कामन्दक्याः कृतेऽप्यनुनये माधवमकरन्दयोर्मूर्च्छापनोदनोपायानवलम्बन-
दर्शनेन तदनुनयस्यापरिग्रहसम्भावनात् विधृतं नाम प्रतिसुखसन्धे रङ्गम् ।

“कृतस्यानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ।” इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(घ) मकैति । स्वस्मिन् स्वभावे तिष्ठतीति स्वस्यः प्रकृतिस्थः ।

(ङ) मदिति । प्रतिवृद्धं चैतन्यं लब्धं । मकरन्दपूर्णिमाचन्द्रेणेत्यनेन
नयनाह्लादकरत्वसूचनात् महाननुरागो व्यज्यते ।

(च) मालेति । मूर्च्छायाः शीतक्रियाऽपनेयत्वात् तदर्थमेव माधवललाटे

(१) पटाक्षलीन वत्सौ वीजयन्तु इत्यपि पाठः ।

(२)...पूष्पचन्द्रेण इति भिन्नः पाठः ।

(३) सहि लवङ्गिण । दिष्टिषा वड्डसि, शं भणामि पङ्क्तिवृद्धो ज्जेव दे पिचवचणो
पङ्क्तिवृद्धचेदणो महाभागो मकरन्दो त्ति, कुवचिदीहमः पाठो दृश्यते ।

माध । आश्रय । वयस्य ! साहसिक ! एष्टेहि । इत्योल्लङ्घति ।

काम । उभौ शिरस्यान्नाय । दिष्टस्य जीवितवत्साऽस्मि (१) । (ङ)

इतराः । पित्रं पित्रं (२) णो संवत्तं । (ज)

सर्वाः । हृषे नाटयन्ति ।

बुद्ध । जनान्तिकम् । हला (३) मदयन्ति । एसो
ज्जेव सो । (झ)

(ज) प्रियं प्रियं नः संवत्तम् ।

(झ) हला मदयन्तिके ! एषः एव सः ।

हस्तार्पणं । अवधारणे ननुशब्दः । प्रतिपन्नचेतनः लब्धसंज्ञः, महाभागो मकरन्दः ।
यस्य मूर्च्छादर्शनात् वात्सल्येन त्वं मूर्च्छितोऽसि, स मकरन्दो लब्धसंज्ञो जातः,
सुतरामिदानीमाश्रयसिद्धीति भावः । पूर्वोक्तहेतोरवाचापि प्रागल्भ्यं नाशङ्कनीयं ।

* माधेति । आश्रयस्य लब्धसंज्ञो भूत्वा ।

(ङ) कामेति । शिरस्यान्नायमतीवस्त्रं हृद्योत्कम् । जीवितौ वत्सा वत्सकक्षौ
पुत्रतुल्यौ माधवमकरन्दौ यस्याः सा । अयं युवयोर्जीवनं सौभाग्यादेव मया लब्धमिति
भावः । “वत्सस्तर्णक पुत्रादि वर्षे वत्सन्तु वत्सि” । इति विश्वः ।

(ज) इतरा इति । प्रियं प्रियमित्यतिशये द्विरुक्तिः । उभयोर्जीवनमिति शेषः ।

(झ) बुद्धेति । एष एव दृश्यमानो मकरन्द एव सः । यः सत्त्वान्तिके रूपीदा
श्रीर्यादिगुणवत्तया बहुशो मया कथित इति शेषवाक्यं बोद्धव्यम् ।

(१) जीवितवत्साऽस्मि इति पाठान्तरम् ।

(२) कश्चित् बिरुक्तिर्नास्ति ।

(३) सहि ! इति कश्चित् पाठः ।

मद । तदा ज्ञेयं जाणिदं मए, (१) जह एसो माहवो,
अधं वि सो जणो त्ति । (ज) ,

बुद्ध । अवि सच्चवादिनो अहं ? । (ट)

मद । न क्व, अच्चारिसेसु(२) तुच्चारिसीओ पक्खवादिणीओ
होन्ति । माधवमवलोक्य । सहि ! मालदीए वि रमणिज्जो इमस्मिं
महाणुहावे अनुराअप्पवादो । इति (३) मकरन्दमेव ससृष्टमवलो-
कयति । (३)

(ज) तदैव ज्ञातं मया, यथा एष माधवः, अयमपि स जन इति ।

(ट) अपि सत्यवादिनो अहम् ? ।

(३) न खलु अस्मादृशेषु युष्मादृश्यः पक्षपातिन्यो भवन्ति । सखि ! मालत्या
अपि रमणीयः अस्मिन् महानुभावे अनुरागप्रवादः ।

(ज) मदेति । यदैव शार्दूलप्रहारेण मूर्च्छितमेनमवलोक्य 'हा वयस्य' इत्यादि
विलपन् माधवोऽस्यान्तिकसुपगतः तदैवेत्यर्थः । असक्तदृशेनान्माधवस्तु परिचित एव,
सुतश्च एष एव तस्यैकमात्रो वयस्य इति, सुतरां माधवस्यान्योद्देशे वयस्येत्यादिविलापा-
सम्भवात् मत्परित्याग्य शार्दूलप्रहारविकलोऽयमपि स जनइति ज्ञातव्यमिति भावः ।
मकरन्द इति नामाग्रहणात् मनसा मकरन्दः पतित्वेनावधृत इति व्यज्यते ।

(ट) बुद्धेति । अपि प्रश्ने । मदुक्तं रूपौदार्यशौर्यादिगुणवत्त्वस्य प्रत्यक्षीकृतं
बवेत्यर्थः ।

(३) मदेति । अस्मादृशेषु सरलस्निग्धसखीजनेषु, युष्मादृश्यः कामन्दकौसह-
चारिण्यः, पक्षपातिन्यः—कस्यापि जनस्य असत्यपि गुणे पक्षपातेन तत्सत्ताप्रतिपादिन्यः

(१) सहि ! जाणीदं एख मए इति पाठभेदः ।

(२) अच्चारिसेसु इति भिन्नः पाठः । (३) पुनर्मकरन्दमेवेति पाठोऽपि ।

काम । स्वगतम् । रमणीयोर्युजितं हि मदयन्तिकामकरन्दयो-
र्देवादद्य दर्शनम् । प्रकाशम् । वत्स ! मकरन्द ! कथं पुन-
रायुष्मानस्मिन्नवसरे मदयन्तिकाजीवितपरित्वाणहेतोर्भगवता
दैवेन सन्निधापितः । (ङ)

मक । अद्याहमन्तर्नगर एव (१) काञ्चिद्वार्तामुपश्रुत्य माध-
वस्य चित्तोद्देगमधिकमाशङ्कमानस्त्वरितमवलोकितानिवेदित-
कुसुमाकरोद्यानवृत्तान्तः परापतन्नेव शार्दूलवस्करन्दगोचर-
गतामेता-(२) मभिजातकन्यकामभ्युपपन्नवानस्मि । (ठ)

न भवन्ति । अनृतवादित्वेन कामन्दकौप्रियत्वानुपपत्तेः सुतरां त्वदुक्तसर्व्वगुणवानय-
मिति भावः ।

अस्मिन् महानुभावे माधवे । रमणीयो मनोहरः, परस्परमुयोग्यत्वेन सर्व्वेषामेव,
मनोमतत्वादिति भावः । अनुरागप्रवादस्यापि रमणीयत्वे अनुरागस्यातिरमणीयत्वमथा-
दायातम् । एतेन नन्दनस्य मालतीप्राप्तिरसम्भवैवेति व्यज्यते ।

(ङ) कामेति । दर्शनं साक्षात्कारः । रमणीयं मनोहरम् । उद्देश्य विशेषा-
भावेन निर्दोषत्वात् द्योपनतत्वेन केनाप्यनाशङ्कनीयत्वाच्चेति भावः । ऊर्जितं शार्दूल-
व्यापादनेन बलप्रकाशसहितं । अनयोः कर्मधारयः । आयुष्मान् दीर्घायुर्विशिष्टस्त्वम् ।
मदयन्तिकाया जीवितपरित्वाणहेतोः जीवनरक्षार्थं । सन्निधापितः आसन्नोक्तः ।
“आयुष्मानिति वृद्धेन वाच्यो बालः शुभाशयः ।” इति भरतीति । आयुष्मानित्युक्तम् ।

(ठ) मकेति । अन्तर्नगर एव नगरमध्य एव माधवस्य चित्तोद्देगं लोकपरस्परया
तद्दार्ताश्रवणेनेति भावः । अवलोकितया निवेदितः कुसुमाकरोद्यानस्य वृत्तान्तो मालती-
माधवसन्निधानादिवार्ता यस्मै सः । त्वरितं परापतन्नेव सत्वरमवागच्छन्नेव । शार्दूलस्य

(१) अन्तर्नगरमेव इति पाठान्तरम् ।

(२) शार्दूलवस्करन्दगोचरामिमामिति पाठभेदः ।

मालतीमाधवी विमृशतः । (ण)

काम । खगतम् ।^१ वृत्तान्तेन (१) खलु मालतीप्रदानेन भवि-
तव्यम् । प्रकाशम् । वत्स ! माधव ! दिष्ट्या सुहृद्दुष्ट्या (२)
वर्द्धितोऽसि मालत्या, तदयमवसरः प्रीतिदानस्य (३) । (त)

माध । भगवति ! इयं हि (४)

यद्व्यालव्रणितसुहृत्प्रमोहमुग्धं

कारुण्याद्-(५) विहितवती गतव्यथं माम् ।

अवस्कन्दगोचरगतां आक्रमणविषयताप्राप्तां आक्रमणयोग्यामिति यावत् । अभिजात-
कन्यकां कुलीनकुमारीं । अस्याः सौन्दर्यादिदर्शनेन कौलीन्यं, सौमन्तसिन्दूरादि-
दर्शनाभावेन च कौमार्यमनुमितमिति भावः । अभ्युपपन्नवान् प्राप्तवान् ।

“अभिजातः कुलीने स्यात् न्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु” । इति मेदिनी ।

(ण) मालतीति । विमृशतः ‘का नाम सा वार्त्तेति विचिन्तयतः । ऊर्जनयन-
म् सुहोचनादिना तच्चिन्तामभिनयत इत्यर्थः ।

(त) कामेति । मालतीप्रदानेन नन्दनाय मालतीदानविषयकेण । सा खलु वार्त्ता
नन्दनाय मालतीदानविषयिका भवेदित्यनुमीयत इत्यर्थः । अस्माभिरपि यथाकथञ्चित्त-
थैव श्रुतत्वात् तथैव च माधवस्योद्देशसम्भवादिति भावः । सुहृद्दुष्ट्या बन्धुशत्रूनि,
वर्द्धितोऽसि, ललाटे हस्तस्पर्शादिना सञ्चेतन्यीकृतोऽसि ।

यदिति । इयं हि एषैव मालती, यत् यस्माद्धेतोः, व्यालीन हिंस्र-
जन्तुना शार्दूलिना व्रणितस्य नखरप्रहारेण वत्ससि विक्षतस्य सुहृदः सखुर्मकरन्दस्य

(१) वृत्तेन इत्यपि पाठः ।

(२) कुवचिदेष पाठो नास्ति ।

(३) प्रीतिदायस्य इति भिन्नः पाठः ।

(४) इयं मालती इति पाठोऽपि ।

(५) सौजन्यादिति पाठोऽपि दृश्यते ।

तत् कामं प्रभवति पूर्णपावहृत्तया

स्वीकर्तुं मम हृदयञ्च जीवितञ्च ॥१॥

लव । पङ्क्तिच्छिदो क्व णो पिभसहोए अयं प्रसादो । (थ)

(थ) प्रतीष्टः खल नः प्रियसख्या अयं प्रसादः ।

प्रमोहेण भूर्च्छया भूर्च्छादर्शनजनित-निरतिशयदुःखेनेत्यर्थः मुग्धं भूर्च्छितं मां कारुण्यात् सदयत्वात् गतव्यथं मोहजनकौभूत-सुहृच्छीकरहितं विहितवती कृतवती । “पङ्क्ति-चेदयो महाभाषो” इत्युक्ति-हस्तस्पर्शादिनेत्यर्थः । तत् तस्मात् कामं यथेष्टं पूर्णपाव-हृत्तया उत्सवकाले प्रियनिवेदकजनेन वलादाकृत्य गृह्यमाणमाभरणवसनादिकं पूर्णपावं तस्य हृत्तया प्रकारेण पूर्णपावमिवेत्यर्थः मम हृदयञ्च जीवितञ्च स्वीकर्तुं प्रति-ग्रहीतुं प्रभवति शक्नोति । यतः खल्वियं मालती शुश्रूषापरिश्रमेण भूर्च्छितं मां सचेतन-मकरोत्, अतः पूर्णपावमिव मया दीयमानं मम हृदयं जीवितञ्च यथेष्टविनियोगयोग्यं कर्तुमर्हतीति सरलार्थः ।

अथ आर्योऽपमाऽलङ्कारः । हिंस्रविशेषे शार्दूलौ वक्तव्ये सामान्य-हिंस्रवाचकव्याल-वदाभिधानात् विशेषेऽविशेषाख्यदोषः ‘यद्व्याघ्रब्रणितमुहृत्प्रमोहमुग्ध’ मिति पाठे तु तत्समाधानम् ।

इदञ्च उत्कृष्टतरोत्तररूपत्वात् प्रगमनं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गं । तथा च

“प्रगमनं वाक्यं स्मादुत्तरोत्तरम् ।”

“वर्षादुत्सवकाले यदलङ्कारांशुकादिकम् ।

आकृत्य गृह्यते पूर्णपावं पूर्णालकञ्च तत् ॥” इति अटाधरः ।

ब्रण्यः सञ्जातोऽस्येति ब्रणितः तारकादित्वादितच् । प्रहर्षिणी इत्तम् ॥ १ ॥

(थ) खवेति । प्रियसख्या मालत्या । • अयं प्रसादः तवानुग्रहदानं । प्रतीष्टः प्रतिगृहीतः । मालत्या एतदुक्तौ वृष्टता स्वादिति खवङ्गिकथेदमुक्तमिति बोध्यम् ।

मद । स्वगतम् । जाणादि महाभागधेयो जणो अवसरे गुरुश्र-
रमणिज्जं मन्तिदुं १(१) । (द)

माल । स्वगतम् । किं नाम मकरन्देण उब्बेअकारणं सुदं
भविस्सदि । (ध)

माध । वयस्य ! का पुन ममाधिकोद्वेगहेतुर्वार्त्ता ? । (न)

प्रविश्य पुरुषः । वत्से ! मदयन्तिके ! भ्राता ते ज्यायान-
मात्यनन्दनः समादिशति, “अद्य परमेश्वरेणास्मद्भवनमागत्य
भूरिवसोरुपरि परं विश्वासमस्मासु च प्रसादमाविष्कुर्वता
स्वयमेव मालती प्रतिपादिता । तदेहि, सम्भावयामः प्रसाद”-
मिति (२) । (प)

(द) जानाति महाभागधेयो जनः अवसरे गुरुकरमणीयं मन्त्रयितुम् ।

(ध) किं नाम मकरन्देन उद्बेगकारणं श्रुतं भविष्यति ।

(द) मदति । महाभागधेयो जनः महाभागो माधवः । अवसरे उपयुक्तसमये
गुरुकरमणीयं अतीवमनोज्ञं मन्त्रयितुं वक्तुम् । उपयुक्तसमये उपयुक्तमिदमुक्तं
कृतमित्यर्थः ।

(न) माधेति : यासुपश्रुत्य त्वं त्वरितमवागत इति शेषवाक्यं बोद्धव्यम् ।

(प) प्रविश्येति । पुरुषः कश्चिदिति शेषः । ज्यायान् अग्रजः । परमेश्वरेण
स्वयं महाराजेन । एतेनानतिक्रमणीयवचनत्वं तस्य सूचितम् । परं अत्यन्तं, विश्वासं
‘भूरिवसुर्न मे वचनमुक्तङ्कये’ इति विश्रम्भं । कथमन्यथा अन्यस्य कन्यामन्यः प्रति-
पादयितुमर्हतीति भावः । प्रसादमनुग्रहं । प्रतिपादिता भग्नं दत्ता । प्रसादं राश-
समनुग्रहं, सम्भावयाम उत्सवेन बहुमन्यामहे ।

(१) जाणादि महानुद्भावो अथ जणो ‘रमणिज्जं मन्तेदुं’ इति पाठान्तरम् ।

(२) सम्भावयामः, प्रमोदमिति च पाठभेदः ।

मक । वयस्य ! इयं सा वार्त्ता । (फ)

मालतीमाधवी वै वयं नाटयतः । (व)

मद । मालतीं सहस्रमालिङ्ग्य (१) सहि मालदि ! तुमं क्व, एक-
णश्ररणिवासेण सहस्रं सुकीलणादो पङ्क्ति (२) मे पिप्रसही
आसि (३) वहिणिआ अ, संपदं उण णो घरस्स मण्डणं
जाटासि । (भ)

काम । वत्से ! मदयन्तिके ! दिष्ट्या (४) वर्द्धसे भ्रातुर्मालती-
लाभेन । (म)

(भ) सखि ! मालति ! त्वं खलु एकनगरनिवासेन सहस्रपांशुक्रीडनात् प्रभृति
मे प्रियसखी आसीर्भगिनिका च, साम्प्रतं पुनर्नो गृहस्य मण्डनं जातासि ।

(फ) मकेति । यासुपश्रुत्य त्वरितमहमवागतः, सा इत्यर्थः । सुतरां मम पुनः
कथनं निष्प्रयोजनमिति भावः ।

(व) मालतीति । वैवर्ण्यं उक्तवार्त्ताश्रवणेन दारुणसन्तापात् मुखमालिन्या-
दिकम् ।

(भ) मदिति । सहस्रपांशुक्रीडनात् प्रभृति, शैशवे मिलित्वा धूलिखेलात्
आरभ्य । नोऽस्माकम् । मण्डनं भूषणं । राज्ञोऽनुगृहेण मदयजनन्दनस्य भार्यात्वा-
दिति भावः ।

(म) कामेति । भ्रातुरयजस्य नन्दनस्य । सोऽहं गृहनेयमुक्तिः ।

(१) सहस्रं मालतीमाश्लिष्य इति कचित् पाठः ।

(२) पंशुक्रीलणादो पङ्क्ति इति पाठोऽपि ।

(३) कचित् 'आसि' इति पाठो भ्रासि ।

(४) कुत्रचित् दिष्ट्या इत्यपि नास्ति ।

नद । भगवदि ! तुङ्गाणं आसिसां पहावेण (१) । सहि !
 लवङ्गिण ! फलिदा (२) णो मनोरहा तुङ्गाणं लाहेण । (य)
 नव । सहि ! किं अङ्गाणं धि अत्थि मन्तिदब्बं ? (३) । (र)

(य) भगवति । युष्माकमाशिषां प्रभावेण । सखि ! लवङ्गिके ! फलिता
 नो मनोरथा युष्माकं लाभेन ।

(र) सखि ? किमस्माकमप्यस्ति मन्वयितव्यम् ।

(य) मदेति । प्रभावेण माहात्म्येण । मालत्या लाभो जात इति भावः ।
 अत्र प्रियोक्तिर्नाम नाद्यलक्ष्यम् । तथा च साहित्यदर्पणे—

“स्यात् प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम् ।”

तथा, नोऽस्माकं, पदान्तरे तु नो इत्येव निर्घाते, तेन क्तमन्दक्यादीनां चातुर्यात्
 युष्माकं लाभेन मनोरथा नो फलिताः अस्माकमभिलाषा न सफला जाताः मदनजस्य
 मन्दनस्य लाभभावेन माधवस्य च लाभेन विफलाभूता इति भविष्यत् प्रधानार्थान्तर-
 सूचनादिदमेकं पताकास्थानं । यथा दर्पण—

“इयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षौ पताकास्थानकं परम् ॥”

मालतीलाभेन तत्परिजनानामपि लाभावश्यभावात् युष्माकमिति बहुवचनम् ।

(र) लवेति । अस्माकमपि मन्वयितव्यं अस्मिन् विषये किञ्चित् वक्तव्यमस्ति
 किं, अपि तु किमपि नेत्यर्थः । युष्माभिर्लब्धत्वात् वयमपि चिरात्पूर्णमनोरथा जाता
 इति भावः । इयमपि सोल्लुण्ठनोक्तिः । तथाच युष्माकं मालतीलाभोऽसम्भव एवेति
 व्यन्यते ।

(१) अङ्गादीन् इति पाठान्तरम् । (२) भरिया इति पाठभेदः ।

(३) अङ्गाणं वि एदं मन्तिदब्बं इति भिन्नः पाठः ।

मद । सहि ! बुद्धरक्खिदे ! दाणिं विवाहमहसव्वं (१)
सम्भावेल्ल । (ल)

बुद्ध । सहि ! एहि गच्छेल्ल (२) । इत्युत्तिष्ठतः । (व)

लव । जनान्तिकम् । भगवदि ! जह एदे (३) हिअभरिदु-
ब्बित्त (४) बिह्वआणन्द-सुन्दरान्दोलिद-धीरत्तण-मणोहरा
पहुत्थन्ति (५) मदअन्तिआमअरन्दाणं दरदलिद-नौलप्पल-दाम-
सरिच्छा कडक्खबिक्खेवा ; (६) तह तक्केमि (७) मणोरह-
णिब्बत्तसम्बन्धा (८) एदे त्ति । (श)

(ल) सखि ! बुद्धरक्षिते ! इदानीं विवाहमहोत्सवं सम्भावयावः ।

(व) सखि ! एहि गच्छावः ।

(श) भगवति ! यथैते हृदयभरितौ द्वृत्तविस्मयानन्दसुन्दरान्दोलितधौरत्वनोहराः,

(ल) मदिति । विवाहमहोत्सवं मालतीनन्दनयोरिति शेषः । सम्भावयामः,
तव योगदानेन सन्पादयामः । अत्र उद्यमो नाम नाट्यालङ्कारः । यथा दर्पणे
“कार्यस्यारम्भ उद्यमः ।”

(व) बुद्धेति । उत्तिष्ठतः मदयन्तिका-बुद्धरक्षिते इति शेषः ।

(श) लवेति । हृदये भरितौ आदौ चित्ते पूर्णौ, परञ्च उद्धृत्तौ तव स्थानाऽ-
भावात् वह्निभूतौ यौ विस्मयानन्दौ ताभ्यां सुन्दरं यथास्यात्तथा आन्दोलिताः कश्चित्
सञ्चालिताः; तथा कश्चित् धौरत्वेन स्थिरत्वेन मनोहराः सुन्दराः । तयोः कर्मधारयः ।

(१) सहि बुद्धरक्खिदे ! एहि दाव । महोत्सवं सम्भावेल्ल इति पाठः कुवचित् ।

(२) अयं पाठः कुतश्चिन्नास्ति । (३) एदे इत्यपि कचिन्न दृश्यते ।

(४) उब्बमन्त इत्यपि पाठः ।

(५) पहुत्थन्ति इति पाठभेदः । (६) दिट्ठिसंभिया इति पाठान्तरम् ।

(७) मखे इति कश्चित् पाठः । (८) ...समाश्रमा इति पाठोऽपि दृश्यते ।

काम् । विहस्य । नन्विमौ परस्परं मानसं मोहनमनुभवतः

(१) । तथाहि (ष)

ईषत्तिर्य्यग्वलनविषमं कूणितप्रान्तमेतत्

प्रेमोद्भेद स्तिमितललितं किञ्चिदाकुञ्चितम् ।

प्रवर्तन्ते मद्यन्तिकामकरन्दयो रंरदलित नौलोत्पलदामसदृचाः कटाक्षविक्षेपाः ; तथा तर्कयामि, मनोरथनिर्वृत्तसम्बन्धावेताविति ।

तथा दरदलितानि ईषद्विकसितानि यानि नौलोत्पलानि तेषां दाम माला तत्सदृचाः तत्तुल्याः, मद्यन्तिका-मकरन्दयोः कटाक्षविक्षेपाः प्रवर्तन्ते परस्परं प्रति प्रचरन्ति । मनोरथेन निर्वृत्तो निष्पन्नः सम्बन्धो दाम्यत्यसम्बन्धो यथोक्तौ ।

(ष) कामेति । नन्विति लवङ्गिकासम्बोधने । इमौ मद्यन्तिकामकरन्दौ, मानसं मोहनं सङ्कल्पनिर्मितसम्भोगम् । हृत्प्रदर्शनेन तदनुमानमुपपादयितुमाह तथाहौति ।

ईषदिति । ईषत्तिर्य्यग्वलनेन अल्पतिर्य्यक् प्रसारणेन विषमं वक्रं, प्रान्ते अपाङ्ग-देशे कूणितं नेत्रयोर्भागवयं वर्जयित्वा एकभागेन विकसितं प्रान्ते कूणितमिति कूणित-प्रान्तं राजदन्तादित्वात् परनिपातः । प्रेमोद्भेदेन अनुरागप्रकाशेन क्वचित् स्तिमितं निस्पन्दं क्वचित् ललितं अन्तर्विकसितं, तयोः कर्माधारयः ; किञ्चिदाकुञ्चिते ईषदृग्मते भ्रुवौ यत्र तत् किञ्चिदाकुञ्चितम्, अन्तर्मोदानुभवेन मानसिकानन्दानुभवेन मसृणं अनुरागरञ्जितं तथा खलानि अवसन्नानि निष्कम्पानि निश्चलानि पद्माणि नेत्रलोमानि यत्र तत्, एतत् प्रत्यक्षीक्रियमाणं अनयोः मद्यन्तिकामकरन्दयोः, आकीर्णं (उयारा इति प्रसिद्धं) अनिष्टी चक्षुषो यत्र तत् आकीर्णं, दृष्टं परस्पर-दर्शनं कर्तुं व्यक्तं स्पष्टं अचिरं अचिरज्ज्ञातं शंसति मानसमोहनानुभवं कथयति

(१) नन्विमौ विलोकनेन मानसं मुहुर्मुहुः प्रेमोदमनुभवत इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

अन्तर्मादानुभवमसृणं सस्त्रनिष्कम्पपद्म (१)

व्यक्तं शंसत्यचिरमनयोद्गृष्टमाकेकराक्षम् ॥२॥

पुरुषः । वत्से ! मदयन्तिके ! (२) इत इतः ।

सूचयतीत्यर्थः । ईदृशदृष्टिदर्शनादनयोः परस्परमानसिकमोहानुभवसत्ताऽनुमीयते, अन्यत्र दृशदृष्टिपातासम्भवादिति भावः ।

अतएवाचानुमानाऽलङ्कारः, समुच्चयेन च तन्मूलविच्छिन्तिः कृतेत्यनुसन्धेयः । केचित्तु व्यक्तमिति व्यञ्जकं मन्यमाना उत्प्रक्षामाचक्षते । शंसतीत्यस्य कर्मपदानुपादानात् न्यूनपदत्वदोषः, स च 'व्यक्तं तं वक्ताचिरमनयो'रिति पाठेन समाधेयः ।

विपुरारिधृतानि वक्रदर्शनादिलक्षणानि । यथा—

“वलितो वाङ्मसञ्चारो यव तद्वक्रमुच्यते ।”

“पुरस्त्रिभागसङ्कोचे प्रेम्णा तत् कृषिणं भवेत् ।”

“निस्पन्दं तद् यदन्यत्र दृष्टा न स्पन्दते क्वचित् ।”

प्रेमाद्रिमन्तर्विकसत्तारं ललितमीरितम् ॥”

“मसृणं तत्तु विज्ञेय मनुगागकषायितम् ।”

“आकुञ्चितपुटा याङ्ग संगतार्थनिमीलिता ।

सुहृर्व्यावर्त्ततारा च दृष्टिराकेकरा मता ॥”

मन्दाक्रान्ता वत्सम् ॥ २ ॥

(१) ईषत्तिर्य्यग् वलितविषमं कुञ्चितप्रान्तमेतत्—

प्रेमोद्भेदस्तिमितलुलितं किञ्चिदारचितम् ।

अन्तर्मादानुभवमसृणं सस्त्रनिष्कम्पपद्म

इति पुस्तकान्तरे पूर्वपादत्रये पाठभेदः ।

(२) कुत्रचित् सम्बोधनार्थं नास्ति ।

मद । अपवार्य । सहि ! बुद्धरक्खिदे ! अबि णाम पुणो वि
दाव दोसइ एसो जीविदप्पदो पुण्डरीअलोअणो (१) । (स)

बुध । जइ देव्वमनुकूलं भविस्सदि त्ति (२) । (ह)

पुरुषेण निष्क्रान्ते (३) । (च)

माध । अपवार्य । (क)

चिरादाशातन्तु खुटतु विमिनीसूत्रभिदुरो

महानाधिब्याधि निरवधिरिदानीं प्रसरतु ।

(स) सहि ! बुद्धरक्षिते ! अपि नाम पुनरपि तावत् दृश्यते एष जीवितप्रदः
पुण्डरीकलोचनः ।

(ह) यदि दैवमनुकूलं भविष्यतीति ।

(स) मदिति । जीवितप्रदः शार्दूलहननेन जीवनदाता । एष मकरन्दः ।
दृश्यत इति भविष्यत्सामीप्यं वर्तमाना ।

(ह) बुद्धेति । यदि दैवमनुकूलं भविष्यति, तदा पुनर्दृश्यते इत्यर्थः ।
इतिशब्दो मदन्यन्तिकाबुद्धरक्षितयोस्तत्कालीनालापसमाप्त्यर्थः ।

(च) पुरुषेणेति । पुरुषेण सह, निष्क्रान्ते मदन्यन्तिकाबुद्धरक्षिते इति शेषः ।

(क) माधेति । अपवार्यं कामन्दकीं प्रतीत्यर्थः ।

चिरादिति । विमिनीसूत्रवत् मृणालतन्तुवत् भिदुरः स्वयमेव भिद्यमानः, अतीव-
दुर्बल इत्यर्थः, आशातन्तुः मालतीलाभाशरूपं सत् चिरात् परं खटुं क्षिप्तो भवतु,

(१) सहि ! बुद्धरक्खिदे ! अबि पुणो दोसइ एसो जीविदप्पदाइ पुण्डरीअ-
लोअणो इति पाठान्तरम् ।

(२) जइ देव्वं अणुजलइस्सदि । इति निष्क्रान्ता । इति पाठभेदः ।

(३) कुवप्पिदयं पाठो नास्ति ।

प्रतिष्ठामव्याजं व्रजतु मयि पारिप्रवधुरा

* विधिः स्वास्थ्यं (१) धत्तां, भवतु कृतकृत्यस्य मदनः ॥३॥

अथवा । (ख)

समानप्रेमाणं जनमसुलभं प्रार्थितवतो

विधौ वामारम्भे मम समुचितैषा परिणतिः ।

एतावन्तं कालं यावत् या मालतीप्रप्राशा परिपोषिता सेदानीं नश्यतु इति सरलार्थः । इदानीं महान् विशालः, आधिरिव मालती नैराश्रयजनिता मानसी व्यथैव व्याधिः रोगः निरवधिरसीमः चिरजीवनस्थायी सन्निर्घः प्रसरतु विजृम्भतां । पारिप्रवधुरा चाञ्चल्य-भारः मयि अव्याजं अकपटं यथार्थमिति यावत् यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठां स्थितिं व्रजतु प्राप्नोतु । विधिः मम दुःखविधाननिरतं देवं स्वास्थ्यं सुस्थतां विश्राममित्यर्थः धत्तां अवलम्बतां । इतोऽवधि मम दुःखस्य स्वतएव निरन्तरतया तदुत्पादनचेष्टाया अभावा-दिति भावः । तथा मदनो मन्मथस्य कृतकृत्यः विरहिणो मे चिरदुःखदानात् कृतकार्यो भवतु । सर्वत्र मालतीप्राप्तेरसम्भवादिति भावः ।

अत्र स्वकीयदारुणदुःखप्रतिपादनकार्यं प्रति बहतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽ-लङ्कारः, तथा प्रथमचरणे लुप्तोपमा, निरङ्गं केवलरूपकञ्च द्वितीयचरणे च निरङ्गकेवल-रूपकवृत्त्यनुप्रासयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः, समुदाये तु पुनरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“चञ्चलं तरलञ्चैव पारिप्रवपरिप्रवे” इत्यमरः । परिप्रवस्येदमिति पारिप्रव-चाञ्चल्यं, तस्य धूरिति पारिप्रवधुरा “धुरेनचस्ये”ति राजादित्वादत् ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३ ॥

(ख) अथवेति । उक्त वार्ताश्रवणेनातीव विषीदन् स्वयमेवात्मानं समान्नामस्य-ब्राह्म अथवेति ।

समानेति । समानो मम तुल्यः, प्रेमा मयि केही यस्य तं, असुलभं पित्रादीनाम-

(१) स्थैर्यमिति भिन्नः पाठः ।

तथाप्यस्मिन् दानश्रवणसमयेऽस्याः प्रविगलत्-

प्रभं प्रातश्चन्द्रद्युति वदनमन्तर्दहति माम् ॥ ४ ॥

काम । स्वगतम् । एवमतिदुर्भनायमानः पीडयति मां वत्सो
माधवो वत्सा मालती च । दुष्करं निराशा प्राणितौति (१) ।

धीनतया मम दुष्पापं जनं मालतीमित्यर्थः प्रार्थितवतः मगंसा याचितवती मम, विधौ
दैवे वामारम्भं दुर्निवारविघ्नजनकतया प्रतिकूलोद्यमे सति एषा प्रत्यक्षीक्रियमाणा
परिणतिः मालतीलाभाशया महानन्दात् परं सहमेव तस्मैराश्यात् महाविषादरूपा अवस्था-
परिवृत्तिः समुचिता युक्ता । दुर्लभलाभस्य प्रायेणासम्भवात् दैवस्य च प्रतिकूलत्वादिति
भावः । इत्य' प्रबोध्य यद्यप्यात्मानमाश्रासयामि तथापीत्यर्थः । अस्मिन् दानश्रवण-
समये 'स्वयमेव राज्ञा नन्दनाय मालती दत्ता' इति दानवृत्तान्तश्रवणकाले प्रविगलन्ती
दाहणविषादवशात् प्रखलन्ती प्रभा आनन्दजनिता प्रफुल्लता यस्मात् तत्, अतएव प्रात-
श्चन्द्रद्युति प्रभातकालीनचन्द्रसमानकान्ति, अस्या मालत्या वदनं कर्त्तुं मां अन्तर्दहति
अन्तर्दाहं जनयति । 'प्रतिकूले किल दैवे दुर्लभस्येव लाभलोभे महाविषादः सम्भवत्येव'
इत्यमाश्रास्यमानमप्यात्मानं तदाश्राश्रवणजनितविषादेनास्या मलिनीकृतवदनदर्शनमेव
पुनःसन्तापयतीति सरलार्थः ।

अत अन्तर्दाहवदनयोः कार्यकारणयो रथाक्रमं माधवमालती-वृत्तित्वेन भिन्नदेश-
त्वान् असङ्गतिर्नामाऽलङ्कारः, तथा तादृशपरिणतेः समुचितत्वं प्रति असुलभत्वं विधेः
प्रातिकूल्यञ्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, प्रातश्चन्द्रद्युतीति लुप्तोपमा च, इत्येतेषा-
मङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ग) कामेति । एवमनेन हेतुना । निरं विद्यते आशा यस्याः सा निराशा
व्यक्तिः निराशो जन इत्यर्थः, दुष्करं यथा इरातया प्राणिति जीवति । इति हेतुः ।

(१) कुवचित् इति शब्दो नास्ति ।

प्रकाशम् । वत्स ! माधव ! पृच्छामि तावदायुषम् ! त्वाम् ।
अथ किं भवानमंस्तु, यथा भूरिवसुरेवं मालतीमस्मभ्यं
दास्यतीति । (१) (ग)

माध । सलज्जम् । नहि नहि । (घ)

काम । न तर्हि प्रागवस्थायाः परिहीयसे (२) । (ङ)

पीडयतीत्यर्थः । तथा च ३तोऽपि कारणात् यस्य बलवत्याशा विनष्टा, तस्य जीवन-
धारणं दुष्करमेव, सुतरां 'स्वयं राज्ञैव नन्दनाथ मालतीं दत्ते'ति वृत्तान्तश्रवणेन मालती-
माधवयोश्चिरतराशविनाशात् जीवनधारणस्य दुष्करतया मन्यमानत्वादुपस्थितविषादवैमनस्य-
मेव तद्वत्सलां भां सन्तापयतीति भावः । आयुष्मन्निति सम्बोधनेन वात्सल्यातिशयो-
च्यते । किं पृच्छसीत्याह अथ किमिति भवान् माधवः । अमंस्तु मनसा निर्दिष्ट-
वान् । अस्मभ्यं मद्यं । "वाक्यद्वये"ति बहुवचनम् । इति किं अमंस्तु इत्यन्वयः ।
तथा च सति राज्ञे दानेनैव भूरिवसोरपि दाननिष्पत्तेर् मालत्याभासेन तव परित्यापी
युज्यते एवेति भावः ।

(घ) माधेति । नहि नहि, भूरिवसुरेव मद्यं मालतीं दास्यतीति नस्त्वहं
मनसा निर्दिष्टवानस्मीत्यर्थः । कुतपि तादृशप्रस्तावस्याप्यभावादिति भावः । किन्तु
यथाकं यत्ने नैव मालतीमहं प्राप्तवामीति सम्भावनासौदिति व्यज्यते ।

(ङ) कामेति । तर्हि भूरिवसुकर्तृकमालतीदानसम्भावनाया अभावे, प्राग-
वस्थायाः पूर्वावस्थातः न परिहीयसे न किञ्चित् द्विष्यतीति भवसि । तथापूर्वमेव तव-

(१) पृच्छामि तावदायुषम्, अपि भवानमंस्तु, यथा भूरिवसुरेव मालतीमस्मभ्यं
दास्यति ? इति पाठान्तरम् ।

(२) न तर्हि प्रागवस्थाया भूरिवसुः परिहीयते इति पाठान्तरम् ।

मक । भगवति ! (१) दत्तपूर्वेत्याशङ्कते । (च)

काम । जानामि तां खलु, वार्त्ताम् । इदन्तु (२) प्रसिद्धमेव,
यथा नन्दनाय मालतीं प्रार्थयमानं भूरिवसु नृपतिसुक्तवान्
“प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज” इति । (छ)

वस्था वर्त्तत इत्यर्थः । तथा च पूर्वमपि भूरिवसुना मालतीदानाय न भवानाहृतः,
न वा इदानीमपि भवन्तमपह्नाय तेनैव नन्दनाय मालती दीयते, युवयोरन्योन्यानुरागेऽपि
पूर्ववदेवावतिष्ठते, अस्माकं तत्समाधनप्रयत्नेऽपि पूर्ववदेवास्ति ; सुतरां कस्यापि विशिष्ट-
नूतनकारणस्याभावात् कथमयं ते परिताप इति भावः ।

(च) मकेति । दत्तपूर्वा इतः पूर्वमेव वाग्दत्ता मालतीत्याशङ्कते माधवेनेति
शेषः । राज्ञोऽनुरोधान् “प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज” इत्यभिदधता
भूरिवसुना मालतीदाने राजा प्रतिनिधीकृतः, ततश्च नन्दनाय राज्ञो वाग्दानेनैव
भूरिवसोरपि वाग्दाननिष्पत्तेः कुतश्चित् कारणात् मालतीप्राप्तिसम्भवेऽपि माधवेन
तत्परिणयो न कर्तव्य एव

“सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचादत्ता मनादत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥”

इत्यादि-(उद्वाहृतस्वधृत-) कश्यपवचनात्, तथा च सति परितापः सम्भवपर
एवेति भावः ।

(छ) कामेति । वार्त्तां इतः पूर्वं पुरुषेणावेदितं वृत्तान्तं जानामीति प्रौढोक्तिः
तु किन्तु । प्रसिद्धमेव सर्वजनविदितमेव ; इति शब्दस्य उक्तवानित्यनेनान्वयः ।

(१) कश्चित् भगवति इति सम्बोधनं नास्ति ।

(२) इदं तावदिति कश्चित् पाठः ।

मक । अस्येतत् । (ज)

काम । अद्य च स्वयं राज्ञैव मालती दत्तेति संप्रत्येव पुरुषे-
णावेदितम् । तद्वत्स ! वाक्प्रतिष्ठानि देहिनां व्यवहार-
तन्त्राणि । वाचि पुण्यापुण्यहेतवो व्यवस्थाः सर्वथा जनाना-
मायतन्ते । सा च भूरिवसोर्वागन्तुतात्मिकैव । न खलु महा-
राजस्य निजकन्यका मालती । कन्यका प्रदाने च नृपतयः
प्रमाणमिति मैवविधो धर्माचारममयः । तस्माद्विमर्षितस्थ-
मेतत् । कथञ्च वत्स ! मामनवधानां मन्यसे (१) ।
पश्य । (भ)

(ज) मकेति । एतत् प्रसिद्धमस्ति । इति स्वीकरोमि, तेन किमिति भावः ।

(भ) कामेति । तथा च सतीति चकारस्यार्थः । राज्ञैव न तु वास्तविकदाना-
धिकारिणा भूरिवसुनेति भावः । इति पुरुषेणावेदितं, न तु भूरिवसुना दत्तेत्यावेदित-
मिति भावः । तत्तस्मात्, वत्स । माधव ! देहिनां लोकानां व्यवहारतन्त्राणि
प्रधानव्यवहारविषयाः वाचि प्रतिष्ठा स्थितिः येषां तानि वाक्प्रतिष्ठानि वाङ्निबन्ध-
नानि सर्वे प्रधानव्यवहारा वाक्यं नैव प्रचलन्तीत्यर्थः । क्वचित्, तुद्रविषया इङ्गिते-
नापि सम्भवन्तीत्याशयः । तथा पुण्यापुण्यहेतवो धर्माधर्मबोधजनिकाः, व्यवस्थाः
“सत्यं ब्रह्मास्मृतं” मित्यादि शास्त्रविधयः, वाचि आयतन्ते वागधौना भवन्ति । तथाच
सत्यभाषणे ।

(१) अद्य च राज्ञा स्वयमेव मालती दत्तेति पुरुषेणावेदितं । तद्वत्स ! इदि
प्रतिष्ठानिबन्धनानि देहिनां व्यवहारतन्त्राणि, वाचि पुण्यापुण्यहेतवो व्यवस्थिताः, सर्वं
वचनानामायतनम्, नैवविधः । ...तस्मादवस्थितमेतत् । इति पाठभेदः ।

मा वां (१) सपत्नेष्वपि नाम तद्भूत्

पापं यदेस्यां त्वहि वा विशङ्काम् (२) ।

“अश्वमेधसहस्रस्य सत्यं तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राहं सत्यमेवातिरिच्यते ॥”

इति मनूक्तसत्यार्थवादोपहितः ‘सत्यं वदे’ दिति विधिः ‘धर्म्माऽयं’ इति बोधं जनयति । तथा असत्यभाषणे “असत्यभाषणं शूद्रसेवनमिति” “अपात्रीकरणं कृत्वा तत्तत्कृच्छ्रेण शोधयति” इति विष्णुवचने प्रायश्चित्तश्रवणात् कल्प्यमानो “नाशृतं वदे” दिति निषेधविधिः ‘अधर्म्माऽयं’ इति बोधं जनयति । अतः वागधीनो धर्म्माऽधर्म्माविति सरलार्थः ।

नन्वेतावता किमायातमित्याह साचेति । तथाचेति चकारस्यार्थः । सा “प्रभवति निजस्य”त्यादिका भूरिवसीर्वाक्, अनृतात्मिकेव कृशरूपतया मिथ्याभूतैवः कथमनृतात्मिकेत्याह न खल्विति । अर्थविसंवादि वाक्यं हि मिथ्यावाक्यं, तथा च मालत्यां भूरिवसीरेव कन्यात्वेन राज्ञा निजकन्यात्वाभावादर्थविसंवादितया तद्वाक्यं मिथ्याभूतमेव, अतः तत्प्रयुक्तं प्रतिनिधित्वं राज्ञो नास्ति, अतश्च राज्ञा नन्दनाय दातुं वाग्दाने कृतेऽपि न खलु मालती वाग्दत्ता जातेति भावः ।

ननु राज्ञः सर्वस्वामित्वेन यस्य कस्यचित् जनस्य कन्यायामपि स्वामित्वात्तस्या वाग्दानं सङ्गच्छत इति चेत्तत्राह कन्याकाप्रदाने चेति । प्रमाणं नियन्तारः धर्माचारयोः धर्मशास्त्र-शिष्टाचारयोः समयो नियमः ।

“पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनात् पितादीनामेव कन्यादानाधिकारात् तादृशादेवाचाराच्चेति भावः । विमर्शितस्य युष्माभिर्विवेचनीयम् । किञ्चेति चार्थः । कथं केन हेतुना,

(१) मा वा इति पाठान्तरम् ।

(२) पापं यदेस्यां नु मया विशङ्का मिति पाठभेदः ।

तत्सर्वथा सङ्गमनाय यत्नः

प्राणव्ययेनापि मया विधेयः ॥ ५ ॥

अनवधानां मालतीमाधवयोः समागमविषये असावधानां । मालतीमाधवयोः समागम-
विषये सर्वदैव सावधानाऽस्मि, ततः कथमीदृशं घटेतेति भावः । पश्य जानीहि ।
अत्र तुल्यतर्को नाम जालयलक्षणं । यथा दर्पणे—

“तुल्यतर्को यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना ।”

“न नर्कयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राज्ञश्च विवाहकाले ॥

प्राणव्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥”

इति मत्स्यपुराणवचनात् विवाहकाल इत्यस्य च विवाहविषयमात्रत्वेनोपलक्षणात्
तादृशमिद्योक्तावपि न दोष इति बोध्यम् ।

“तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छेदे” इत्यमरः । “समयः शपथे भाषा
सम्पदोः कालसंविदोः सिद्धान्ताचारसङ्केत नियमावसरेषु च । क्रियाकारे निर्देशे
चे”ति हेमः ।

मा वामिति । अस्यां मालत्यां त्वयि माधवे वा यत्पापं परस्परसमागमाऽभावात्
यदमङ्गलं मरणमित्यर्थः विशङ्क्य अस्माभिराशङ्कनीयं, तत्पापं वा युवयोः सपत्न्यपि
आत्मनोः का कथा शत्रुष्वपि मा भूत् न भवतु । इति नाम, स्वीकरोमीत्यर्थः । तत्
तस्मात् सर्वथा मया प्राणव्ययेनापि साधारणायामे का कथा प्राणत्यागेनापि सङ्गमनाय
युक्त्योक्तमनाय यत्नो विधेयः कर्तव्यः सुतरां मम यत्नस्य सर्वथा सफलत्वसम्भावनाया
परितापो न करणीय इति भावः ।

अत्र उक्तरूपार्थागमादर्थापत्तिरलङ्कारः । तथा यत्नो नाम द्वितीयावस्था च । यथा
दर्शये—

“प्रयत्नसु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ।”

इन्द्रवज्रा उक्तम् ॥ ५ ॥

मक । सर्वं सुष्ठु, युज्यमानमादिश्यते युष्माभिः । अपि च । (ज)

दया वा स्नेहो वा भगवति ! निजोऽस्मिन् शिशुजने

भवत्याः संसाराद्विरतमपि चित्तं द्रवयति ।

अतश्च (१) प्रव्रज्यासमयसुलभाचारविमुखः

प्रसक्तस्ते यत्नः प्रभवति पुनर्दैवमपरम् ॥ ६ ॥

(ज) मकैति । सुष्ठु, युज्यमानं सम्यग् युक्तियुक्तं, आदिश्यते उच्यते सुतरामवा-
च्याकं न काचिद्विप्रतिपत्तिरिति भावः । गौरव-प्रदर्शनाय आदिश्यत इत्युक्तम् ।

दयेति । हे भगवति ! अस्मिन् निजं स्वकीयतुल्ये शिशुजने मालत्यां माधवे च
दया कृपा वा, स्नेहो वात्सल्यं वा, दया च स्नेहश्चेत्यर्थः संसाराद्विरतमपि प्रव्रज्याव-
लम्बनेन गार्हस्थ्यान्निवृत्तमपि भवत्या स्तव चित्तं द्रवयति आर्द्रं करोति पुनरपि विषयान्
प्रति आकर्षयतीत्यर्थः । अतश्च अतएव कारणात् प्रव्रज्यासमये सद्ग्रासाश्रमकाले
ये सुलभाचाराः नियत-सर्वसङ्गपरित्यागादिव्यवहाराः तेषां विमुखो विरोधी ते तव यत्नः
मालतीमाधवयोः समागमसम्पादनं प्रवृत्तिः, प्रसक्तः लग्नः सञ्जात इत्यर्थः । पुनः किन्तु
अपरं इतोऽन्यत्, दैवं अनयोर्भाग्यं, प्रभवति समागमाभिलाषं सद्यः पूरयितुं चिराय
नाशयितुं वा शक्नोति । इतः परं बलवद्देवप्रतिबन्धकताऽभावे तव यत्नादेवावश्यमनयोः
समागमो निश्चयेत्येति भावः ।

अत्र “सङ्गच्छन्ति सरोजानि खैरिणीवदनानि च ।” इति चन्द्रालोकोदाहृतवत्
द्रवयतीत्ये कया क्रियया दयास्नेहयोरुपस्तुतयोः कर्तृतासम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।
तथा “न तर्हि प्रागवस्थायाः परिहृयसे” इत्यनेन कामन्दक्या निश्चितेऽपि विषये
“भगवति ! दत्तपूर्वेत्याशङ्कते” इत्यभिधानेन मकरन्देन संशयोद्भावनात् दृष्टता-
प्रकाशेन कामन्दक्याः किञ्चित् कोपो जातः, अतएव “जानामि तां खलु वार्त्ता”

(१) ततश्चेति पाठान्तरम् ।

नेपथ्ये । भगवदि कामन्द ! एसा भट्टिणी बिस्ववेदि, जधा
मालतीं घेतुण तुरिदमागच्छदु (१) त्ति । (ट)

काम । वत्से उत्तिष्ठ (२) ।

सर्वे । उत्तिष्ठन्ति ।

मालतीमाधवौ । सकरुणानुरागमन्योन्य-(३) मवलोकयतः ।

(ट) भगवति ! कामन्दकि ! एषा भट्टिनी विज्ञापयति, यथा मालतीं गृहीत्वा
त्वरितमागच्छतु इति ।

मिति कामन्दक्या सकीपमिवाभिहितं, अत्र तु पुनस्तदनुनयात् पर्युपासनं नाम प्रतिसुख-
सन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणे—

“...कृतस्यानुनयः पुनः । स्यात् पर्युपासनं... ।”

“संसारश्च मिथ्याबीप्रमथा वामना” इति प्रामाण्यवादे गदाधरः । “स्नाहृष्टोप-
निबद्धशरीरपरिग्रहः संसारः” इति तु कातन्वपरिशिष्टटीकायां गोपीनाथः ।

सद्भासाचारानाह वामनपुराणे—

“सर्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यसमन्वितः ।

जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम् ॥” इत्यादि ।

शिखरिणौ वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ट) नेपथ्य इति । भट्टिनी राज्ञी । त्वरितमागच्छतु नन्दनेन सह तस्या
विवाहमङ्गलसम्पादनायति भावः ।

(१) आगच्छ त्ति इति पाठभेदः ।

(२) उत्तिष्ठोत्तिष्ठेति कुवचित् द्विकृतिः । (३) कुवचित् ‘अन्योन्य’ मिति नास्ति ।

माध । खगतम् (१) । कष्टम्, एतावतौ हि लोकयात्रा मालत्या
समं माधवस्य । अहो नु खलु भोः । (४)

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः (२)

प्रथमं मेकरसामनुकूलताम् ।

पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणो

विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् (३) ॥ ७ ॥

(४) माधेति । लोकयात्रा साक्षात्कारादि-लौकिकव्यवहारः । अहो नु खलु
भोरित्येकमेव महाविषादसूचकमव्ययम् ।

सुहृदिति । विधिविधाता सुहृदिव सखेव प्रथमं आदौ, एको*मुख्यः, रसो
मम सुखजननानुरागो यस्यां तां अनुकूलतां आनुकूल्यं प्रकटय्य प्रकाश्य सुखप्रदः सन्,
पुनः अकाण्डे अनवसरे असमये विवर्त्तनेन परिवर्त्तनेन दारुणः सन् मनोरुजं चित्तपीडां
विशिनष्टि विशेषेण जनयति । अहोशब्दो विषादे । विधेरियमतौव निष्ठुरतेति
भावः ।

अथ श्रीती उपमाश्लङ्कारः

“शङ्करादौ विषे वीर्ये गुणे रामे द्रवे रसः ।” “काण्डोऽस्त्री दण्डबाणाववर्णा-
वसरबाजिषु ।” इति चामरः । “अहो धिगर्थे शोकेष कर्णार्थविषादयो”रिति
विश्वः ।

उत्तररामचरित-चतुर्थाङ्के कस्यकिना श्लोकोऽयमविकलमेव पठितः ।

द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(१) क्वचित् खगतमिति पाठो नास्ति ।

(२) सुखप्रदमिति क्वचित् पाठः ।

(३) प्रविशिनष्टि विधि र्मेनसो रुजमित्यपि पाठः ।

माल । अपवार्थ (१) । महाण्हाव ! लोभणाणन्दपर ! (२)
एत्तियं दिझेमि । (७)

लव । हद्दी हद्दी ! ससौरसंसभं ज्जेव णो पिप्पसहो
आरोविदा अमच्चेण । (८)

माल । स्वगतम् (३) । परिणदं दाणिं मे जीविदतिण्हाए
फलं सावम् (४) । निब्बूढं अ णिक्करुणदाए तादस्स वि कापालि-
त्तणं । पढिष्ठिदो दुट्टदेवस्स दारुणसमारभमरिसो (५) परि-

(७) महानुभाव ! लोचनानन्दकर ! एतावत् दृष्टोऽसि ।

(८) हा धिक् हा धिक् ! शरीरसंशयमेव नः प्रियसखी आरोपिता अमात्येन ।

(९) परिणतमिदानौ मे जीविततृष्णायाः फलम् । निर्व्यूढं च निष्करुणतया
तातस्यापि कापालिकत्वम् । प्रतिष्ठितो दुष्टदेवस्य दारुणसमारभसदृशः परिणामः ।
कमव उपालभे मन्दभागिनी । कं वा अशरणा शरणं प्रतिपद्ये ।

(७) मालेति । एतावद्दृष्टोऽसि, इतः परं न पुनर्मया त्वं द्रष्टव्यः; जीवनाभावा-
दिति भावः । इदञ्च प्रत्यक्षनिष्ठत्वात् वचनं नाम प्रतिसुखसन्धेरङ्गम् ।

“प्रत्यक्षनिष्ठं वचनं ।” इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(८) लवेति । शरीरसंशयं सहसा चिरतराशाविनाशेन अतीवविप्रियाचरणेन
च देहधारणसन्देहः । अमात्येन भूरिवसुना । तत्किमिदानौ करणीयमिति भावः ।

(९) मालेति । परिणतं पर्यवसितम् निर्व्यूढं सम्पन्नं । कापालिकत्वं
नरवलिदातुः कापालिकस्य भावः । यथा स्त्रोबालादिनिर्विशेषैव नरवलिदानात् कापा-

(१) स्वगतमिति पाठान्तरम् । (२) महाभाभ ! लोभणाणन्द इति पाठभेदः ।

(३) कुत्रचित् स्वगतमिति पाठो नास्ति । (४) क्वचित् सास्त्रमित्यपि नास्ति ।

(५) परिनिष्ठिदो देवदृष्टश्च दारुणसमारभपरिणामो इति भिन्नः पाठः ।

णामो । कम् एतम् । (१) उवाचहामि मन्दभाङ्गो । कं वा
असरणा सरणं पट्टिबज्जामि । (२)

लव । सखि ! इदो इदो । * इति कामन्दक्या सह निष्कान्ते (२) (त)

माध । स्वगतम् । नूनमाश्वासनमात्रमेवैतत् (३) सहजस्नेह-
कातरा (४) भगवतो करोति । सोढेगम् । हन्त ! सर्वथा

(त) सखि ! इत इतः ।

लिकस्य वृशसत्वं सम्पद्यते, तथा नन्दनाय दानादवश्यम्भाविना मम मरणेन तातस्यापि
वृशसत्वं सम्पन्नमित्यर्थः । दुष्टदैवस्य क्रूराया नियतेः दाक्षिणो यः समारम्भः मम
विषये कार्ये विधानोपक्रमः तत्सदृशः तदनुरूपः परिणामः परिसमाप्तिः नन्दनहृत्ते
दानवृत्तान्तश्रवणमात्रमेव असह्यदुःखजननादितद्दैवचेष्टितस्य आरम्भो यथा भयङ्करः
मरणविधातात् परिसमाप्तरपि तथैवेत्यर्थः । प्रतिष्ठितो निर्व्यूढः । उपालभे निन्दामि ।
यतोऽहं मन्दभागिनी, अतो भाग्यमेव निन्दामीति भावः । अशरणा रक्षकहीना । सर्वत्र
पितैव कन्याया रक्षकः मम तु स पितैव विनाशकः संवत्स इति सर्वथैवाहमशरणेति भावः ।
प्रतिपद्ये प्राप्नोमि ।

(त) लवेति । इत इत आगच्छति शेषः । निष्कान्ते मालतीलवङ्गिके इति
शेषः ।

(थ) माधति । सहजस्नेहेन मां प्रति स्वाभाविकवात्सल्येन कातरा मम दुःख-
दर्शनेन सन्तप्यमाना, भगवतो कामन्दकौ एतत् “न तर्हि प्रागवस्थायाः परिहोयसे”
इत्यादिनाऽभिहितं नूनं निश्चितं आश्वासनमात्रमेव केवलां सान्त्वनामेव करोति । नतु
कार्यतः किमपि कर्तुं शक्नोति स्वयं राज्ञ एव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । संशयितं

(१) कं वा असरणा इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(२) परिक्रामति, इति निष्कामन्ति, इति पाठभेदौ ।

(३) मात्रमेतदित्यपि पाठः । (४) सहजस्नेहमात्रकातरा इति भिन्नः पाठः ।

संशयितजन्मसाफल्यः संवृत्तोऽस्मि । तत् किमिदानीं (१)
कर्त्तव्यम् । विचिन्त्य । न खलु मह्यमांसविक्रयादन्यमुपायं (२)
पश्यामि प्रकाशम् । वयस्य मकरन्द ! अपि भवानुत्कण्ठते
मदयन्तिकायाः ? (३) । (थ)

राशः प्रतिबन्धकत्वात् मालतीलाभो न भवेत् कामन्दक्याः प्रभावात् भवेद्वा इति
सन्दिग्धं जन्मसाफल्यं मालतीप्राप्तिरूपं यस्य सः । मालतीप्राप्तभावे मम जन्मैव
निरर्थकमिति भावः । मह्यमांसस्य नरमांसस्य विक्रयात् चामुण्डानुचरपिशाचैर्भ्यो
विक्रयणात् । तथा च शीघ्रमालतालाभाय महाश्वशुरेण वामाचारानुसारेण चामुण्डा-
र्जनानन्तरं तदनुचरपिशाचैर्भ्यो नरमांसार्पणरूपमवश्यम्भावि शीघ्रफलदमागमप्रसिद्धं
वीरानुष्ठानं मया कर्त्तव्यमिति भावः । तथाचोक्तं तन्त्रसारे—

“चामुण्डा साधकानां भवति च फलदा वाममार्गेण शीघ्रम् ॥”

इति संचेपः । विस्तारस्तु तत्तदागमेऽनुसन्धेयः । अनेन पञ्चमाङ्गसूचनमपि
वैदितव्यम् । मह्यमांसमुक्तं कौलाच्च नदपिकायां—

“गो-नरेभान्ध-महिष-वराहोष्टोरगोहवम् ।

मह्यमांसाष्टकं देवि ! देवताप्रीतिकारकम् ॥”

इदृशानुष्ठाने तु नरमांसमेव याच्यं । तदुक्तं कापालिकागमे

“अशस्त्रसंक्लिन्नमयोषिर्दीप्तं नृमांसमाद्रै गलदस्त्रविन्दु यत् ।”

जगद्धरादयस्तु—“आत्मसिद्धिं पण्यीकृत्य साहस्रादयदुपार्जितम् ।

अशस्त्रपूतमव्याजं नृमांसं परिकीर्तितम् ॥”

इति परिभाषितमेव मांसं मह्यमांसमाहुः क्व ।

मूल्यलाभोद्देशेन यत्किञ्चिदर्पणं हि विक्रयः । तथा च मालतीरूप-मूल्यलाभो-

(१) तत् किं कर्त्तव्यमिति पाठः क्वचिद्गू ।

(२) ...अन्यदुपाधान्तरमिति पाठान्तरम् ।

(३) मदयन्तिकायां इति सप्तम्यन्त पाठोऽपि ।

मत्तः । अथकिम् ।

तन्मे मनः क्षिपति यत् सरसप्रहार-

मालोक्य मामगणितस्वलदुत्तरीया ।

तस्तं कहायन-कुरङ्गविलोलदृष्टि-

रास्त्रिष्टवत्यमृतमंवलितैरिवाङ्गैः ॥ ८ ॥

इति शनः यन्महामांसाणां तद्विक्रय एव भवतीति बोध्यम् । एतन्नरमांसन्तु परकीय-
मित्यादिकं पञ्चमाङ्गे वक्ष्यते ।

इदृशसाहसमानुष्ठाने मकरन्दस्य प्रतिबन्धकतामाशङ्क्य तमपसारयितुमाह वयस्येत्यादि ।
अपि भवानुत्कण्ठते मदयन्त्रिकायाः मदयन्त्रिकार्थं भवानुत्कण्ठितः किमित्यर्थः ।
मदयन्त्रिकाया इति “अधीगर्थदयशां कर्म्मणि” इति षष्ठी ।

स्वकीयोत्कण्ठामाह तदिति । सरसः सरक्तः प्रहारः शार्दूलनखरप्रहारजनित-
स्वतं यस्य तादृशं मां आलोक्य दृष्ट्वा, अगणितं अविचारितं स्वलत् पतत् उत्तरीयं यया
सा, निपतत् सनावरणशुकमलक्षयन्तीत्यर्थः तथा वस्तुः कुतश्चित् कारणात् भीतः,
एकहायन एकवर्षवयस्कः, यः कुरङ्गो रुगः तस्यैव विलोले विशेषचञ्चले दृष्टौ चक्षुषौ
यस्याः सा तथोक्ता मदयन्त्रिका, अमृतसंवलितैः सुधामिश्रितैरिव अङ्गैः वक्षःप्रभृतिभि-
रवयवैः यत् आस्त्रिष्टवती मामालिङ्गितवती, तत् आश्लेषणं कर्त्तुं मे मम मनः क्षिपति
अधीरं करोति । सुतरां तदर्थमतीवोत्कण्ठितोऽस्मीति भावः ।

अथ अमृतसंवलितैरिवेति भावाभिमानिनौ वाच्या क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, द्वितीय-
पादे लुप्तोपमा च, अनर्थार्थिणो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । तथा तच्छब्दान्वितवाक्यस्य
भाक्पाठात् “न्यङ्कारोऽयमेव मे यदरयः”—इत्यादिवत् वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषः,
किञ्च क्षिपतीति पदं अधीरौकरणार्थस्यावाचकमित्यवाचकत्वदोषोऽपि ; तेन ‘मञ्चित-
सुङ्गमति, यत्सरसप्रहारं’ इति पाठेन तयोः समाधानं विधेयम् । एतत्पाठे तु उद-
ञ्जमति उदञ्जान् अधीरं भवति, यद् वज्रादित्यर्थः, तेन “आत्मा जानाति यत्पश्यम्”

माध । सुलभैव बुद्धरचिताप्रियसखी भवतः (१) अपिच । (द)

प्रमथ्य क्रव्यादं मरणसमये रक्षितवतः

परिष्वङ्गं लब्ध्वा तव, कथमिवान्यत्र रमताम् ।

तथा च व्यापारः कमलनयनाया नयनयो-

स्त्वयि व्यक्तस्नेह (२) स्तिमितरमणीयश्चिरमभूत् ॥८॥

इत्यादिवत् यच्छब्दस्य परवाक्यगतत्वेन तच्छब्दानपेक्षणात् न विधेयाविमर्शदोषः, नवा
अवाचकत्वदोषोऽपीति ध्येयम् ।

वस्तुपदमेकहायनपदञ्च दृष्टेर्विशेषाच्चल्यद्योतनार्थः । एतत् तृतीयचरणमुत्तरराम-
चरित-तृतीयाङ्केऽपि दृश्यते । किन्तु तव षष्ठान्तः पाठ इति भेदः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८ ॥

(द) माधेति । यतो मदयन्तिका बुद्धरचितायाः प्रियसखी, अतो भवतः
सुलभेवेति भावः । बुद्धरचितैव विविधं प्रबोध्य तां त्वयि समासक्तां करिष्यतीति
व्यज्यते । अपिच अन्यच्च तत्प्राप्तौ कारणमस्तीत्यर्थः ।

किं तत्कारणमित्याह प्रमथेति । क्रव्यादं मांमाशिनं शार्दूलं प्रमथ्य निहत्य
मरणसमये रक्षितवतस्तव परिष्वङ्गं आलिङ्गनं लब्ध्वा प्राप्य कथमिव केन प्रकारेण
अन्यत्र त्वद्व्यतिरिक्ते जने रमतां अनुरज्यतु मदयन्तिका कथमपि नेत्यर्थः । प्राणरक्षण-
रूपमुपकारं कृतवतस्तव सापि स्वदेहार्पणरूपं प्रतुष्टुपकारं करिष्यत्येव, तथा परमन्यत्रा-
सक्तौ तव परिष्वङ्गेण परपुरुषसंस्पर्शदोषाशङ्कयाऽपि न्नय्यनुरज्येतेति भावः । इदानीं
स्वाभिमतसक्तौ बाष्पलक्षणमाह तथा चेति । तथा च त्वयि तदासक्तानुमानहेतुस्त्यर्थः ।

(१) न दुर्लभा बुद्धरचितायाः प्रियसखीति पाठान्तरम् ।

(२) व्यक्तस्नेहः, इति सविस्मयः पाठः क्वचित् ।

नक (१) । तदुत्तिष्ठ, पारा (२)-सिन्धुसम्भेदमवगाह्य नगरी-
मेव प्रविशावः । (ध) उत्थाय परिक्रामतः ।

माध । अयमसौ महानद्योः सम्भेदः (३) । य एषः । (न)

कमलनयनाया मदयन्तिकायाः, नयनयो व्यापारो दृष्टिपातः त्वयि व्यक्तस्तेन स्पष्टौ
भूतानुरागेण क्षिप्तः निश्चलः अतएव रमणीयः सुन्दरः चिरं बहुकालं व्याप्य अभूत्,
बहुकालं यावत् निस्पन्दनयना सा त्वामवलोकितवतीत्यर्थः । सुतरां मदयन्तिका
त्वव्यासक्ता तादृशानुरागदर्शनात् अन्यत्र तदसम्भवादिति भावः ।

अतएवावानुमत्तमलङ्कारः, अर्थापसृपमाभ्याश्च विच्छित्तिः कृतव्यनुसन्धेयम् ।
भासाशिविशेषे शार्दूलं वक्तव्यं क्रव्यादमिति सामान्याभिधानात् विशेषेऽविशेषाख्यदोषः,
स च “मथित्वा शार्दूलम्” इति पाठेन समाधेयः । इदञ्च युक्तिविशेषेणार्थनिश्चयादु-
पन्यासो नाम प्रतिसुखसम्भेरङ्गम् ।

“उपपत्तिकृता योऽर्थः स उपन्यास इष्यते ।” इति प्राची लक्षणात् । संशयेन
कलुषितस्य मकरन्दचित्तस्य युक्ता मदयन्तिकाप्राप्तिनिश्चयेन प्रसन्नताप्रतिपादनात्
साहित्यदर्पणमतेऽपि तल्लक्षणसङ्गतिः । तथा च—

“उपन्यासः प्रसादनम् ।”

क्रव्यं मांसमस्तीति क्रव्यादः कर्मण्यण् । “अपक्वे त्वणेव” इति नियमात् “क्रव्यचे”ति
न क्तिप् ।

शिवरिणी वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ध , मकेति । पारा-सिन्धुनामानौ नदीविशेषौ, तयोः सम्भेदं सङ्गमं ।

(न) माधेति । अयं दृश्यमानः, असौ सः, महानद्योः पारासिन्धुः ।

(१) कश्चित् मकेति पाठो नास्ति । (२) वरदा इति पाठभेदः ।

(३) महानद्योर्व्यतिकार इति पाठान्तरम् ।

जलानिविडितवस्त्रव्यक्तानि स्त्रीयताभिः

परिगततटभूमिः स्नान (१)-माद्वोत्थिताभिः ।

रुचिरकनककुम्भ-श्रीमदाभोगतुङ्ग-

स्तनविनिहितहस्तस्वस्तिकाभिर्बधूभिः ॥ १० ॥

जलेति । स्नानमात्रमेव उत्थिताभिः पारासिन्धुसङ्गमप्रदेशे अवगाहनानन्तरमेव तीरमुत्तीर्णाभिः, अतएव जलेन निविडितानि निरन्तरौकृतानि नितान्ताप्लुततया देहे अत्यन्तसंलग्नानि यानि वस्त्राणि तैर्व्यक्तानि प्रकटितानि स्पष्टदर्शनयोग्यौकृतानि निखोन्नतानि निखोन्नतस्थलानि नाभिमध्य-कुचमण्डल-नितम्ब-जघनाद्यवयवा यासां ताभिः । तथा रुचिरकनककुम्भवत् मनोहरकाञ्चनकलमवत् श्रीमन्तः कान्तिमन्तः, एवं आभोगेन परिपूर्णतया तुङ्गाः उन्नताश्च ये स्तनाः तेषु विनिहिताः स्थापिताः हस्ताः पादयः स्वस्तिका इव, हस्ता एव स्वस्तिका इति वा, याभिः, ताभिस्तथोक्ताभिर्बधूभिः स्त्रीभिः परिगता व्याप्ता तटभूमिः तीरदेशो यस्य स तथोक्तः य एष सन्नेदो वर्तत इत्यर्थः ।

अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारः, रुचिरकनककुम्भश्रीमदिति लुप्तोपमा, हस्तस्वस्तिकेत्यत्र साधकवाधकप्रमाणाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः, पुनस्तेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा बधूभिरिति बहुवचनेन चातुर्वर्ण्यस्त्रीणामेव मेलनद्योतनात् वर्णसंहारो नाम प्रतिमुखसम्भेरङ्गम् । तथा च दर्पणे

“चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ॥”

“आभोगः परिपूर्णाता” इत्यमरः । “स्वस्तिको मङ्गलद्रव्यं चतुष्कण्टकभेदयोः । पिष्टकस्य विकारे च स्वस्तिको रततालिके ॥” इति विश्वः । अथ तु मङ्गलद्रव्यरूप एव स्वस्तिको यावत् । स च अधिवासार्थं तण्डुलादिचूर्णेन त्रिकोणाकारः क्वचित् वर्तुली वा क्रियत इति द्रष्टव्यम् । निविडितेति निविडानि कृतानीति करोत्यर्थं ख्यन्तात् निविडशब्दात् कर्षयि क्तः । मालिनी वृक्षम् ॥ १० ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे (प)

—*—

इति मालतीमाधवे शार्दूलविभ्रमो नाम (१)

चतुर्थोऽङ्कः ॥ (फ)

—*—

(प) इतीति । पूर्वनिष्क्रान्ताः कामन्दकादीरादाय सर्वशब्दस्य बहुवचनस्य चोपपत्तिरिति दिक् ।

(फ) इतीति । शार्दूलिन मकरन्दस्य शार्दूलप्रहारेण विभ्रमो भान्ति मकरन्द-
माधवयो मोहो यस्मिन् सः । नाम, शार्दूलविभ्रम इति नाम्ना प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

इति श्रीहरिदासमिहान्तवागीशविरचितायां मालतीमाधवटीकायां

भावमनोहरायां चतुर्थाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

—*—

(१) शार्दूलविभ्रमो नाम इति पाठः कुत्रचित् नास्ति ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशत्याकाश्यानेन भीषणोज्ज्वलवेशा कपालकुण्डला । (क)

कपा । षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्धिदां यः ।

(क) तत इति । भीषणो नरशिरोऽस्थिकुण्डलधारणादिना भयङ्करः, उज्ज्वलो रक्तपट-रक्तचन्दन-पिङ्गलजटादिधारणात् दृष्टिप्रतिघातिदीप्तिशाली च वेशो यस्याः सा । कपाले नरशिरोऽस्थिद्वयमेव कुण्डले कर्णभूषणविशेषौ यस्याः सा कपालकुण्डला, तदास्या काचित् वामाचारवती नारी, आकाश्यानेन योगप्रभावात् गगनगमनेन स्वेचरगत्येत्यर्थः ।

षडधिकेति । यः, षड्भिरधिका अध्यारूढा दश इति षडधिकदश षोडश इति तात्पर्यं, नाडीनां बहुतरसंख्यत्वेऽपि प्रधानीभूता इडा-पिङ्गलादयो याः षोडशनाद्य इत्यर्थः, तासां यच्चक्रं मण्डलाकारिणावस्थितं विशुद्धनामकं कण्ठदेशवर्ति पद्मं तस्य मध्ये स्थित आत्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । इडापिङ्गलादि प्रधानषोडशनाडौ-घटिते कण्ठदेशवर्तिनि विशुद्धनामके षोडशदले पद्मे तिनेत्र-पञ्चानन-दशभुज-सदा-शिवरूपेण विराजमान इति सरलार्थः । तथा तद्धिदां तादृशात्मवेदिनां हृदि हृदये विनिहितं रूपया स्थापितं रूपं स्वकीयाकृतियेन तादृशः सन् सिद्धिदः योगसिद्धि-दाता । तथा अविचलितमनोभिः एकाग्रचित्तैः साधकैः निजीपासकैः सुग्यमाद्यः साक्षात् कर्तुमन्विष्टमाद्या भवति । शक्तिभिः इच्छा-क्रिया-ज्ञानरूपाभिः, अथवा आध्यात्मवृत्तिभिरष्टशक्तिभिः परिणतः समन्तादवेष्टितः, सः, शक्तीनां तासामिव इच्छा-

अविचलितमनोभिः साधकं सृज्यमाणः

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥ १ ॥

क्रिया-ज्ञानरूपाणां नाथः प्रयोक्ता, अथवा ब्राह्मीप्रभृतौनां पतिः सदाशिव इत्यर्थः ; जयति सर्वं श्रेष्ठतया वर्तते । सुतरां तं चिन्तयामीति भावः ।

अत्र तादृशनाड़ीचक्रादीनां केवलतन्त्रशास्त्रप्रसिद्धत्वादप्रतीतत्वदीपः प्रसजन्नपि स्वयं परामर्शाद् गुणतामेव भजते । तथा च साहित्यदर्पणे

“गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वञ्चैव कृतृवाच्ययोः ।

स्तरं वापि परामर्शं ... ॥”

इतः प्रभृति सप्तमाङ्गसमातिपर्यन्तो गर्भसन्धिः । यथा तत्रैव

“फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्दिष्टस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र मसुङ्गे दो क्रासान्वेषणवान् मुहुः ॥”

तथा चात्र विवाहकपप्रधानफलोपायभूतस्य प्रथमाङ्गादावुत्पन्नस्य मालतीमाधवयोः परस्परानुरागस्य “प्रेमाद्रीः प्रणयस्यृश” इत्यादिना मसुङ्गेदः, “हा ताद ! निकृष्टण” “न्यस्तालक्तके”त्यादिना पुनस्तस्य क्रासः, “भो भो मालत्यन्वे षिणः सैनिका” इत्यादिना अन्वेषणम्, “मालत्याः प्रथमे”त्यादिना पुनरुङ्गेदः, “अमञ्चो भणवदौ विखवेदि” इत्यादिना क्रासः, “ता परमत्यवहृणि !” इत्यादिना पुनरन्वेषणञ्च द्रष्टव्यम् । मकरन्दस्य मालतीपरिच्छेदधारणादिज्ञानान्तः पताका । यथा तत्रैव

“व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ।”

तथा मालतीलाभं कामन्दक्यादीनां चेष्टादर्शनादुपायचिन्ता, राज्ञी मन्दनाय मालती-
दानार्थमलङ्कारादिप्रेरणदर्शनादुपायचिन्ता, निजसाहसात् प्राप्तिसम्भवश्चेति प्राप्त्याशा नाम
द्वितीयाऽवस्था । यथा

“उपायापायचिन्ताभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवः ।”

अस्य बाभूतहरणादीनि तयोदशाङ्गानि यद्युत्थानं निवेश्य लक्षणानि वक्ष्यामः ।

“अध्याहृदस्थाधिक इति निपात्यते” इति कातन्त्रपञ्चिकायां चिन्तोचनः ।

प्रधानाः षोडश नाडीराह चिपुरारिधतं वचनं । यथा—

“इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च परा स्मृता ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा वसुवशा तथा ॥
अलुम्बुषा कुहूश्चैव शङ्खिणी दशमी स्मृता ।
तालुजिह्वा च जिह्वा च विजया कामदा परा ॥
अमृता बहुला नाम नाड्यो वायुसमीरिताः ॥”

षट्चक्राख्याह योगशास्त्रे—

“चतुर्दलं स्यादाधारे स्वाधिष्ठाने च षड्दलम् ।
नाभौ दशदलोपेतं सूर्यसंख्यदलं हृदि ॥
कण्ठे स्यात् षोडशदलं भूमध्ये हिंदलान्वितम् ।
सहस्रदलमाख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे तु पङ्कजम् ॥”

षट्चक्रनिरूपणे—

“विशुद्धाख्यं कण्ठे सरसिजममलं धूमधूसावभासं
स्वरैः सर्वैः शोणैर्दलपरिलसितं दीपितं दीप्तवज्रैः ।
समासो पूर्णेन्दुप्रथिततमनभोमण्डलं वृत्तरूपं
हिमच्छाद्यानागोपरिलसिततनोः शुक्लवर्णाम्बरस्य ॥
भुजैः पाशाभीत्यङ्कश्वरलसितैः शोभिताङ्गस्य तस्य
मनोरङ्गे नित्यं निवसति गिरिजाभिन्नदेहो हिमाभ
विनेत्रः पञ्चास्यो लसितदशभुजो व्याघ्रचर्माम्बरारण्यः
सदापूर्वो देवः शिव इति समाख्यानसिद्धिप्रसिद्धः ॥

तस्य शक्तिवयमाह गोरक्षसंहितायां—

“इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी ।
विधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥”

मालिनी वृत्तमिति संक्षेपः ॥ १ ॥

इयमहमिदानीम्—

नित्यं (१) न्यस्तषडङ्गचक्रनिहितं हृत्पद्ममध्योदितं
पश्यन्ती शिवरूपिणं लयवशादात्मानमभ्यागता ।

नित्यमिति । मूलाधारस्थितायाः कुलकुण्डलिन्या मूलाधार-स्वाधिष्ठान-मणिपूराना-
हत-विशुद्धाज्ञानामक-षट्चक्रभेदनानन्तरं ब्रह्मरन्ध्रस्थित-सहस्रदलकमलान्तर्गते परमात्मनि
शिवे संयोजनं लयः, लयनामकस्तन्वमतसिद्धो योगविशेषः, तद्वशात् तदवलम्बनवलात्
न्यस्तानां पूजाजपारम्भकाले 'शां हृदयाय नमः' 'श्रीं शिरसे स्वाहा' इत्यादिक्रमेण
विन्यस्तानां, षडङ्गानां हृदय-शिरः-शिखा-कवच नेत्रास्त्राणां यत् चक्रं समूहः तव
निहितं तादृशव्यासनेवारोपितं, तथा हृत्पद्ममध्ये अनाहतनामक-द्वादशदल-हृदयस्थ-
पङ्कजमध्ये उदितं प्रकाशमानं शिवरूपिणं वराभयदाननिरतहिभुजश्चेतवर्णेशाननामक-
शिवस्वरूपं आत्मानं परमात्मानं नित्यं पश्यन्ती सर्वदा साक्षात् कुर्वती, तथा नाडीनां
इडा-पिण्डला-सुषुम्णानां उदयक्रमेण क्रियाप्रकाशपीवापर्थेण पूरक-कुम्भक रेचकात्मकेन
प्राणायामनेत्यर्थः जगता गतिशोलात् देहात् पञ्चामृतानां देहगुणत्वप्रयोजकीभूतानां
बिम्ब-त-रक्त-मञ्ज-शुक्राणां आकर्षणात् उत्पतनाय देहस्य लघुतां सम्पादयितुं अप-
सारणाद्देहोः, न प्राप्त उत्पतनश्रमः गगनोड्डयनायासो यथा सा अप्राप्नोत्पतनश्रमा
इयमहं (प्रागुक्तगद्यस्थपदमत्वान्ति) अथे नभसः सम्मुखवर्त्तिगगनदेशस्य ये अर्धसुखः
गमनप्रतिबन्धका मेघाः, तान् विघटयन्ती योगबलेनापसारयन्ती सती इदानीं (इदमपि
प्रागुक्तगद्यस्थं पदम्) अभ्यागता श्रीपर्वतात् करालायतनं प्राप्ता ।

अवापि पूर्ववत् स्वप्नं परामर्शात् न अप्रतीतत्वदोषः ।

अथे इति "एकारान्तमव्ययम्" इति कातन्त्रवृत्तौ दुर्गसिंहः ।

षडङ्गानि तन्नासमन्वांयाह शारदावचनं । यथा—

(१) नित्यमस्तीति पाठान्तरम् ।

नाडीनामुदयक्रमेण जगतः पञ्चासृताकर्षणा-

दप्राप्नोत्पतनश्चमा विघटयन्त्यग्रे नभोऽभ्योमुचः ॥२॥

“हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वज्रवज्रभा ।

शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय हुमौरितम् ॥

नेत्रवयाय वीषट् स्यात् अन्त्राय फडिति क्रमात् ।

षडङ्गमन्वानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत् ॥”

षट्चक्रनिरूपणे—“तन्मध्ये पवनाक्षरञ्च मधुरं धृमावलीधंसरं

ध्यायेत् पाणिचतुष्टयेन लसितं कृष्णाधिरुदं परम् ।

तन्मध्ये करुणानिधानममलं हंसाभमीशाभिधं

पाणिभ्यामभयं वरञ्च विदधत् लोकतयाश्चामपि ॥”

दत्तात्रेयसंहितायां—“लययोगश्चित्तयोगात् सङ्गैर्तैश्च प्रजायते ।

आदिनाथेन सङ्गैस्तानन्तकोटिः प्रकीर्त्तिता ॥”

इत्यादौ लययोगो द्रष्टव्यः । प्राणायामे इडादिनाडीनां क्रमिकक्रियाप्रकाशो देहलघुतादिश्च योगियाज्ञवल्कासंहितादावनुमन्त्रेयः ।

प्राणायामफलमाह शिवसंहितायां—

“प्राणायामेन योगीन्द्रो लब्धैश्वर्याष्टकानि वै ।

पापपुण्योदधिं तीर्त्वा वै लोकचरतामियात् ॥”

“जगत् स्यात् पिष्टपे क्षीवं वायौ ना जङ्गमे विष ।

जगतौ भुवने आयां कुन्दोभेदे जनेऽपि च ॥” इति मेदिनी ॥”

पञ्चासृतमाह विपुरारिधृतं वचनम् । यथा—

“विट् च सूत्रमसृङ्मज्जा शुक्रं पञ्चासृतं स्मृतम् ॥”

अथ हि कपालकुण्डलामुखेन खल्लाङ्गमोऽतीवतन्त्रशास्त्रवैचक्षण्यमाविष्कृतं कविना ।

शाट्टं लविक्रीडितं वचनम् ॥ २ ॥

उद्धृत्त (१) खलित-कपालकण्ठमाला-

संघट्टकण्ठित-करालकिङ्किणीकः ।

पर्याप्तं मयि रमणीयडामरत्वं

सन्धत्ते गगनतलप्रयाणवेगः ॥ ३ ॥

तथा हि । (ख)

विष्वग्भृत्तिर्जटानां प्रचलति निविडग्रन्थिनङ्कोऽपि (२) भारः

संस्कारकाणदीर्घं पटु रटति कृतावृत्ति खट्वाङ्गघण्टा ।

उद्धृतेति । उद्धृत्ता वेगेन कदाचिदुपर्युत्थिता, खलिता पुनरेव भवन्ता या कपालकण्ठमाला नरशिरोऽस्थिनिर्मित-यौवाहारः, तत्र संघट्टेन कपालानां परस्पराघातेन कण्ठिताः शब्दायमानाः कराला दन्तुराः किङ्किण्यः तत्कण्ठमालाभ्यापिता एव क्षुद्र-घण्टिका यस्मिन् स तथोक्तः । गगनतलप्रयाणवेगः मयि पर्याप्तं यथेष्टं रमणीय-डामरयोर्भावं इति रमणीयडामरत्वं, तथा च मादृशयोगिपक्षे रमणीयत्वं, साधारणपक्षे तु डामरत्वं भीषणत्वं सन्धत्ते सम्पादयति ।

अत्र तादृशभीषणवेगात् तद्विरुद्धरमणीयत्वगुणोत्पत्तेर्विषमाऽलङ्कारः ।

“डामरोडामरी भीमे कलिसंरम्भ निर्भरे ।” इतिरत्नकोषः ।

किङ्किण्यादिध्वनिना तादृश कुलयोगिनौनामानन्दो भवतीति वेदितव्यं ।

तथा च जगद्भूतवचनं—

“समुद्रघोषसम्भार किङ्किणीघण्टिकास्वनैः ।

सदानन्दो भवेद्योगी न निद्रा न क्षुधा तृषा ॥

प्रहृषिणी हसम् ॥ ३ ॥

(ख) रमणीयडामरत्वं समर्थयितुमाह तथाह्येति ।

विष्वग्भृत्तिः । विष्वक् सर्वतो हस्तिरवस्थानं यस्य स विष्वग्भृत्तिः जटानां भारः

(१) अपि च । उद्धूल...इति पाठान्तरम् । (२)...वन्कोऽपि इति पाठमेव ।

ऊर्ध्वं धूनीति वायुर्विहृतशवशिरःश्रेणिकुञ्जेषु गुञ्ज-

मुत्तालः किङ्किणीनामनवरतरुणत्कारहेतुः पताकाम् ॥ ४ ॥

परिक्रम्यावलोक्य गन्धमाघ्राय च (१) इदं तावत् (२) पुराणनिम्ब-

समूहः, निविडो गाढो या यस्थि यथनं तेन नडो बडोऽपि सन् वेगवशात् प्रचलति । खट्वाङ्गं शिवस्यास्त्रविशेषः (चिम्टा इति यस्य प्रसिद्धिः) तान्त्रिकयोगिजनोऽपि तत् धारयति । तस्य घण्टा तत्र बद्धा काचित् घण्टा, संस्कारेण वेगाख्यसंस्कारेण यः काष्ठः किङ्किण्यादीनां ध्वननं तेन दीर्घं, तथा पटु स्फुटं स्पष्टमिति यावत्, तथा कृता आह्वयः पीनः पुन्यं यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा रटति शब्दायते । तथा उत्तालो मङ्गान्, किङ्किणीनां कण्ठमालास्थितानां क्षुद्रघटिकानां अनवरतरुणत्कारहेतुः अविश्रान्त-ध्वनिजनकः, वायुर्गमनवेगानिलः, विहृतानि मांसहीनतया स्पष्टलक्षणाभाणसकलरन्ध्र-भागानि यानि शवशिरांसि कण्ठमालागतकपालानि तेषां श्रेणयः कुञ्जा इव श्रेणय एव कुञ्जा इति वा तेषु, तदभ्यन्तरेष्वित्यर्थः गुञ्जन् अव्यक्तं शब्दं कुर्वन् सन् पताकां खट्वाङ्ग-बद्धां वैजयन्तीं वस्त्रखण्डमिति यावत् ऊर्ध्वं यथा स्वात्तया धूनीति कम्पयति निम्बे पतनादपरि चालयतात्यर्थः । सुतरामीदृशो व्यापारो मादृशयोगिपक्षे रमणीय एव साधारणपक्षे तु भीषण एवेति भावः ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, श्रेणिकुञ्जेष्वित्यत्र उपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः, कुञ्जेषु गुञ्जदिति क्लृप्तानुप्रासश्च, समुदाये तु संसृष्टिः ।

“संस्कारभेदी वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावेन ।” इति भाषापरिच्छेदः ।

“खट्वाङ्गं (क्ली) शिवस्यास्त्रविशेषः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

“उत्ताल उत्कटे श्रेष्ठे विकराले प्रवहन्नि ।” इति मेदिनी ।

खण्डरा वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ग) इदमिति । पुराणेन पुरातनेन निम्बतैलेन अक्तानां मञ्जितानां परिमन्त्र-मानानां आरब्धभर्जनानां रसोनकानां लघुनानां गन्ध इव गन्ध एषामस्तीति तैः ।

(१) गन्धमाघ्राय इति पाठः कश्चिन्नस्ति । (२) इदञ्चेति पाठान्तरम् ।

तैलाक्तपरिभृज्यमानरसोनकगन्धिभिः(१)श्चिताधूमैः पुरस्ता-(२)
द्विभाषितस्य महतः श्मशानवाटस्य नदीयः करालायत-
नम् । (ग)

यत्र पर्यवसितमन्त्रसाधनस्यास्मद्गुरोरघोरघण्टस्याज्ञया
सविशेषमद्य पूजासम्भारो मया सन्निधापनीयः । कथितञ्च मे
गुरुणा, “वत्से ! कपालकुण्डले ! अद्य मया भगवत्याः
करालायाः प्रागुपयाचितं स्त्रीरत्नमुपहर्तव्यम्, (३) तदत्रैव
नगरे विदित- (४) मास्ति” इति । तद्विचिनोमि (५)

पुरस्तादयत एव, विभाषितस्य अनुमितस्य, महतो विशालस्य, वक्ष्यते वेष्ट्यते अनेनेति
वाटः पत्न्याः तस्य श्मशानगामिविलुप्तमार्गस्येत्यर्थः, नदीयः अतिसन्निहितं, इदं दृश्यमानं
करालायान्तदाख्यायाश्चासुगुण्डाया आयतनं स्थानम्, दृश्यत इति शेषः ।

“लशुनं गृह्णन्निष्ट-महाकन्दरसोनका” इत्यमरः । “पत्न्या वाटः पथो मयि”
इति भागुरिः ।

(घ) यत्नेति । पर्यवसितं समाप्तं मन्त्रसाधनं पुरश्चरणं यस्य तस्य । सवि-
शेषं दिनान्तरैर्भ्यः सातिशयं यथा स्यात्तथा । पूजासम्भारः करालार्त्तनोपकरणद्रव्य-
समूहः । सन्निधापनीय उपस्थापनीय आनितव्यः । प्राक् पुरश्चरणारम्भात् पूर्वं,
उपयाचितं सङ्कल्पितं ‘वस्मिन् पुरश्चरणे समाप्ते भगवत्यै स्त्रीरत्नमुपहरिष्यामीति’
मनोषितमित्यर्थः, स्त्रीरत्नं काचित् उत्कृष्टा स्त्री, उपहर्तव्यं वलिभावेन दातव्यं ।

(१)... रसोनक रसगन्धिभिरिति पाठभेदः । (२) अधस्तादित्यपि पाठः ।

(३) भगवत्याः करालाया यन्मया... इति पाठोऽपि ।

(४) विचितमिति भिन्नः पाठः ।

(५) पुस्तकान्तरे पाठोऽयं न दृश्यते ।

सकौतुकमयेऽवलोक्य । तत्कोऽयमतिगम्भीरमधुराकृतिरुत्तम-
कुटिलकुन्तलभारः (१) कृपाणपाणिः * श्मशानवाट- (२)
मवतरति । य एषः (घ)

कुवलयदलश्यामोऽप्यङ्गं दधत् परिधूसरं

ललितचरणन्यासः (३) श्रीमान् मृगाङ्गनिभाननः ।

तत् स्त्रीरत्नं, अत्रैव नगरे पञ्चावल्यां, विदितं सर्वलोकावगतं आसी विद्यते । इति
कथितमित्यन्वयः । तत् तस्मात् विचिनोमि तत् स्त्रीरत्नमन्विष्यामि । भीषणेऽस्मिन्
महाश्मशाने निशायामिव सुकुमाराकृतिरयमेकाकी युवा सञ्चरतीति कौतुकेन सञ्छेति
सकौतुकं । अतिगम्भीरा ईदृशभयस्थानेऽपि कम्पादिविकाररहिता, मधुरा कोमला
आकृतिर्यस्य सः । उत्तमिष्ठः जट्टीकृत्य बद्धः कुटिलः वक्रः कुन्तलभारः केशकलापो
यस्य सः । कृपाणपाणिः खड्गग्रहस्तः ।

“यद्दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये ।

उपयाचितकं तत्तु दोहदं सम्प्रचक्षते ॥” इति हारावली ।

“भीशोकक्रोधरूपेषु गाम्भीर्यं निर्विकारता ।

सर्वावस्थामु माधुर्यं प्रियाणां मृदुकारिता ॥” इति विपुगारिधृतम् ।

कुवलयेति । कुवलयदलश्यामोऽपि स्वभावतो नीलोत्पलपत्रवत् श्यामवर्णोऽपि
सन् परिधूसरं कुतोऽपि कारणात् धूसरवर्णं अङ्गं दधत् धारयन्, ललितः सुन्दरः
चरणन्यासः भूतली पादन्यासो यस्य सः, श्रीमान् स्वभावतः कान्तिमान्, मृगाङ्गनिभाननः
चन्द्रतुल्यवदनः, य एष दृश्यते इत्यन्वयः । ललत् विलसत् नरजाङ्गलं मनुष्यमांसं
यत् सः, अतएव प्रविगलन्ती निष्पतन्तः, असृक्पङ्कः कंदनकालतः किञ्चिद्विलम्बवशात्

(१) कुन्तल इति भावः पाठः कचित् ।

(२) श्मशानमवतरतीति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(३) विकटन्यास इति पाठान्तरम् ।

हरति विनयं वामो यस्य प्रकाशितसाहसः

प्रविंगलदम्बपङ्कः पाणिर्ललन्नरजाङ्गलः ॥ ५ ॥

निर्दृश्य । अये ! (१) स एष कामन्दकौसुहृत्पुत्रो महा-
मांसस्य पणयिता माधवः । तत् किमनेन, समीहितं (२)

घनीभूतरक्तावन्दवो यस्मात् सः, सुतरां प्रकाशितं सूचितं साहसं अन्वदेहात् मांसा-
नयनरूपं दारुणाध्यवसायकार्यं येन सः, यस्यास्य वामः पाणिः विनयं शिवासीकुमार्य
हरति विनाशयति, चण्डत्वमेव द्योतयतीत्यर्थः । सुतरामयं किमपि दुष्करं कार्यं
साधयितुमिच्छतीति भावः ।

अत्र लुप्तोपमाद्वयस्य पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वयस्य च परस्परनैरपेक्षयात् संछट्टि-
रलङ्कारः ।

साहसमाह व्यवहारतत्त्वे नारदः—

“मनुष्यमारणं स्नेयं परदारभिमर्षणम् ।

पारुष्यमनृतञ्चैव साहसं पञ्चधा स्मृतम् ॥”

“जाङ्गलं (कौ) मांसं” इति शब्दकल्पद्रुमः । हरिणी वृत्तम् ॥ ५ ॥

(७) निर्दृश्येति । निर्दृश्य योगप्रभावेण निश्चित्य । कामन्दकौसुहृदः कुष्णिन-
नगरेश्वरसचिवस्य देवरातस्य पुत्रः, महामांसस्य नरमांसस्य पणयिता श्मशानपिशाचेभ्यो
विक्रीता । योगप्रभावादिदमवधारणं, अन्यथा माधवेन चतुर्थाङ्गे स्वगतभावेनैव महा-
मांसविक्रयस्योक्तत्वेन परेषां श्रवणासम्भवात् परस्पराश्रयणस्याप्यसम्भवेन कपालकुण्डलाया
दृढशमवधारणं नोपपद्यत इति भाव्यम् । अनेन एतत्कर्तृकविघ्नसंशयेन, किं फलं,
किमपि नेत्यर्थः । तथाच अस्माकं योगप्रभावसमीपे अस्य यत्किञ्चित् साधनं
कथमपि न प्रविष्यति, सुतरामनायासेनैव मालतीमानौय गुरोः सङ्कल्पसाधनाय

(१) कचित् “अये” इति पाठो नास्ति ।

(२) भवतु समीहितमिति पाठभेदः ।

सम्पादयामि । विगलितप्रायश्च पश्चिमसन्ध्यासमयः । तथाहि सम्प्रति (१) । (ङ)

व्योम्नस्तपिच्छगुच्छावलिभिरिव तमोवल्लरीभिर्व्रियन्ते
पर्यन्ताः, प्रान्तवृत्त्या पयसि वसुमतौ नूतने मज्जतीव ।

शब्दाभ्ये वेति भावः । अतएवाह समीहितमिति । समीहितं चेष्टितं स्त्रीरवानयनं । विगलितप्रायः गतप्रायः, पश्चिमसन्ध्यासमयः सार्धसन्ध्याकालः । सुतरामयमेव समय-स्तत्समीहितसाधनस्येति भावः,

व्योम्न इति । व्योम्न आकाशस्य पर्यन्ताः दृष्टिसीमान्तदेशे यवनिकावत् भूतल-लप्रा इव प्रतीयमानाः प्रदेशाः तमोवल्लरीभिः अन्धकारलताभिः, तपिच्छगुच्छावलिभि-रिव तमालस्तवकश्रेणिभिरिव, व्रियन्ते आच्छाद्यन्ते । तथा वसुमतौ पृथिवी प्रान्तहस्ता समन्ततः पर्यन्तदेशनिमज्जनक्रमेण नूतने पयसि अभिनवे जले मज्जतीव मग्रा भवतीव । यथा नृजभावेन निमज्जतः कटाहादिवर्तुलवस्तुनः प्रथमं निमग्नतया प्रान्तभागो न दृश्यते, अनिमग्नो मध्यभागस्तु दृश्यते एव, परन्तु क्रमशो निमग्नतया मध्यभागोऽपि न दृश्यते ; तथा दृष्टिसीमान्तवर्त्ती भूतलांशोऽन्धकारलीनतया प्रथमं न दृश्यते, सन्निहित-स्थानस्तु दृश्यत एव परन्तु क्रमशोऽन्धकारलीनतया तदपि न दृश्यते इति सरलार्थः । तथा कियमा रात्रिः प्रारम्भेऽपि स्वाविर्भावसमयेऽपि, वनेषु वनप्रदेशेषु वात्याया वायु-समूहस्य भवेगेन विष्वग् वितता सर्वतो विस्तारिता, वल्लयिता मण्डलाकारेण स्थिता, स्फोता बहुलीभूता च या धूम्या धूमसमूहः, तस्याः प्रकाश इव प्रकाशो यस्य तं तत्सदृश-मित्यर्थः निजं स्वकीयं नीलिमानं नीलतां तरुण्यति प्रमुख एव गाढान्धकाररूप-धीवनं प्रापयति गाढं करोतीत्यर्थः । सुतरां समीहितसम्पादनस्यायमेवोपयुक्तसमय इति भावः ।

(१) सम्प्रतीति मासेऽपि कल्पिन्नास्ति ।

वात्यासंवेगविष्वग्वितत-वलयित-स्फी-धूम्याप्रकाशं

प्रारम्भेऽपि त्रियामा तरुणयति निजं नीलिमानं वनेषु । ६॥

इति निष्क्रान्ता (१) ।

विष्कम्भकः (२) । (च)

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो माधवः । (क)

माघ । साशंसम् । (ज)

अत्र प्रथमवाक्ये उपमाऽलङ्कारः, द्वितीय भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा-
तृतीये च लुप्तोपमा, इत्येतेषां मिथो नैरपेक्षयात् संसृष्टिः ।

“असङ्गिनौ च वाताली स्याद्वात्या वातमण्डली” इति त्रिकाण्डशेषः । “धूम्या
धूमसमूहेऽपि नीहारेऽपि निगद्यते” इति धरणिः ।

स्रग्धरा व्रत्तम् ॥ ६ ॥

(च) विष्कम्भकः । तल्लक्षणानुक्तम् । कपालकुण्डलारूपमध्यमपात्रं च प्रयोजित-
त्वात् शुद्धविष्कम्भकोऽयम् । इति शुद्धविष्कम्भ इति क्वचित् पाठोऽपि । यथा दर्पणे—

“मध्ये न मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात्.....

॥”

तथा चात्र करालाद्यै स्त्रीरवोपहारदानसङ्कल्पः, तदायतने अधोरघण्टस्य सन्निधाना-
दिकञ्च व्रत्तकथांशनिर्दर्शनं, मालत्यानयनादिकञ्च वर्तिष्वमाणकथांशनिर्दर्शनमित्यनु-
सन्धेयम् ।

(क) तत इति । यथानिर्दिष्टः वामहस्तगृहीत-गलद्रक्तनरमांससंखण्डादिरूपः ।

(ज) माघेति । आशंसया मालतीलाभाशया सहेति साशंसं, आह्वयर्थः ।

(१) इति परिक्रम्य निष्क्रान्ता इति पाठभेदः ।

(२) इति शुद्धविष्कम्भ इति पाठान्तरम् ।

प्रेमाद्रीः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-

स्ता स्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुरा चोष्ठा भवेयुर्मयि ।

यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-

दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रालयः (१)॥७॥

प्रेमिति । प्रेमा अनुरागाङ्कुरः तेन आद्रीः, सरसाः प्रणयं अङ्कुरावस्थातः किञ्चिदतिरिक्तमनुरागं स्पृशन्ति भजन्त इति प्रणयस्पृशः, तथा परिचयात् अयनीदृश इति विशेषज्ञानात् उद्गाढः अतोवचना या रागोऽनुरागस्य उदय उत्पत्तिर्यासु ताः, निसर्गमधुराः स्वभावमनोहराः, मुग्धदृशः सुन्दरनयनाया मालत्याः, तास्ताः पूर्वानुभूताः चोष्ठाः कठान्वितेप-भू-सङ्कोचनाङ्गवलनादयः मयि भवेयुः । इत्येवाशंसति भावः । अतएव आशंसया 'कथमस्याः पुनरपि तादृशकटाक्षनिक्षेप-गोचराभवेयं' 'कथं वा प्रणयमधुरां वाचमाकर्णयेयं' 'केन वा गाढालिङ्गनमुखमनुभवेयं' इत्यादिरूपया आशया परिकल्पितासु निर्मितास्वपि यासु चोष्ठासु, यथार्थरूपासु का कथा मङ्गल्यमावनिर्मितास्वपीत्यपेक्षः, क्षणात् तत्क्षणात् बाह्यकरणानां बहिरिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां व्यापारं वृत्तिं रूपादिस्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्यामित्यर्थः रोड्डुं शीलं यस्य सः बाह्यकरणव्यापाररोधी, तथा सान्द्रो निरन्तरः आनन्दः सुखं यः स आनन्दसान्द्रः, अन्तःकरणस्य चित्तस्य लघो विलीनता भवति तन्मयता भवतीत्यर्थः । तथा च भावनावशात् तासु तासु मालती-चोष्ठाश्चैव चित्तस्यैकान्तनिमग्नतया चक्षुरादिवहिरिन्द्रियैः सम्बन्धाभावात् तेषां सन्नि-कर्षेऽपि विषयान्तररूपादिप्रत्यक्षं न भवति ; किन्तु निविडः कश्चिदानन्दः परिस्फुरतीति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अव साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकराऽलङ्कारः, अर्थापत्तिश्च, इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सहकरः ।

(१) आनन्दसान्द्रोदय इति कश्चित् पाठः ।

अपि च (१)

अतिमुक्तमदृश्यितकेसरावली-(२)

सतताधिवास-सुभगार्पितस्तनम् ।

अपि कर्णजाहविनिवेशिताननः *

प्रियया तदङ्गपरिहृत्तिमाप्नुयाम् (३) ॥ ८ ॥

प्रेमाणं प्रणयञ्चाह भरतः—

“परस्परशयघन निद्रुतं भावबन्धनम् ।

यदेकायत्ततोपाधि तत् प्रेमेति निगद्यते ॥”

“उपचारैर्मिथो दूनी र्वहास्याभ्यन्तराभिधैः ।

प्रेम नीतं प्रकर्षयेत् स एव प्रणयः स्मृतः ॥”

“करणं साधकतमं क्षेतृगतेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः ।

आनन्दसान्द्र इति “अग्न्याहितादीनि” इति सान्द्रशब्दस्य परनिपातः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

अतिमुक्तेति । प्रियया मालत्या कर्णजाहे मदीयकर्णमूले विनिवेशितं कपोल-
चुम्बनार्थं स्थापितं आननं यस्य सः, अहं, अतिमुक्तेन माधवीलतासूत्रेण, अथवा
मुक्तां मुक्तामालां अतिक्रान्ता मदृश्यितत्वेनादरातिशयादतिक्रम्य स्थितेति अतिमुक्ता,
साचासी परोक्ताचेति कर्मधारये पञ्चदशः, मया रयिता या केसरावली वकुलकुसुम-
माला तस्याः सतताधिवासेन अनन्तरताययेण सुभगं मनोहरं यथा स्यात्तथा अर्पितौ
मम वक्षसि स्थापितौ स्नौ यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा तस्या मालत्या अङ्गपरिहृत्तिं

(१) किञ्चेति क्वचित् पाठः ।

(२) अतिमुक्तकयथितः, ...अविमुक्तकयथित...इति पाठभेदी ।

* कण्ठजाह...इति पाठान्तरम् ।

(३) तदङ्गपरिहृत्तं, तदङ्गपरिवर्त्तं इति पाठभेदी ।

अथवा, दूरे तावदेतत्, इदमेव प्रार्थये । (ज)

सम्भूयेव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते

यत्रालोकपथावतारिणि रतिं प्रस्तौति नेत्रोत्सवः ।

यद्वालेन्दुकलोच्चयादवचितैः (१) सारैरिवोत्पादितं

तत् पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम् ॥८॥

तदीयवक्षो मदीयवक्षसि मदीयवक्षस्य तदीयवक्षसि इत्येवमङ्गविनिमयः आलिङ्गन-
मित्यर्थः अपि आप्रुयां किं लभेयम् । तदा च धन्यो भवामीति भावः ।

अथ समेन समविनिमयरूपा परिवृत्तिरलङ्कारः ।

“अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद् वासन्ती माधवीलता ।” इत्यमरः । कर्णजाहेति “तस्य
पाकमूले पृथ्वादि कर्णादिभ्यः कुण्व् जाह्वा”विति कर्णशब्दात् जाह्वच्प्रत्ययः ।

मङ्गभाषिणौ वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ज) तदालिङ्गनलाभस्य सर्वधैवासम्भवमाशङ्क्याह अथवेति । एतत् तदालिङ्गन-
प्रार्थनं दूरे आस्तामिति शेषः । तदालिङ्गनमुखं परमसौभाग्यलभ्यमेव, सुतरां
तादृशसौभाग्यशून्यस्य मम तत् प्रार्थनं निष्फलमेवेति भावः । इदं वक्ष्यमाणं मुखदर्शन-
मात्रम् ।

सम्भूयेवेति । यत्र प्रियतमाया मालत्या मुखे आलोकपथावतारिणि दृष्टिपथ-
गामिनि सति सुखानि जगतः सर्वप्रकारानन्दाः चेतसि सम्भूयेव मिलित्वेव परं भूमानं
परस्परमेलनादतीवबाहुल्यं आतन्वते विस्तारयन्ति लभन्त इत्यर्थः । तथा नेत्रोत्सवो
नयनप्रीतिहेतुभूतो व्यापारविशेषः रतिं मालतीविषयकामिलावविशेषात्मिकां चित्तवृत्तिं
प्रस्तौति उत्पादयति । तथा बालेन्दोः अपूर्णप्रखलस्य कलङ्करहितस्य चन्द्रस्य कलौ-
श्यात् कलासमूहात् अवचितै रानीतैः सारैः श्रेष्ठैः यत् मुखं उत्पादितमिव
विधिना निर्मितमिव । अनङ्गस्य मदनस्य मङ्गलगृहं कल्याणाधिष्ठानरूपं तदाश्रयेणैव

(१) यद्वालेन्दुकलोच्चयादुपचितैरिति पाठमेदः ।

यत्सत्यमधुना सन्दर्शनं नेति स्वल्पोऽपि विशेषः (१) ।
मम हि सम्प्रति सातिशयप्राक्तनोपलभ्यसम्भावितात्मनः (२)

मदनस्य जगद्विजयलक्षणमङ्गललाभादिति भावः । तस्याः प्रियतमया मालत्याः सत्
मुखं भूयः पुनरपि पश्येयम् । प्राक्तनपुण्यपरिपाकादेतन्मात्रमेव ममास्तु तेनैव
चरितार्थो भविष्यामीति भावः ।

अथ प्रथमवाक्ये प्रसिद्धकारणाभावेऽपि तादृशसुखोत्पत्तेरिभावना, वाच्या भावामि-
मानिनी क्रियोत्पत्तेः इत्यनयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः, तृतीये पुनर्वाच्याभावामि-
मानिनी क्रियोत्पत्तौ अनङ्गमङ्गलरट्टमित्यत्र निरङ्गकेवलरूपकच्छेकानुप्रासयोरेका-
ग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करश्च, समुदायं तु मिथोनैरपेक्षयात् संसृष्टिः । तथा शृङ्गाररस-
स्थायिभाववाचकरतिशब्दोपादानात् स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वरूपो रसदोषः, स च—
“भगो हृक्प्रोतिराकर्षात” इति पाठन समाधेयः । अस्मिन् श्लोकव्ये आशंसा नाम
नाट्यालङ्कारः । यथा दर्पणे—

“आशंसनं स्यादाशंसा” ।

“उत्सृते हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्तितः ।” इत्युत्सवलक्षणम् ।

उपादानस्य निर्दोषत्वे उपादेयस्य निर्दोषता स्वभावसिद्धेति न्यायादुपादेयसुखगत-
कलङ्कराहित्यद्योतनाय उपादानोभूत-कलङ्कहीनबालिन्दुपदोपादानमिति बोध्यम् ।

तृतीयचरणानुरूपश्लोकार्जं यथा नैषधे “हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय
विषसा ।”

शाङ्ख्यविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(८) ननु भावनावशादेव सततमवलोक्यमानायां मालत्यां किमिति पुनः सन्दर्शनं
प्रार्थयत इत्याह यत्सत्यमिति । यद् यस्मात् अधुना सत्यं सन्दर्शनं न, भावनावशादुप-
जात्यमानं इदानीन्तनमिदं प्रियतमायाः पारमार्थिकचाक्षुषप्रत्यक्षं न भवति, इति

(१) यत् सत्यमधुना तत्सन्दर्शनेनाति स्वल्पोऽपि न विशेष इति पाठान्तरम् ।

(२) ...सम्भावितात्मजन्म इति कश्चित् पाठः ।

संस्कारस्य अनवरतप्रबोधात् प्रतायमान स्तद्विसदृशैः प्रत्यया-
न्तरैः (१) -रतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्ययोत्पत्ति-
सन्तानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसारूप्यत (२) सैतन्यम् ।
तथाहि । (८)

हेतोः स्वल्पोऽपि विशेषः इदानीन्तनतदानान्तनसन्दर्शनयोरस्य एव भेदः प्रत्यक्षत्वेनैक-
रूपत्वेऽपि मानसत्वचाचुषत्वाभ्यां यत्किञ्चिद् इत्यर्थः । अतएव तन्मयस्य चाचुष-
प्रत्यक्षं प्रार्थयत इति भावः । अथ तादृशभेदे स्वल्पोऽपीति कथमुक्तमित्याह मम
इत्यादि । अतिशयेन दृढतरसंस्कारजननसामर्थ्यरूपातिरेकेण सहेति सातिशयः
प्राक्तनः पूर्ववर्ती य उच्यते मदनोदाने मालत्याचाचुषप्रत्यक्षरूपं ज्ञानं तेन सम्भावितः
सम्पादितः आत्मा स्वरूपं जन्म यस्य तस्य, तस्मिन् मदोदाने मालत्या स्तदानौत्तनविबिध
भावप्रत्यक्षेण जनितस्येत्यर्थः संस्कारस्य भावनाख्यसंस्कारस्य अनवरत-प्रबोधात् चिन्तया
अविरतः त्रेकात् स्वकार्योत्पादनोन्मत्त्वा इतोः प्रतायमानः धारावाहिकन्यायेन
विस्तारं गच्छन्, तद्विसदृशैः मालतीस्मृतिविजातैः प्रत्ययान्तैः घटादिविषयान्तरा-
वगाद्भिन्नैः स्मृतिभिः, अतिरस्कृतप्रवाहः अनन्तरितधाराप्रसारः, प्रियतमाया
मालत्याः स्मृतिप्रत्ययोत्पत्तिसन्तानः स्मृतिरूपज्ञानोद्भवसमूहः वृत्तेः मालतीगतायाः
स्मृतिरूपायाश्चित्तवृत्तेः सारूप्यतः मालत्याकारिणाकारितत्वात्, मम चेतन्यं चित्स्वरूप-
मात्मानं तन्मयमिव मालतीमयमिव करोति । सुतरां प्रत्यक्षत्वेनभेदात् मानसत्व-
चाचुषत्वाभ्यामेव भेदात् स्वल्पोऽपीत्युक्तमिति भावः ।

तथा च तस्मिन् मदोदाने कियन्तं कालं यावद् प्रियतमाया मालत्यास्तद्विविध-
भावानां चाचुषप्रत्यक्षीकरणात् दृढतरभावनाख्यसंस्कारोत्पत्तिवशात् यदा यदैव तां

(१) विसदृशप्रत्ययान्तरैरित्यपि पाठः ।

(२) अन्तर्हृत्तिसारूप्यत इति भिन्नः पाठः ।

लीनेव प्रतिविम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युसेव च वज्रलेप-घटितेवान्तर्निष्ठातेव च ।

चिन्तयामि तदा तदैव मम चेतसि तत्तदविकलस्मृतिराविर्भवति, तदा च सम्प्रवृत्ति-
नामपि घटादीनां प्रत्यक्षं न भवति, आत्मा च मे मालतीमय इव भवतीति सरलार्थः ।

अनभिनिवेशपूर्वकं यत्किञ्चिद्दर्शनं न खलु संस्कारसुत्पादयेत्, उत्पादितो
वा यथाकथञ्चित् संस्कारो दृढत्वाभावात् स्मृतिं नोत्पादयेत् । अनभिनिवेशपूर्वकान्तु
दर्शनं अवश्यमेव संस्कारसुत्पादयेत्, उत्पादितश्च संस्कारः स्मृतिं जनयिदित्येतत्
प्रतिपादयितुं सातिशयेत्युक्तम् । विषयान्तरावगाहित्वमेव ज्ञानानां वैसादृश्यं
वैजात्यं वेति च मन्तव्यम् ।

वेदान्तवेदिनः किलेत्थं ब्रुवन्ति ; विषयसन्निकर्षे सति परिणामस्वभावमन्तःकरण-
वृत्तिरूपेण परिणमते, अन्तःकरणावच्छिन्नञ्च प्रमातृचैतन्यं वृत्तौ प्रतिविम्बितं भवति,
तदैव वृत्तिप्रतिविम्बितं चैतन्यं प्रमाणमित्युच्यते, सा च वृत्तिर्बिषयदेशं गत्वा तदा-
कारिणाकारिता सती विषयाधिष्ठानचैतन्यतिरोधायकमज्ञानं नाशयति ; ततश्च
विषयाधिष्ठानचैतन्यं वृत्तिप्रतिविम्बितप्रमातृचैतन्याभिन्नतया कूपकुल्यालबालसलिलन्याये-
नैकत्वमापन्नं सत् स्फुरतीति । अतः तु मालतीरूपविषयसन्निकर्षाभावेण वास्तविक-
तन्मयता नास्तीति ज्ञापनाय इवशब्दप्रयोगः । तथा च वेदान्तपरिभाषायां “तैजस-
मन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारिण
परिणमते । स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते ।” विसरस्तु तदादौ द्रष्टव्यः ।

अतः हि यद्देहाध्ययनं तथोपनिषदामित्यादिना सूत्रधारमुखेन ‘अनावश्यकतया
शास्त्रान्तरज्ञानपरिचयमत्र न दास्यामी’ति प्रतिज्ञां सूचयन्नपि भवभूतिरन्तराङ्गरा
तज्ज्ञानस्फुरणदुर्निवारवगेन तत्परिचयमदत्त्वा कथं ‘तूष्णींभावमवलम्बितुमर्हतीति
समालोचनीयम् ।

तन्मयत्वं प्रतिपादयितुमाह लीनेवेति । सा प्रिया मालती नोऽस्माकं चेतसि मम
मनसि लीनेव जलादौ लवणादिवत् मिश्रितेव । ननु तदा कथं पृथक् प्रतीतिरित्याह
प्रतिविम्बितेवेति । दर्पणादौ सुखादिवत् प्रतिफलितेव । ननु विन्नरूपाया मालत्या

सा न श्वेतसि कौलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिः

चिन्तासन्ततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥१०॥

असन्निकर्षे कथं तत्प्रतिविम्ब, इत्याह लिखितेवेति । मदनचित्तकारेण चिन्तातूलिकया अनुरागवर्णकेन मम चित्तभित्तौ चितितेवेति भावः । अथ तदा विषयान्तरज्ञानजलादिना प्रोज्झनमपि सम्भाव्यत इत्याह उत्कर्षरूपेव चेति । मदनशिल्पिना शरटङ्कः मच्चित्तशिलायां उत्कर्षरूपेति भावः । ननु तादृशपदार्थस्य कदाचिद्व्यपत्ताऽपि स्यादित्याह प्रत्युप्तेव चेति । मदनकर्म्मकारेण मम चित्ताङ्गरीयके मालतीमणिशिला प्रत्युप्तेव इति भावः । ननु प्रत्युप्तस्यापि कदाचिदुद्धारसम्भव इत्याह वज्रलेपघटितेवेति वज्रं लौहविशेषः तच्चूर्णैः सह गुडभाषादिमिश्रणेन निर्मितो दृढतरसंयोगजनको लेपविशेषो वज्रलेपः, तेन घटितेव संयोजितेव । सुतगमशक्य एव तदुद्धार इत्याशयः । अथ मनस उपरि वज्रलेपस्तदुपरि च मालतीति न साक्षात् परस्परसंस्पर्श इति चेदाह अन्तर्निखातेव चेति । भूमध्ये निधिनिधानवत् अन्तः चेतोमध्ये निखातेव निहितेव । अतएव प्रत्युप्तत्व-निखातत्वयोर्भेदः ननु तथापि काले तदुद्धारः शक्यते कर्म्ममित्याह कौलितेवेति । पञ्चभिः चेतोभुवो मनोजस्य कामस्य विशिखैः शरैः कौलितेव तिर्यग्-विडैव । अतएव सुदृढलौहशङ्कुना कुतापि विडस्य वस्तुन इव न शक्य एव समुद्धार इत्यभिप्रायः । ननु कौलितस्य प्रतिकौलनाद्विशेषो दृश्यत इत्याह चिन्तेत्यादि । चिन्तायाः सन्ततिः प्रवाह एव तन्तुजालं मूवसमूहः तेन निविडं घनं यथा स्यात्तथा स्यूतेव सौवनं (सेलाइ इति यस्य वङ्गभाषा) प्रापितेव लग्ना अनवरतचिन्ताया संसृता । अतएव तन्मयत्वमिति भावः ।

अत्र विशेषणानामभिप्रायविशेषैरुक्तत्वात् परिकरालङ्कारः, वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षामाला, चतुर्थचरणे निरङ्गकेवलरूपक-वृत्त्यनुप्रासोत्प्रेक्षामिकाश्रयानु-प्रवेशरूपः सङ्करश्च, समुदाये पुनरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“वज्रं (कौ) ..लौहविशेषः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

शार्दूलविश्रीकृतं वृत्तम् ॥ १० ॥

नेपथ्ये कलकलः ।

माध । आकर्ण्य । अहो ! मम्प्रति इतस्ततः प्रवर्त्तमानकौणप-
निकरस्य (१) महती श्मशानवाटस्य रौद्रता । अत्र
हि (२) । (३)

पर्यन्तप्रतिरोधिमेदुरघनस्थानं (३) चिताज्योतिषा-
मौज्ज्वल्यं परभागतः प्रकटयत्याभोगभौमं तमः ।

(३) माधेति । इतस्ततः प्रवर्त्तमानो विद्यमानः कौणपनिकरो राक्षससमूहो
यस्य तस्य । श्मशानवाटस्य श्मशानमार्गस्य । रौद्रता भयङ्करत्वम् । हि यस्मात् ।

पर्यन्तेति । पर्यन्ते ज्यातिषां प्रान्तप्रदेशे प्रतिरोद्धुं दृष्टिमवरोद्धुं शीलं यस्य तत्
पर्यन्तप्रतिरोधि, मेदुरं क्षिधं, घनं निविडं, स्थानं वृद्धिप्राप्तं अत्र परपरस्य विशिष्यत्व-
विवक्षया क्रमशो द्वयोर्द्वयोः पदयोः कर्मधारयः । तथा आभोगेन विस्तारेण भौमं
भयङ्करं तमं कर्त्तुं परभागत उत्कर्षेण अतिशयेनेत्यर्थः चिताज्योतिषां चिताघ्नीनां
मौज्ज्वल्यं उज्ज्वलतां प्रकटयति व्यनक्ति प्रकाशयति । गाढान्धकारं हि तेजोरूपमति-
शयेन प्रकाशत इति द्रष्टव्यम् । संसृता अविच्छिन्नभावेन लघ्ना अविरतोपस्थिता
आकुला व्यसताप्रयुक्ता केलिः क्रोडा यामु ताः, उत्ताला विकरालाः, कटपूतनाः श्मशान-
वासिपिशाचविशेषाः तत्प्रभृतयः तेन श्मशालादयोऽपि गृह्यन्ते, सम्मदात् गाढान्धकारा-
गमेन पर्युषितशब्ददर्शनेन च संवृष्टात्, किलकिलेति तत्कोलाहलानुकरणं, तेन
किलकिलारूपैः कोलाहलैः साराविणं व्यापिनं अनवगतविशेषं शब्दं कुर्वते । अतएव
श्मशानवाटस्य महती रौद्रतेति भावः ।

अन्धान्धकारात् प्रकाशरूपविरुद्धक्रियोत्पत्तेर्विषमाऽलङ्कारः तृतीयचरखे वृत्त्यनुप्रास-
श्लेषनयोः संसृष्टिः । तथा कोलाहलसाराविणशब्दयोस्तात्पर्यादर्थभेदाभावेऽपि

(१) प्रगभमानकौणपनिकायस्य इति पाठभ्रतरम् ।

(२) अस्मिन् हि इति पाठभेदः । (३) ...चयस्थानं इति कश्चित् पाठः ।

संसक्ताकुलकेलयः किलकिलाकोलाहलैः सम्मदा-

दुत्तालाः कटपूतनाप्रभृतयः सांराविणं कुर्वते ॥ ११ ॥

तदुच्चैराघोषयामि (१) । भो भोः ! श्मशाननिकेतनाः

कटपूतनाः ! (उ)

अशस्त्रपूतमव्याजं पुरुषाङ्गीपकल्पितम् ।

विक्रीयते महामांसं गृह्यतां गृह्यतामिदम् (२) ॥ १२ ॥

नपथ्ये पुनः कलकलः ।

तदुभयप्रयोगादर्थगत-पुनरुक्ततादोषः, स च . किलकिलारूपं महासम्मदा'दिति पाठेन समाधेयः ।

“वर्णोत्कर्षश्च परभागः ।” इति माघद्वादशसर्गे ६२ श्लोके मल्लिनाथः ।

“शपथे च क्रियाकारे कलिञ्जशवयोः कटः ।” इति विकाण्डशेषः ।

“पूतं विषु पवित्रे च शटितं बहुलौकत ।” इति मेदिनी ।

तेन च कटानां शवानां पूतं शटितं अवसन्नं गलितमिति यावत् मांसं नाथति याचत इति कटपूतना, पृषोदरादित्वात् साधुः । सांराविणमिति रुधातोः “अभिविधौ भावे इनुण” इतीनुणप्रत्ययान्तात् स्वार्थेऽण् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

(उ) तदिति । तत्तस्मात् पिशाचानामुपस्थितत्वादित्यर्थः, उच्चैराघोषयामि अथवा स्वकीयकोलाहलात् न श्रूयन्तेति भावः । श्मशानं निकेतनमालयां येषां ते ।

अशस्त्रेति । शस्त्रेण शस्त्रच्छेदेन पूतं पवित्रमिति शस्त्रपूतं तत्र भवतीत्यशस्त्रपूतं शस्त्राच्छिन्नं अपि तु मृतस्य कस्यचित् पर्युषितदेहात् हस्ताकर्षणेन संगृह्येतमित्यर्थः ।

(१) भवतु, आघोषयामि तावत्, इति पाठान्तरम् ।

(२) गृह्यतामिति, इत्यपि पाठः ।

माध । कथमाघोषणानन्तरमेव सर्व्वतः समुच्चलदुत्ताल-
वेतालमुक्ततुमुलाव्यक्तकलकलाकुलः (१) प्रचलित इवाविर्भ-
वद्भूतसङ्कटः श्मशानवाटः । आश्चर्य्यम् । (८)

ईदृशं खलु पिशाचैर्ग्राह्यमपविवत्वात्, शस्त्रच्छिन्नानु न ग्राह्यं पविवत्वादिति भावः । न
विद्यते व्याजस्कलं प्रतारणा यत्र तत्, विक्रयार्थमेवेदमानीतं न तु तदपदेशेन सन्निहित-
कृतानां युष्माकं प्रहरणार्थमित्याशयः । पुरुषस्य अङ्गेन केनचिदवयवेन उपकल्पितं
सम्पादितं, अतएवेदमुत्कृष्टतरं स्त्रीषु संयोः पंमांसस्यैवोत्कर्षादित्यभिप्रायः । इदं
मदीयहस्तान्दोलितं महामांसं मानुषमांसं विक्रीयते किञ्चिन्मूल्यादानशपथेन मया
समर्प्यते, गृह्यतां गृह्यतां तन्मूल्यापणमङ्गीकृत्य नीयतां नीयतां ।

अत्र विशेषणानामुक्ताभिप्रायैरुक्तत्वात् परिकराऽलङ्कारः । तथा लोके पुरुषाङ्ग-
पदेनोपस्थप्रतीते ब्रीडाव्यञ्जकतया अशीलतादोषः, स च 'नरावयवकल्पित' मिति पाठेन
समाधेयः ।

अग्निपुराणे प्रेतानामाह्वयमुक्तं । यथा—

“बलिमन्त्रविहीनानि डिजादृष्टानि यानि तु ।

नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥”

“सक्रोधान्यपवित्राणि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ।”

ईदृशप्रेतपिशाचयोः पर्यायतेति बोध्यम् । महामांसलक्षणादिकल्पात् ।

गृह्यतां गृह्यतामित्यादरातिशये द्विरुक्तिरिति संचेपः ॥ १२ ॥

(८) माघेति । सम्भावनायां कथंशब्दः । समुच्चलिः उत्तालैर्विकरालैः,
वेतालैर्भूताधिष्ठितश्वैः मुक्तं स्वतः कृत इत्यर्थः, यस्तुलः अव्यक्तश्च कलकलः
कोलाहलः, तेन आकुलः । तथा आविर्भवति भूतैः अन्यान्यपिशाचैः सङ्कटः

(१) समुच्चलदुत्तालतुमुलव्यक्तकलकलाकुल इति पाठभेदः ।

कर्णाभ्यर्णविदोर्णसृक्कविकटव्यादान-दौषाग्निभि-

दंष्ट्राकोटिविसङ्कटे (१) रिजइतो धार्वाङ्गराकोर्यते ।

विद्युत्पुञ्जनिकाशकेशनयनभ्रूश्मश्रुजालैर्नभो-

लक्ष्मालक्ष्मविशुष्कदीर्घवपुषामुल्कामुखानां मुखैः ॥१३॥

सङ्कोर्णः श्मशानवाटः श्मशानप्रदेशः प्रचलित इव, इति सम्भाव्यामीत्यर्थः ।

आश्चर्यं वक्ष्यमाणं । “वेतालः (पुं)...भूताधिष्ठितश्च” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

कर्णेति । कर्णयो रभ्यर्णे अन्तिके प्रायेण कर्णसमीपपर्यन्तमित्यर्थः विदोर्णं विपाटिते ये सृक्कणी ओष्ठप्रान्तद्वयं ताभ्यां विकटव्यादानेन भयङ्करमुखविवरप्रकटनेन दीप्तः प्रकाशितः अग्नि येषु तैः, दंष्ट्राणां दन्तानां कोटिभिरग्नभागैः विसङ्कटानि विशेषेण सङ्कीर्णानि तैः, इत इतो धावद्भिः समन्ततः प्रचरद्भिः । तथा विद्युत्पुञ्ज-निकाशानि तडित्समूहसमानपिङ्गलवर्णानि केश-नयन-भ्रू-श्मश्रुजालानि येषु तैः । लक्ष्माणि मुखस्थितोल्कादीप्तिवशात् कदाचित् दृश्यानि, अलक्ष्माणि मुखसङ्कोचेन तदुल्कादीप्तप्रभावात् अन्यकारावरणेन अदृश्यानि, विशुष्काणि विशेषेण कृशानि, दीर्घाणि च वपुषि येषां तेषां तथोक्तानां उल्कामुखानां तदाख्यानां अन्वर्थनामकानां पिशाच-विशेषाणां मुखैर्वदनैः नभः श्मशानाकाशं आकीर्यते व्याप्यते । ईदृशमलौकिकं जनुदर्शनमेवाश्चर्यमिति भावः ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः । विद्युत्पुञ्जनिकाशेत्यत्र लुप्तोपमा, प्रथमे द्वितीये च चरणे वक्ष्यनुप्रासः, तृतीये च काशकेशेति च्छेदकानुप्रासश्च, इत्येतेषां संसृष्टिः ।

“प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी ।” “सङ्कटे ना तु सम्बाधः ।” इति चामरः ।

शादूँलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

(१)...विशङ्कटेरिति पाठान्तरम् ।

अपि च ।

एतत् पूतनचक्रत्वक्रमकृतग्रासार्द्धमुक्ते (१) हं का-

नुत्पुण्णत् परिता नृमांसविघमैराघघरं (२) क्रन्दतः ।

खजूरद्रुमदघ्नजङ्घममितत्वङ्नद्ध विष्वक्तत-

स्नायुग्रन्थिघनास्थिपञ्चरजरत्नकङ्कालमालोक्यते ॥१४॥

एतदिति । अक्रमेण अतिवभुजावशात् यौगपद्येन कृतो यो ग्रासः दृष्टकवलः तस्मादईगुक्तैः तादृशमुत्पुण्णस्यापि मध्यं ब्रह्म तथा स्थानप्राप्त्यभावात् भूतली पतितार्द्धः नृमांसविघमैः मृतनरमांसानां भुक्तावशेषैः परितः सर्वतः, आघघरं ईषत् “घर् घर्” इत्येवं यथा स्यात्तथा क्रन्दतः शब्दं कुर्वतः, वृकान् शृगालान्, उत्पुण्णत् तादृशस्त्राद्यार्पणेन पुष्टान् कुर्वाणं । खजूरद्रुमदघ्नः खजूरतरुप्रमाणा जङ्घा यस्य तत् । तथा अमितत्वचा कृष्णवर्णचर्मणा नद्धा बद्धा आवृता इत्यर्थः विष्वक्तताः सर्वतोव्याप्ताः सर्वशरीर-सन्निस्थान-व्यापिन ये स्नायुग्रन्थयः शिराबन्धनानि तेषु तत्तत्स्थानेष्वित्यर्थः घनानि निविडानि पुञ्जीभूतानि अस्थिपञ्चराणि पञ्चरवत् प्रतीयमानानि क्षुद्रक्षुद्रास्थीनि येषु ते तथाभूताः जरन्तः अतिचिरकालजीवनाज्जीर्णाः कङ्कालाः सम्पूर्णदेहास्थीनि यस्य तथोक्तं । एतत् पूतनानां पिशाचविशेषाणां चक्रं समूहः आलोक्यते दृश्यते ।

अथापि स्वभावोक्तिरलङ्कारः, खजूरद्रुमदघ्नजङ्घमित्यत्र लुप्तोपमा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, चक्रमक्रमेति च्छे कानुप्राप्तेन संसृज्यते । तथा रोदनाह्वानवाचकं क्रन्दत इति पदं शब्दार्थस्यावाचकमित्यवाचकत्वदोषः, तस्य तु ‘आघघरं ध्वाननः’ इति पाठेन समाधानं विधेयम् ।

“चक्रं प्रहरणे गणे ।” इत्यादि हेमः । “वृकः (पु)...शृगाल” इति शब्दकल्पद्रुमः “अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ।” “स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः ।” इति आमरः ।

(१) ग्रासार्द्धमुक्तेरिति कश्चित् पाठः ।

(२) आदर्दरमिति पाठभेदः ।

समन्तादवलोक्य विहस्य च । अहो ! प्रकारः पिशाचानाम् ।

एते हि (१) । (ण)

पृथुचल (२)-रसनोग्रमास्यगत्तं

दधति विदार्य विवर्णदोर्घदेहाः (३) ।

चल (४)-दजगरघोरकोटराणां

द्युतिमह (५) दग्धपुराणरोहिणानाम् (६) ॥ १५ ॥

“उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरं” इत्यादि भाषापरिच्छेदकारिकायां यद्यपि पिशाच-
रूपस्य चाक्षुषप्रत्यक्षव्यावर्तनार्थमेव उद्भूतपदमुपात्तं, तथापि माधवस्य मालतीलाभाय-
तान्त्रिकक्रियाविशेषानुष्ठानवशेन लब्धालौकिकदर्शनशक्तिकतया तदानीं पिशाचानामपि
रूपप्रत्यक्षं ज्ञातमिति मन्तव्यं । अतएव आलोक्यत इत्युक्तम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ण) समन्तादिति । विहस्यत्यने तादृशभयङ्करदर्शनेऽपि माधवस्य गान्धीर्यं
सूचितम् । प्रकारो विधा व्यापारविशेष इति यावत् (धारा, रकम इति इयं यस्य
वङ्गभाषा) ।

पृथुचलिति । विवर्णां मलिना दीर्घाश्च देहा येषां ते एते दृश्यमानाः पिशाच-
विशेषाः, पृथुर्वृहती चला लोला च या रसना जिह्वा, तथा उग्रं भयङ्करं, आस्यगत्तं
मुखविवरं अथ जातावेकवचनं विदार्य व्यादाय, इह इदानीं चलद्भिः, प्रविशद्भिः
अजगैर्वृद्धतृप्तैः घोराणि भोषणानि कोटराणि शरीरस्थविवराणि येषां तेषां दग्धा

(१) तत इति कचित् पाठः । (२) पृथुतर, ततपृथु, इति पाठभेदौ ।

(३) विशोर्णयुष्कदेहा इति पाठान्तरम् ।

(४) ललदजगर, चलदजगर इतिभिन्नौ पाठौ । (५) द्युतिमिव इत्यपि पाठः ।

(६)...रोहिणानामिति पाठोऽपि ।

परिक्रम्यावलोक्य च (१) । हन्त ! अतिवोभत्समग्रतो वर्त्तते
(२) । (त)

उत्क्रान्त्योत्क्रान्त्य (३) कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोय (४) भूयांसि मांसा-
न्यं मस्तिक्पृष्ठपौठाद्यवयवसुलभान्यग्रपूतीनि जग्ध्वा ।

दवाग्निना उपरिवल्कलदेशं किञ्चित् विदस्य कृष्णवर्णीकृताः, पुराणाः पुरातनाः, एतेन
तेषां जीर्णत्व-शुक्लत्व-कोटरवत्त्वं सूचितं रोहणा शब्दनतरवः, तेषां द्युतिं कान्तिं
दधति धारयन्ति ।

अथ अन्येषां द्युतिं कथमन्ये दधतीति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् द्युतिमिव द्युतिमिति
विस्मानुविम्बभावं बोधयतीति असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनाऽलङ्कारः ।

“रोहिण्यश्वन्दनद्रुमः ।” इति विश्वः । पुष्पिताया वृक्षम् ॥ १५ ॥

(त) परिक्रस्येति । अतिवोभत्सं अतीवघृणायन्त्रकं कर्म ।

किन्तदित्याह उत्क्रान्त्येति । आर्त्तः क्षुधया पीडितः, पर्यस्ते अन्यः प्रेत आगच्छति
नवेति दर्शनाय इतस्ततो निक्षिप्ते नेत्रे येन स पर्यस्तनेत्रः, तथा प्रकटिता मुखव्यादानेन
प्रकाशं नीता दशना दन्ता येन स प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः दीनः कश्चित् पिशाचः,
प्रथमं आदौ कृत्तिं कस्यचित् शवस्य चर्म उत्क्रान्त्य उत्क्रान्त्य नखरैः श्लिष्ट्वा श्लिष्ट्वा,
अथ अनन्तरं पृथुना मरुता उच्छीथेन उत्पन्नशोथरोगेण भूयांसि बहुलौभूतानि, उया
दारुणा पूति दुर्गन्धो येषु तानि नासिकापीडाजनकदुर्गन्धान्वितानीत्यर्थः, तथा अंसी
स्कन्धौ, स्फिचौ नितम्बस्थस्यूलमांसगिण्टौ पृष्ठपौठं पौठवद्दिशालं पृष्ठञ्च तानि आदयो
येषां ते च ते अवयवा उरुप्रभृतीन्यङ्गानि चेति तेषु सुलभानि स्थूलत्वादनायासलभ्यानि
मांसानि पिशितानि जग्ध्वा भक्षयित्वा अङ्गस्यात् क्रोडस्थितात् करङ्गात् शवस्य मलकात्

(१) अवलोक्य चेति कचित् नास्ति । (२) वोभत्समेवाग्रे वर्त्तते इति भिन्नः पाठः ।

(३) निर्भिद्योत्क्रान्त्य इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(४) पृथूच्छोय, पृथूत्सेध, इति पाठभेदौ ।

आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः (१) प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गा-

दङ्गस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमस्ति ॥ १६ ॥

अपि च ।

निष्ठापस्त्रियददस्थः (२) कथनपरिगलन्धेदसः (३) प्रेतकायान्

लङ्घ्या संसक्तधूमनार्पा कुणपभुजो भूयसीभ्यश्चिताभ्यः ।

अस्थिषु संस्थं विद्यमानं, तथा स्थपुटगतमपि निम्नोन्नतस्थानस्थितञ्च क्रव्यं मांसं अव्यग्रं
त्वरारहितं आयत्तीकृतत्वेनान्येषां ग्रहणासम्भवात् सधेयमित्यर्थः अस्ति खादति ।

अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तथा सर्वत्र वृत्त्यनुप्रासः, क्रव्यमव्यग्रमित्यत्र तु द्वेकानुप्रासः,
इत्येतेषामेकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्करः । परुषवर्णवाहुल्यात् प्रसजन्नपि दुःश्रवत्वदोषः
अतस्त्य वीभत्सरसानुकूलत्वात् गुणत्वमेव भजते । तथा च साहित्यदर्पणे—

“वक्त्ररि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते ।

रौद्रादौ तु रसंऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥”

“रङ्गः कृपणमल्लयो”रिति मेदिनी । “करङ्गो मस्तके शस्ये नारिकेलफलास्थनि” ।
इति विश्वः । “स्थपुटः (वि)—विषमोन्नतस्थानम्” इति शब्दकल्पद्रुमः । “पिशितं
तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।” इत्यमरः ।

करङ्गादिति आकृत्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी । सङ्घरा वृत्तम् ॥ १६ ॥

निष्ठापेति । एते कुणपभुजः शवभोजिनः पिशाचविशेषाः भूयसीभ्यः प्रचुराभ्यः
चिताभ्यः, निःशेषेण तापो निष्ठापः चिताग्रिना संकृतसम्यगुत्तापः तेन स्त्रियदन्ति
गलन्धज्जानि अस्थौनि येषां तान्, कथनेन अंशविशेषे निष्ठाकेन विशेषदाहनेत्यर्थः
परिगलन्ति स्त्रंसमानानि मेदांसि तरलपदार्थविशेषा येभ्यस्तान्, तथा संसक्ताः दङ्ग-

(१) अन्तःपर्यस्तनेत्रः, आनस्तायुन्दनेत्रः, इति पाठभेदौ ।

(२) निष्ठापस्त्रियददङ्गः, इति पाठाञ्जरम् ।

(३) कथन परिगलन्धेदस इति क्वचित् पाठः ।

उत्पक्कसि मांसं प्रचलदुभयतः (१) सन्धिनिर्मुक्तमारा-
 देते निष्कृष्य (२) जङ्घानलकमुदयिनोर्मज्जधाराः पिवन्ति ॥१७
 विहस्य । अहो ! प्रादोषिकः प्रमोदः पिशाचाङ्गनानाम् (३) ।
 तथाहि । (थ)
 अन्तैः (४) कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
 व्यक्तोत्तसभृतः पिनह्य सहसा (५) हृत्पुण्डरीकस्रजः ।

मानत्वात् संलग्ना धूमा येषु तानपि अपिश्यद्दः समुच्चये, प्रेतकायान् मृतजनदेहान्
 कृद्वा आनीय, ततश्च उत्पक्केन उत्कटपाकेन सातिशयदाहेनेत्यर्थः स्त्रीसूत्रिणि विगलन्ति
 मांसानि यस्मात् तत्, प्रचलत वक्रितापेनैव स्पन्दमानं, तथा उभयतो मूलायभागयो-
 र्यो सन्धी संयोगभागौ ताभ्यां सकाशात् निर्मुक्तं वक्रिपाकेनैव विभक्तं, जङ्घानलकं
 जङ्घायाः प्रधानमस्थिदण्डं आरात् समीपे निष्कृष्य आकृत्य आनीय उदयिनीः तस्मादेव
 गलन्तीः मज्जधाराः अस्थिविवरपूरकधातुविशेषधाराः पिवन्ति ।

अद्यापि स्वभावोक्तिरलङ्कारः । पूर्ववदेव दुःश्रवत्वदोषो गुणतां भजते ।

“आरादूरसमीपयो” रित्यमरः । “मलकं (क्ली) शास्त्रास्थि” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

निष्ठापेति “निसस्तप्यनभ्याहृत्” इति षत्वम् । उत्पक्केति भावे क्तः ।

स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १७ ॥

(थ) विहस्येति । अहो आश्चर्यम् । प्रादोषिकः प्रदोषकालोत्पन्नः । प्रदोषकालस्तु
 “प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमित्येते ।” इति तिथितत्त्वधृतदेवलवचनादिज्ञेयः ।

अन्तैरिति । अन्तैः कल्पिताः निर्मिता मङ्गलप्रतिसराः अवैधव्यरूपमङ्गलसूचक-
 कङ्कणानि याभिस्ताः, स्त्रीणां मृतयोधितां हस्ता एव रक्तोत्पलानि तद्रूपान् व्यक्तान्

(१) प्रचलदुभयत इति भिन्नः पाठः । (२) निष्कृष्य, निष्कृष्य, इति पाठभेदौ ।

(३) पिशाचानामिति क्वचित् पाठः । (४) अन्तैरिति पाठभेदः ।

(५) शिरसा इत्यपि पाठः ।

एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूय कान्तेः पिव-

न्यस्थिस्नेहसुराः (१) कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥१८

कथञ्चित् केशावरणे सत्यपि स्फोटतया स्पष्टलक्ष्यभूतान् उत्तंसान् कर्णभूषणानि विभ्रति या स्ताः । शोणितपङ्का मृतानां घनीभूतरक्तान्यं व कुङ्कुमानि तानि जुषन्ते सेवन्ते धारयन्ति या स्ताः । एताः दृश्यमानाः पिशाचाङ्गनाः, हन्दि हृदयान्तर्गत पद्माकार-मांसविशेषा एव पुण्डरीकाणि च तपश्चानि तेषां स्रजः माल्यानि पिनस्य कण्ठे बद्धा धारयित्वेत्यर्थः कान्तेः पतिभिः सम्भूय मिलित्वा प्रीताः संध्यासमये खाद्यलाभात् सन्तुष्टाः, अतएव हसेन हासेन सहेति सहसाः हासान्विताः सत्यः कपालानि शरावाकारा मांसहीननरमस्तकोर्धभागा एव चषकानि पानपात्राणि तैः अस्थिस्नेहा मज्जायै व सुराः मद्यानि ताः पिवन्ति । प्रमादवशादेवेदृशमाचरन्तीति भावः ।

अत्र साङ्गरूपकमलङ्कारः, तथा प्रतीयमानः सम्भोगशृङ्गाररसः प्रधानस्यावश्य-वीभत्सरसस्याङ्गमिति रसवदलङ्कारश्च, अनयोरङ्गाङ्गभावेन सङ्गरः । न च “आद्यः करुण-बीभत्स-रौद्र-वीर-भयानकैः” इत्युक्तदिशा शृङ्गारवीभत्सयोर्विरोधः शङ्कनीयः “अयं सु रशनोत्कर्षी” इत्यादाविव अङ्गाङ्गभावेनावस्थानात् तुल्यभावेनावस्थान एव विरोधाङ्गीकारात् । यदाह ध्वनिकारः—

“विवर्त्तिते रसे लम्बप्रतिष्ठं तु विरोधिनाम् ।

वाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छन्ता ॥”

पिवन्तीत्यस्य पादद्वयसम्बन्धेऽपि “यथा कृष्णः पुष्पात्तुल्यमहिम्” इत्यादिवत् सम्बन्धितत्वात् न यतिभङ्गदोषः ।

“भवेत् प्रतिसी मन्त्रमेदि माल्ये च कङ्कणे” इत्यादि मेदिनी । “उत्तंसः कर्णपूरे स्यात् शेखरे च वतंसवत्” इति विश्वः । “हृदयादिद्वयं हृदयान्तर्गतपद्माकार-मांसविशेषे” इत्यमरटीकायां रघुनाथः । “हादृशाङ्गलसम्पूर्णं चैते हृदयपङ्कजौ” इत्यादि दर्शनात् तस्य चैतत्वं मन्त्रव्यम् । “चषकं पानपात्रं स्या” इति शरावलो ।

(१) सुरामित्येकवचनान्तः पाठोऽपि दृश्यते ।

परिक्रम्य पुनरशस्त्रपुतमित्यादि पठित्वा (१) । कथं नामातिभौषण-
विभौषिकाविकारै (२) भ्रूटित्यपक्रान्तं पिशाचैः । अहो !
निःसत्त्वता पिशाचानाम् (३) । परिक्रम्य दृष्ट्वा सनिर्वेदम् (४) ।
विचित्तस्यैव सर्वः (५) श्मशानवाटः । तथाहि (६) खल्वियं
पुरत एव । (द)

बन्धुहीनानामेव मृतानां परैरुत्पातबोधेनानीय चितायां निक्षिप्यमाणानां शवानां
तत्त्वावधानाभावात् पूर्णदाहाभावेनैव पिशाचानामीदृशो व्यापारः सम्पद्यते ; अन्यथा
अतिशक्ते किञ्चिदवशेषीकृत्य पूर्णदाहोपदेशात् शवावस्थानाभावेनेदृशं वर्णनं नोपपद्यत
इति समालोचनीयम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(द) परिक्रम्येति । परिक्रम्य पूर्वाघोषणानन्तरं कति पिशाचाः समागता
इति पर्यवेक्षणार्थं पदत्वेपं कृत्वा । पुनरप्यशस्त्रेत्यादि पाठो नवोपस्थितपिशाचानां
महामांसविक्रयज्ञापनार्थः, पूर्वमनवधानतावशात् श्रवणासम्भवसंशयेन पुनः श्रावणार्थो
वेति बोध्यम् । अतिभौषणा विभौषिकाविकारा मानवानां भयप्रदर्शनाय विकृतवेश-
भाषादयो येषां तैः, भ्रूटिति द्रुतं अपक्रान्तं अपसृतम् । निःसत्त्वता दुर्बलता । मदीय-
कण्ठस्वरमाकर्ष्य मङ्गयन्तैव पलायनादिति भावः । दृष्ट्वा कश्चिदपि पिशाचो नास्तीत्यव-
लोक्य । पिशाचैर्भ्यो विक्रयाभावे न खल्वभिप्रेतसिद्धिरित्यतो निर्वेदेन नितान्तदुर्भाग्य

- (१) परिक्रम्य पुनरशस्त्रेति पठित्वा इत्यपि पाठः क्वचित् ।
- (२) कथं द्रागतिप्रशान्त भौषणभौषिका प्रकारैरिति पाठान्तरम् ।
- (३) अहो ! निःसत्त्वाः सर्वे इति कुवचित् पाठः ।
- (४) सनिर्वेदमिति मात्रः क्वचित् पाठः । (५) समन्तादिति भिन्नः पाठः ।
- (६) तथा इति मात्रः पाठः क्वचित् ।

गुञ्जत् कुञ्जकुटीरकौशिकघटा घूत्कारसंवेक्षित-(१)

क्रन्दत् फेरवचण्ड-डात्कृति (२)-भृतप्राग्भारभीमै स्तटैः ।

अन्तः शीर्णकरङ्ककर्करतरत् (३)-संरोधिकूलङ्घ-

स्रोतोनिर्गमघोरघर्घररवा पारेश्मशानं सरित् ॥ १८ ॥

मूचनादात्मावमाननेन सहेति सनिवेदम् । विचितः पिशाचैभ्यो विक्रेतुमन्विष्टः ।
श्मशानवाटोऽत्र श्मशानप्रदेशः ।

गुञ्जदिति । गुञ्जतां अव्यक्तं शब्दायमानानां कुञ्जकुटीरकौशिकानां लतादिपि-
हितोदररूप-क्षुद्रगृहस्थितानां पचकानां या घटा समूहः, तस्या घूत्कारेण 'घूत्'
इत्येवंशब्देन संवेक्षिता सञ्चलिता या क्रन्दतां शब्दायमानानां फेरवाणां श्मशालानां
चण्डा भीषणा डात्कृतिः 'डात्' इत्येवं शब्दः, तथा भृतेन पूर्णेन प्राग्भारेण तटायभागेन
भीमैर्भयङ्करैः तटैः तीरप्रदेशैः उपलक्षितेत्यर्थः । तथा अन्तर्मध्ये शीर्णानि कालवशात्
क्रमेण क्षयं प्राप्तानि करङ्ककर्कराणि मस्तकास्थि-क्षुद्रक्षुद्र-खण्डानि यव तत्, तरत्
प्रवहत्, संक्षेपः अन्तरपतितपाषाणादिकृतवेगरोधोऽस्यास्तीति संरोधि, तथा कूलं
तीरं कषति भनक्तीति कूलङ्घं यत् स्रोतः, तस्य निर्गमेन तीरान्तरविवरदेशात् निःसरणेन
घोरो भीषणः घर्घरः श्रवणपरुषः रवः शब्दो यस्याः सा तथोक्ता, (गदो इयं पुरत
एव अयत एव) श्मशानस्य श्मशानप्रदेशस्य पारे प्रान्तभागे सरित् नदीः वर्तत इति
शेषः । सुतरां इतः परं श्मशानं नास्ति, कश्चित् पिशाचोऽपि नागत्य महासांसं क्रीत-
वानिति महासाहसमनुतिष्ठन्नपि विफलमनोरथ एवास्मीति भावः ।

अत्र कुञ्जकुटीरेति साधक-बाधक-प्रमाणभावादुपमाद्वयकयोः सन्देहसङ्करः,
कैकालुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ चेति परस्परनैरपेक्षात् संछटिः । रोदनाह्वानमाववाचक-

(१) संवेक्षित इति कश्चित् पाठः । (२) डात्कृति इति भिन्नः पाठः ।

(३) अन्तः कौर्णकरङ्क कर्परतरत्, अन्तःशीर्णकरङ्ककर्करतरत्, इति पाठभेदौ ।

नेपथ्ये । हा ताद ! निष्करण ! एसो दाणिं दे नरेन्द्रचित्ता-
राहणोवचरणं (१) जणो विवज्जइ । (ध)

माध । साकृतमाकर्ण्य । (न)

(ध) हा तात ! निष्करण ! एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं
जनो विपद्यते ।

क्रन्दधातोः शब्दार्थे प्रयोगादवाचकत्वदोषः, स तु 'गर्जन्तु फेरवे'ति पाठेन समाधेयः ।
वाच्यार्थस्य भोषणत्वादेव न दुःश्रवत्वदोषः ।

“घटा (स्त्री) .. समूहः ।” “फेरवः (पुं) ... शृगालः ।” “कर्कर’ (स्त्री)
चूर्णखण्डं, कांकर, घटि’ इत्यादि भाषा ।” “घर्घर’ । स्वरभेदे चि’ इति च शब्द-
कल्पद्रुमः ।

कूलं कषतीति “सर्वकूलाधकरीषेषु” इति स्वप्नस्थः । अन्तःशौण्ड्यादौ परपरस्य
विशेष्यत्वविवक्षया द्वयोर्द्वयोः पदयोः क्रमशः कर्मधारयः । प्रसङ्गानस्य पारे इति पारे
प्रसङ्गानं “पारे मध्ये पष्ठ्या वे”त्यव्ययीभावः ।

प्रथमचरणमुत्तररामचरितद्वितीयाङ्केऽपि पठितं, किन्तु तत्र ‘घृत्कारवत्कौचकेति
भेदः ।

शाङ्ख्यं विक्रीडितं वृत्तं ॥ १८ ॥

(ध) नेपथ्य इति । नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं राजमनःसन्तोषहेतुभूतः न तु
ते वात्सल्यभागित्यर्थः । एष जनः अहमिति तात्पर्यम् । विपद्यते म्रियते । मालत्या
उक्तिरियम् ।

(न) माधेति । साकृतं साभिप्रायं सुखमङ्गीविशेषेण निरूपयामिप्राय-
सूचनसहितमित्यर्थः ।

(१) राहणोवचरणः, इत्यपि पाठः ।

नादस्तावद्विकलकुररी कूजितस्निग्धतार-

चिन्ताकर्षी परिचित इव श्रोत्रसंवादमेति ।

अन्तर्भिन्नं भ्रमति हृदय, विह्वलत्यङ्गमङ्गं

देहस्तम्भः, खलति च गतिः, (१)कः प्रकारः किमेतत् ॥२०

नाद इति । विकला कुतोऽपिभीता या कुररी उत्क्रोशपक्षिषधुः (राजकुल कुल, इति च यस्य प्रसिद्धिस्तदधुः) तस्याः कूजितवत् निनादवत् स्निग्धः अककंशः तार उच्चस्य स तथोक्तः । तथा परिचित इव पूर्वं विशेषेणावगत इव चिन्ताकर्षी कथमपि हृदयापहारी अयं तावत् नादो ध्वनिः श्रोत्रसंवादं कर्णयोः सम्मेलनं एति प्राप्नोति, पूर्वं शार्दूलाक्रमणसमये मकरन्दविपदवलोकनाकुलाया मालत्या यः कण्ठस्वरो मयाऽनुभूतः स इवायं मनुभूयत इत्यर्थः । अतएव अन्तर्भिन्नं मध्ये विदीर्ष्य हृदयं भ्रमति तस्या एव विपत्तिशङ्कया अधोरं भवति, अङ्गमङ्गं प्रत्यवयवं विह्वलति व्याकुली भवति, कर्त्तव्यविमूढतया हस्तपदादयः सर्वे अवयवा जडतामापद्यन्ते इत्यर्थः, देहस्तम्भः शरीरनिश्चेष्टता जायत इति शेषः, गतिर्गमनं खलति लक्ष्णात् भ्रमति, चित्तस्याधौर-त्वादितः कर्त्तव्ये गमने ततः क्रियत इत्यर्थः । प्रकारः कः आर्त्तनादोत्पत्तेर्विशेषः कः, कस्यायमात्तनाद इत्यर्थः, एतत् आर्त्तनादात्पत्तः कारणं किम् ।

अत्र प्रथमपादे लुप्तोपमा, तथा पूर्वार्द्धवाक्यार्थः परार्द्धगतवाक्यार्थानां हेतुरिति काव्यलिङ्गञ्च, अनयारङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथाऽत्र रूपं नाम गर्भसम्भेरङ्गम् । तथाच दर्पणे—

“रूपं वाक्यं वितर्कवत् ॥”

नच अङ्गविन्यासपौर्वापर्यविपर्यय इति वाच्यं सुखस्तम्भादुपचंपादौर्णा मयायाभिन्न पौर्वापर्यनियमादन्वेषान्नु तदभावादितुक्तमेव ।

मन्दाक्रान्ता इत्यम् ॥ २० ॥

(१) गावस्तम्भः खलति गतिमिति पाठान्तरम् ।

करालायतनाच्चायमुच्चरन् करुणध्वनिः (१)

विभाव्यते, ननु स्थानमनिष्टानां तदौदृशम् ॥२१॥

भवतु, पश्यामि । इति परिक्रामति ।

ततः प्रविशतो देवतार्चनव्यग्रहस्तौ (२) कपालकुण्डलाघोरघण्टौ कृतबध्यचिह्ना मालती च । (प)

माल । हा ताद ! शिक्करुण ! एमो दाणिं दे णरेन्द-

(फ) हा तात ! निक्करुण ! एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जनी

इति वितर्क्य स्वयमेवावधारयति करालेति । किञ्चेति चार्थः । अयं करुणध्वनिः शोकार्त्तनादः करालाया आयतनात् स्थानात् उच्चरन् उदगच्छन् विभाव्यते अनुमीयते । ननु कथमिदमनुमानमित्याह नन्वित्यादि । नन्वित्यवधारणे । यतस्तत् करालायतनं ईदृशां अनिष्टानां स्थानम् । तथाच करालायतने वलिनिमित्तानीतजना-देवाय शोकार्त्तनादः समुद्भवतीति प्रतीयते तमसाहतायामौदृशनिश्चायां प्रायेणैव नरबलिर्भवतीति शतशः श्रवणादिति भावः ।

अत्र पूर्ववाक्यार्थं प्रति परवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गं, तत्कृतविच्छित्तिवशाच्चानुमानमलङ्कारः । तथा पूर्वाङ्गान्वितस्य 'विभाव्यते' इत्येकपदस्य पराङ्गं पाठादङ्गान्तरेकपदतादोषः, स च ।

‘करालालयजातोऽयमार्त्तनादः प्रतीयते ।

ईदृशानामनिष्टानां ननु स्थानमिदं किल ॥

इति पाठेन समाधेयः । अतानुमानं नाम गर्भसन्धेरङ्गं । यथा दर्पणे “लिङ्गा दृष्टोऽनुमानता ॥ २१ ॥

(प) तत इति कृतं बध्यचिह्नं रक्तमालालक्तकपरिधापनादिकं यस्याः सा ।

(१) उच्चरत्करुणध्वनिरिति पाठभेदः ।

(२) देवतार्चनान्वयौ इति पाठभेदः ।

चित्ताराहणोवशरणं (१) जणो विवज्जइ । हा अम्ब ! सिणे-
हमअहिअए ! तुमं बि हटामि देव्वदुब्बिलसिदेण (२) ।
हा मालदीमअजीबिदे ! मम कल्लाणसाहणैकसुहसअलबावारे !
भअबदि ! कामन्दइ ! चिरस्स जाणाविदामि दुक्खं सिणे-
हेण । हा पिअमहि ! लवङ्गिण ! सिबिणअवसरमेत्तदं सणा
अहं दे संबुत्ता । (फ)

विपद्यते । हा अम्ब ! स्त्री इमयहृदये ! त्वमपि हतासि देवदुर्विलसितेन । हा मालती-
मयजीविते ! मम कल्याणसाधनकसुखमकलव्यापारं ! भगवति ! कामन्दकि ! चिरस्स
ज्ञापितासि दुःखं स्त्रीहेन । हा प्रियमखि ! लवङ्गिके ! स्वप्रावसरमावदर्शना अहं ते
संभृता ।

(फ) मालेता । देवस्य विधेः दुर्विलसितेन दुर्वाचरणेन । अनेन विधि-
दुर्वाचरणेन मम मरणात् तव जीवनधारणमसम्भवंतीति भावः । कल्याणसाधनं
मङ्गलजननमेव एकं अद्वितीयं सुखं आत्मसुखं तस्मिन् सकलाः सर्वे व्यापाराः
कार्याणि चेष्टा यस्याः सा, मदीयमङ्गलविधानमेव तवाद्वितीयं सुखमासीत् तत्र यथा
त्वया सर्वा एवात्मनश्चेष्टाः सन्निवेशिता इत्यर्थः, तत्सम्बन्धनम् । स्त्रीहेन प्रयोजककर्त्री
प्रयोज्यकर्त्री त्वं दुःखं ज्ञापितासि अनुभावितासि । मां प्रति निरतिशयवात्सल्यवशात्
मदीयमङ्गलविधानपरायणतया नानाविधदुष्कारकार्यसम्पादनपरिश्रमात् बहुकालं यावत्
त्वं दुःखमनुभूतवत्यसीत्यर्थः । किन्तु सम्प्रति मम मरणेन सर्वे एव स ते परिश्रमदुःखानु-
भवो निष्कलो जात इति भावः । स्वप्रावसरमात्रे केवले स्वप्नसमये दर्शनं यस्याः सा ।
मरणात् परं साक्षाद्दर्शनासम्भवादिति भावः ।

(१) शरीरचित्ताराहणोवशरणो इति भिन्नः पाठः ।

(२) हा अम्ब ! हिअए हटामि दुब्बारदेव्वदुब्बिलसिदेण इति कश्चित् पाठः ।

माध्व इत्त ! सम्प्रति निरस्त एव मे सन्देहः । तदपि
नाम जीवन्तीमेनां सम्भावयेयं (१) । इति भटिति परिक्रामति । (२)

अघोरघष्टकपालकुण्डली (२) । देवि ! चामुण्डे ! भगवति !
नमस्ते (३) । (४)

सावष्टम्भनिशुम्भनिर्भर (४)-नमङ्गूगोलनिष्पीडन-

न्यञ्चत् कर्परकूर्मकम्पविगलङ्घद्वाण्डखण्डस्थिति ।

अवाक्रन्दो नाम नाय्याऽलङ्कारः । यथा साहित्यदर्पणे

“आक्रन्दः प्रलपितं शुचा ।”

(१) माध्वेति । इत्तेति विषादे । विषादश्च मालत्या एव विपत्तिनिश्चयात् ।
निरस्तो दूरीकृतः, मालती कामन्दकौ-लवङ्गिकानामोच्चारण-स्वरसंवादादिनेति शेषः ।
सम्भावयेयमिति शक्यार्थे सप्तमी (लिङ्) । अस्या जीवनसत्त्व एव सन्दर्शन-सम्भावण-
संरक्षणयादिविधानेन संवर्द्धनां कर्तुं शक्यतां किमित्यर्थः ।

(२) अघोरिति । “यच्चाश्चितं हयो” रित्यनुशामनात् गुरुत्वेनाश्चितत्वादघोर-
घष्टपदस्य पूर्वनिपातः । “नत्वा स्तुत्वा वलिं हरेत्” इति शास्त्रात् प्रथमं नमस्क्रियते
देवौति । वाचनिकोऽयं । नमस्कारः ।

स्तुतिरभिधीयते सावष्टम्भेति । अवष्टम्भेन और्जित्येन सहति सावष्टम्भः समुद्धती
यो निशुम्भः नृत्यविशेषः नृत्यविशेषसम्बन्धी पादाघात इत्यर्थः तेन निर्भरमतिमाध्वं नमसो
नीचं गच्छती भूगोलस्य पृथिवीमण्डलस्य निष्पीडनेन आघातेन न्यञ्चन् अवनमन् कर्परः

(१) इत्त ! सैवेयं मदिरक्षणा, सम्प्रति निरस्त एव सन्देहः, तदङ्गमपि
नामैनां जीवन्तीं सम्भावये इति पाठान्तरम् ।

(२) कापालिकाविति पाठान्तरम् ।

(३) देवि ! चामुण्डे ! नमस्ते नमस्ते इति कश्चिद् पाठः ।

(४) ...सम्भ्रम इत्यपि पाठः ।

पातालप्रतिमङ्गलग्नविवरप्रक्षिप्तसप्तार्णव

वन्दे नन्दितनीलकण्ठपरिषदाक्तं तव (१) क्रीडितम् ॥२२॥

पृष्ठास्थिकाटो यस्य तस्य तथोक्तस्य कूर्मस्य सततभूमण्डलधारिणो महाकच्छपस्य कम्पे न शरीरसञ्चलनेन विगलन्ती अश्रुन्ती ब्रह्माण्डखण्डस्य स्थितिरवस्थानं यस्मिन् तत् तथोक्तम् । पातालस्य प्रतिमङ्गं प्रतिभटं प्रतिस्पृष्टं सदृशमिति यावत् यत् मङ्गलविवरं गण्डयोरभ्यन्तर-
रन्ध्रं तव प्रक्षिप्ताः भूमण्डलस्याधीगमनेनोर्द्धोच्छलनात् निक्षिप्ताः सप्त अर्णवाः समुद्राः
यस्मिन् तत् । तथा नन्दितस्य तादृशवृत्त्येनामोदितस्य नीलकण्ठस्य प्रमथाधिपते महा-
देवस्य परिषदि प्रमथगणघटितसभायां व्यक्तं प्रसिद्धं तव क्रीडितं समुद्रतटवृत्त्यं वन्दे ।

अतः भूगोलनमन-कूर्मकर्पराधोनमन-तत्कम्पन-ब्रह्माण्डविगलन-गण्डविवर-सप्तार्णव-
प्रक्षेपाणामसम्बन्धेऽपि तत्तत्सम्बन्धोक्तेः पञ्चातिशयोक्तयोऽलङ्काराः पातालप्रतिमङ्गल्यश्च तु
आर्थो समासगतोपमा, इत्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । केकानुप्रासश्चेति संसृष्टिः । निशुम्भ-
वृत्त्यमाह भरतः—

“उत्क्षिप्ता तु भवेत् पाणिं निशुम्भोऽयं निगद्यते ।

अङ्गुल्योऽयाश्चिताः सर्वाः पादायतलसञ्चरे ॥”

अतएव निशुम्भशब्दस्य दैत्यविशेषे प्रसिद्धत्वेऽपि वृत्त्यविशेषेऽपि प्रसिद्धत्वात् न निवृत्तार्थ-
त्वदोषः । गङ्गपदस्य गाम्यत्वेऽपि वेदविरुद्धत्वेनाधमाभ्यामाभ्यामुक्तत्वाच्च गाम्यत्वदोषः,
प्रयुक्तं गुणएव “यामात्रमधमोक्तिश्चिति” साहित्यदर्पणात् । समुद्रतवाच्यत्वाच्च न
दुःश्रवत्वदोषोऽपीति ।

“कटाहे च कपासिऽपि पृष्ठास्थनि च कर्परः ।” इति शाश्वतः । विश्वव्यापिन्या जग-
दम्बिकायाः समीपे ब्रह्माण्डस्य भद्रताप्रतिपादनाय खण्डपदं । “गङ्गाः (पु) गङ्गाः”
इति शब्दकल्पद्रुमः ।

माहूँ चिक्रीडितं वचनम् ॥ २२ ॥

(१)...परिषदाक्तं वः क्रीडितं इति पाठभेदः ।

अपि च ।

प्रचलितकरिक्कत्तिपर्यन्तचञ्चनखा-

घातभिन्नेन्दुनिथन्दममनामृत-

श्रोतजीवत्कपालावलीमुक्तचण्डाट्ट-

हासवसङ्गरिभूतप्रवृत्तस्तुति,

श्वसदसितभुजङ्गभोगाङ्गदग्रन्य-

निष्पीडनस्फार (१) फुल्लत्फणापीठ-

निर्यद्विषज्योतिरुज्जृम्भणोड्डामरव्यस्त-

विस्तारिदोःखण्डपर्यासितस्माधरम् ।

प्रचलितेति । हे देवि ! प्रचलिता अङ्गविन्देपादतिमावास्फालिता या करिक्कत्तिः उत्तरीयभूतं गजचर्म, तस्याः पर्यन्ते प्रान्तभागे । चञ्चल शूललो ये नखाः तत्करिक्कत्तिलया एव नखराः तेषामाघातेन भिन्नादिदोषात् इन्दोश्चन्द्रात् निथन्दमानस्य चरतः अमृतस्य पीयूषस्य श्रोतेन संश्लेषेण जीवन्तीभिर्लम्बजीवनाभिः, कपालावलीभिः गललम्बितमुण्डमालाभिः, मुक्तैस्तैः पुनर्जीवनलाभामोदेन नृत्याद्यर्थदर्शनेन वा कृतैरित्यर्थः अण्डाट्टहासैः भयङ्करोच्चैर्हासैः तसङ्गाः विभ्यङ्गो भूरिभ्यो भूतेभ्यः प्रमथगणादिभ्यः प्रवृत्ता तद्व्यतिवारणार्थमुपस्थिता स्तुतिः स्तुतौ यस्मिन् तत् तथोक्तम् । इति प्रथमचरणम् ।

तथा श्वसतां नृत्यास्फालनेनातीवपरिश्रमात् सुहृर्मुहुः श्वासं सुचतां असितानां कृष्णवर्णानां भुजङ्गानां सर्पाणां भोगैः शरीरैः ये अङ्गदग्रन्ययः बाहुषु केयूरबन्धनानि तेषां निष्पीडनेन आस्फालनेनानवरतघर्षणवेदनया स्फारं विकटं यथा स्यात्तथा फुल्लन्ति विकसन्ति प्रसृतानि यानि फणापीठानि पीठवद्विस्तृतफणामण्डलानि, तेभ्यो निर्यतां निर्गतां विषज्योतिषां गरलतेजसां उज्जृम्भणेन आविर्भावेन उड्डामरं लोकानां भय-

(१)....निष्पीडनोत्फल्ल इति पाठभेदः ।

ज्वलदनलपिशङ्गनेत्रच्छटाच्छन्न- (१)

भौमोत्तमाङ्गभ्रमि प्रस्तुतालातचक्र-

क्रियास्यूतदिग्भागमुत्तुङ्गखट्वाङ्गशृङ्ग- (२)

ध्वजोद्धूतिविचित्रतारागणं,

प्रमुदितकटपूतनोत्तालवेतालताल-

स्फुटत्कर्णसम्भ्रान्तगौरीघनाश्लेष-

इदं यथा स्यात्तथा व्यस्ता इतस्ततो विचित्राः, विस्तारिणः पीनदीर्घाः, ये दोःखच्छाः बाहुखच्छाः, तैः पथ्यांसिताः समन्ततो विकीर्णाः आधराः पर्वता यस्मिन् तत् तथोक्तम् । इति द्वितीयचरणम् ।

तथा, ज्वलता अनलेन तृतीयनेत्रस्यैव वङ्गिना पिशङ्गं पिङ्गलवर्णं यत् नेत्रं तृतीयं ललाटनयनं तस्य कटया दीपगा आच्छन्नं व्याप्तं भौमं भयङ्करं यदुत्तमाङ्गं मलकं तस्य या भ्रमि घूर्णनं तथा प्रस्तुता निश्चिता या अलातचक्रस्यैव चक्राकारेण भास्यमाणस्य लग्नज्वलदननिम्बनस्यैव क्रिया सर्वतः प्रकाशरूपी व्यापारः तथा स्यूता यथिताः सम्बद्धा दिग्भागा दिङ्मण्डलं यस्मिन् तत् । तथा उत्तुङ्गस्य उच्चितस्य खट्वाङ्गस्य दीर्घास्त्रविशेषस्य शृङ्गं शिखरं अयभागी ध्वज इव, अथवा अयभाग एव ध्वजः तस्य उद्धृत्या ऊर्ध्वभागिणं विचित्रा इतस्ततो विकीर्णाः तारागणा नक्षत्रसमूहा यस्मिन् तत् तथोक्तम् । इति तृतीयचरणम् ।

तथा प्रमुदिताः तादृशाश्चर्यवृत्त्यदर्शनेन दृष्टविज्ञाः । कटपूतनाः विशाचविशेषाः, उत्तालवेताला विकरालपार्षदविशेषाश्च तेषां तालैः नृत्यस्य ताले ताले कराभ्यां दत्ततालैः स्फुटकौ विदीर्यमाणौ कर्णौ यस्याः सा, अतएव सम्भ्रान्ता विवस्ता या

(१)...नेत्रकटभार इति क्वचित्पाठः ।

(२)...खट्वाङ्गकोटि इति भिन्नः पाठः ।

हृथ्यन्मनस्त्राम्बकानन्दि वस्तान्तवं देवि !

भूयादभीष्ट्यै (१) हृष्ट्यै च नः ॥ २३ ॥

इत्यभिनेयतः ।

गौरी पार्श्वपविष्टा पार्वती, तस्या घनाश्रयेण गाढालिङ्गनेन हृथ्यत् सन्तुष्यत् मनो यस्य तं तथोक्तं त्राम्बकं विलोचनं भूतनाथं आनन्दयति पुनः पुनरामोदयति यत्, तत् तथोक्तं, वा युष्माकं गौरवाद्भवन्नं तवेत्यर्थः ताण्डवं उद्धतनृत्यं कर्तुं नोऽस्माकं अभीष्ट्यै अभीष्टसिद्धये च हृष्ट्यै हर्षाय सन्तोषाय च भूयात् । इति चतुर्थ-चरणम् ।

अवापि पूर्ववदनेकातिशयोक्तिरलङ्कारः । तत्संख्या तु सुधीभिरुच्येया । फणा-पीठेत्यत्र अलातचक्रक्रियेत्यत्र च लसोपमादयं, खट्वाङ्गशृङ्गध्वजैत्यत्र तु साधकबाधक-प्रमाणाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । छेकानु-भासवृत्तानुप्रासी च शब्दालङ्काराविति समुदाये पुनः संसृष्टिः । अवापि वाच्यार्थस्य समुद्धतत्वान्न दुःश्रवत्वदोषः, प्रत्युत गुण एव ।

“अत्यर्थचौमयोरङ्गः ।” इति विक्रान्तशेषः । “स्फारः स्यात् पुंसि विक्रटे करकादेश्य बुद्धेः ।” इति मेदिनी । “कृटा (स्त्री) दीतिः ।” इति शब्दकल्प-द्रुमः । “अथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुक्तम् ।” इत्यमरः ।

“पुंनृत्यं ताण्डवं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते ।

इति सङ्गीतनारायणे यद्यपि पुंनृत्यमेव ताण्डवमित्युक्तं तथाप्युद्धतनृत्यमात्रेऽपि कोषपाठदर्शनात्तदर्थेऽप्यत्र प्रयोगः । तथा च मेदिनी

“ताण्डवोऽस्त्री लणालरं । भवेदुद्धतनृत्ये च...॥”

इदञ्च प्रतिचरणे ‘न’ गणहयात् परं षोडश ‘र’ गणनिबन्धनात् संयामी नाम दण्डको वृत्तम् ।

पिङ्गलमते तु प्रचितो नाम दण्डकः “शरः प्रचित इति” इति पिङ्गलसूत्रात् ॥ २३ ॥

(१) अरिष्ट्यै इति पाठान्तरम् ।

माध । विलोक्य । हा धिक् प्रमादम् (१) । (म)

न्यस्तालक्तकरक्तमाख्यवसना पाषण्डचण्डालयोः-

पापारम्भवतो मृगौव वृकयोर्भीरु गता गोचरम् ।

(म) माधेति । विषादे हाशब्दः, निन्दायाच्च धिक्शब्दः । प्रमादं भूरिवसु-
प्रभृतीनामनवधानतां निन्दामौत्थ्यः । अन्यथेदृशी विपत्तिरस्या न स्यादिति
भावः ।

तां विपत्तिमेवाह न्यस्तंति । न्यस्तानि यथासम्भवस्थाने अर्पितानि अलक्तकरक्त-
माख्यवसनानि यस्याः सा, करचरणमुखेषु अलक्तकं, गले रक्तमाख्यं, गात्रे च
रक्तवसनद्वयमर्पितं तथेदमेव च वध्यचिह्नमिति बोध्यम् । वसोरिव दुप्रभृत्यष्टवस्त्रव-
त्तमस्यैव अथवा वङ्गेरिव, महातेजस्विन इति भावः भूरिवसोः सुता सा इयं भीरुः
स्वभावतो भयशीला योषिदुत्तमा मालती, वृकयो व्याघ्रविशेषयोः मृगी हरिणीव,
पापारम्भवतोः पापजनककर्म्मभारशालिनोः, नरवलीः शास्त्रीयत्वेऽपि नारं वलीर्निषेधा-
दिति भावः, अतएव पाषण्डौ विकर्मस्थौ, चाण्डालौ चण्डालसदृशौ, अवैधत्वेन
केवलवृक्षसताप्रतिपादनप्रवृत्तादित्याशयः, पाषण्डौ च तौ चाण्डालौ चेति तयो-
दृश्यमानस्त्रीपुंसयोरित्यर्थः, गोचरं भावप्रधानोऽयं निर्देशः तथा च हिंसावृत्ति-
विषयतामिति तात्पर्यं, गता प्राप्ता सती मृत्योर्मुखे वर्तते कृतान्तस्य वदने तिष्ठति
कवलनानन्तरमुखमुद्रणन्यायेन इतः परमेवास्या मरणमवश्यम्भावीति भावः । अत एव
हाधिगिति विषादे, कष्टं बन्धूनामतोवकष्टकरं, अनिष्टं शब्दभिरप्यनौप्मितं इदमस्या
व्यसनमुपस्थितमिति शेषः । अतएव अस्तकवणो निर्दयः विधेर्देवस्य अयं कः प्रकम्
आरम्भः, निर्दयविधिना किमिदमारम्भमित्यर्थः । इदृशी कुलकन्यां प्रति विधेरिद-
माचरणमतीवान्याय्यमिति भावः ।

(१) माध । हा धिक् प्रमादः । इति पाठान्तरम् ।

स्यं भूरिवसो वंसोरिव सुताः सृत्योर्मुखे वर्त्तते

हा धिक् कष्टमनिष्टमस्तकरुणः कोऽयं विधेः प्रक्रमः ॥२४

अत्र विशेषणार्थमभिप्रायविशेषैककृत्वात् परिकराऽलङ्कारः, उपमाद्वयं, काव्य-
लिङ्गद्वयञ्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन-सङ्गरः । केकानुप्रासश्च शब्दाऽलङ्कार इति समु-
दाये संसृष्टः । तथा चतुर्थचरणे 'बन्धूनां' 'श्वभिरपि' 'इदमस्या व्यसनमुपस्थितं'
इत्येतेषां पदानामनुक्तावपि न न्यूनपदत्वदोषः, प्रत्युत गुणः ; प्रियतमाया मालत्या
सादृश्विपत्तिदर्शनेन वक्तुर्माधवस्य विषादमग्रत्वात् । तथा च दर्पणे

“उक्तावानन्दमग्रादेः स्यान्नूनपदता गुणः”

“भष्टः स्वधर्मात् पाषण्डो विकर्मस्थो निषिद्धकृत्” इति विश्वपुराणं ।

“वसुमंयूखाग्निधनाधिपेषु” इत्यादि विश्वः । “सृत्युर्ना मरणे यमे” इति
मेदिनी ।

अत्र “पितृमातृविहीनञ्च युवकं व्याधिवर्जितम्” इत्यादि ब्रह्मवैवर्तपुराणवचनेन,
“नरं दत्ते महर्द्धिः स्यादष्टसिद्धिरनुत्तमा” इति मुण्डमालातन्त्रवचनेन च नरवलि
विहितत्वेऽपि—“स्त्रियं न दद्यात् वलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात्” इति तिथितत्त्वधृतवचनात्
“वलिं दद्यान्मानुषीन्त्यक्त्वा संघातपूजितम्” इति कालिकापुराणवचनाच्च नारीवलि-
दाननिषेधे सत्यपि तदर्थोद्यमात् निषिद्धकारित्वेन कपालकुण्डलाऽघोरघण्टयोः पाषण्ड-
त्वं बोध्यं । तथा च अवध्यवधोद्यमेऽपि दोषमाह प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्यः “घरेद-
व्रतमहत्वापि घातार्थञ्च न समागतः” अतएवेदृशबहुतरादौघवधसम्भावनाया माध-
वेनाघोरघण्टो व्यापादितः, तेन च तस्य न प्रत्यवायः, प्रत्युत धर्म एवासीत् । तथा च
कालिकापुराणं—

“एकस्य यत्र निधने प्रवृत्ते दुष्टकारिणः ।

बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो हवः ॥”

इति सर्व्वे समाहितमित्यनुसन्धेयम् । शाङ्ख्यविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

कपाल । तं भद्रे ! स्मर दयितोऽत्र यस्तवाभू-

दद्य त्वां त्वरयति दारुणः कृतान्तः ।

माल । हा दइअ ! (१) णाह माहव ! परलोकगदो
वि सुमरिदब्बो तुल्लेहिं अअं जणो । ण हु सो उवरदो, जस्स
वल्लहो जणो सुमरेदि । (य)

कपाल । हन्त ! माधवानुरक्तेयं तपस्विनी (२) । (र)

(य) हा दयित ! नाथ माधव ! परलोकगतोऽपि स्मरन्व्यो युष्माभिरयं जनः ।
न खलु स उपरतः, यस्य वल्लभी जनः स्मरति ।

तमिति । हे भद्र ! तव यो दयितोऽभूत् अस्मिन् जीवने वल्लभ आसीत् अत्र
अस्मिन् मरणसमये तं स्मर, इतः परं पुनः स्मरणासम्भव इति भावः । कथमित्याहु
अयेति । अद्य अस्मिन्नेव समय इत्यर्थः दारुणः कृतान्तो यमः त्वां त्वरयति स्वां पुरं
नेतुं सत्वरौकरोति । इति श्लोकार्कम् ।

(य) मालेति । अयं जनः अहमित्यर्थः । कथं स्मरन्व्य इत्याहु न खल्विति ।
उपरतो मृतः । वल्लभी यं जनं स्मरति स मृतोऽपि जीवित एव तिष्ठति सर्व्वदा तस्य
वल्लभस्य मनसि विद्यमानत्वात्, अतएव परलोकगतोऽपि "यल्लक्ष्णोऽयं जनो युष्माभिः
स्मरन्व्य इति सुरलार्थो भावार्थश्च । यस्मेति "स्मृत्यर्थं कर्मणि" इति कर्मणि षष्ठी ।

(र) कपालेति । अत्र प्रमादे हन्तशब्दः । तपस्विनी शोण्या । "तथा च अस्या
व्यापादने विलम्ब एवावयोः प्रमादः (अनवधानेता) येन हि, महाशमशानेऽङ्कितः
पूर्वमेव मया दयितोऽस्याः स माधवः पर्य्यटन्न बल्लोक्तिः, सुतरां कथमपि स चेदागत्य
विद्वं विदध्यादिति भावः ।

(१) देअ ! इति पाठान्तरम् । (२) वराकौ तपस्विनीति कश्चित् पाठः ।

अघोर । शस्त्रमुद्यम्य (१) । यदस्तु, व्यापादयामि (२) । (ल)

चामुण्डे !, भगवति ! मन्त्रसाधनादा-

बुद्धिष्टामुपनिहितां भजस्व पूजाम् ॥ २५ ॥

इति हनुमुपक्रान्तः (३) ।

माध । तद्वसोपसृत्य प्रकोष्ठे मालतीं निक्षिप्य । दुरात्मन् ! एष
प्रतिहतोऽसि कापालिकापसद ! नन्वयं न भवसि ? (४) । (व)

“हन्त दानेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ।

निश्चये च प्रमादे च ... ॥” इति हेमः ।

(ल) अघोर इति । शस्त्रं खड्गं । यदस्तु (या हस्तक, इति वङ्गभाषा) अस्या
विलपनं चरणधारणं वा अनयोर्यद्वलित्यर्थः । न तेन निवर्त्तिष्ये, व्यापादनस्यावश्य-
कर्त्तव्यत्वादिति भावः । अतएव व्यापादयामि निहन्मि ।

चामुण्डे इति । हे भगवति ! चामुण्डे ! मन्त्रसाधनस्य पुरस्करणस्य आदौ
पूर्वसमये उद्दिष्टां ‘स्त्रीरत्नमुपहरिष्यामि’ इत्येवं वाक्येन कौर्त्तितां उपनिहितां इदानीं
मन्त्रसाधनान्ते उपस्थापितां, पूजां स्त्रीरत्नोपहारान्मिकामर्चनां भजस्व गृहाण । कापाल-
कुण्डलोक्ताङ्गेन सहैक एवायं श्लोकः ।

प्रहर्षिणी हन्तम् ॥ २५ ॥

(व) माधेति । कफोषिदेशादारभ्य मणिवन्धं यावत् प्रकोष्ठः, तस्मिन् निक्षिप्य
आलस्य आनीय । माधवः स्वयमुत्तरदेशात् सहसागत्य केदनार्थपूर्वमुत्थिताघोरघण्ड-

(१) शक्तिमुद्यम्य इति पाठभेदः । (२) कचिदयं पाठो नास्ति ।

(३) अयं पाठः कचिन्नास्ति ।

(४) माधवः । (सहसोपसृत्य खड्गं प्रकोष्ठेन निक्षिप्य ।) आः कापालिकाप-
सद ! दुरात्मन् ! अपेहि । प्रतिहताऽसि । इति पाठान्तरम् ।

माल । सहसावलीक्य । परिच्छाद्यदु महाभाषो (१) । इति
माधवमालिङ्गति । (३)

माध । महाभागे ! न भेतव्यम् (२) ।

मरणसमये त्यक्त्वा शङ्कां (३) प्रलाप (४) निरर्गल-
प्रकटितनिजस्नेहः सोऽयं सखा पुर एव ते ।

सुतनु ! विस्मृजोत्कम्पं सम्प्रत्यसाविह पाप्मनः

फलमनुभवत्यर्थं पापः प्रतोषविपाकिनः ॥ २६ ॥

कर्तृकाक्रमणशङ्कया दक्षिणमुष्टौ खङ्गमादस्यैव कन्दनार्थमवनतीकृतासुतरशिरसं
मालतीं वामहस्तेनोत्तोल्य पुनरुभयमणिवन्धमध्यपर्यन्तमानीय वदतीति बोध्यम् ।
कापालिकापसद ! अवेधवलिदानोद्यमात् वामाचारिणामधम ? अतएव प्रतिहतो-
ऽसि मालतीवैपरौत्ये न त्वमेव मया व्यापादितोऽसि नन्वयं न भवसि ? अकारण-स्त्रीरव-
वधोद्यमात् बध्यः किं न भवसीत्यर्थः ।

(३) मालिङ्गति । माधवस्योत्तरदेशादागमने उत्तरमुख्याय मालत्यास्तद्वामहस्त-
निक्षेपे सहसाऽवलीकनमालिङ्गनञ्चातोवसुचटमिति ध्येयम् । अतएवोक्तं प्राक्
“श्रीहृत्यमाद्योजितकामसूत्र”मिति ।

मरणेति । मरणसमये तत्रास्मिन् मृत्युकाले प्रलापेन ‘हा ददृश ! शाहमाहव !’
इत्यादिना अनर्थकवचसा, प्रकृतनाथत्वाभावादानर्थक्यं तद्वचस इति भावः, निरर्गलं
निर्बाधं यथा स्यात्तथा प्रकटितः परिभाषोद्यमश्च प्रकाशितः निजः स्वकोयः स्नेहः
त्वां प्रतिवात्सल्यं येन सः । एतेन वस्तुवृत्त्या अनिर्वृत्तमपि तन्नाथत्वमिदानीं त्वं

(१) परिच्छाद्यदु मं महाभाषो माङ्गवो इति पाठभेदः ।

(२) न भेतव्यं न भेतव्यमिति द्विकृतिः कश्चित् ।

(३) व्यक्ताशङ्कमिति मित्रः पाठः । (४) प्रलाप इत्यपि पाठः ।

अधोर । आः, क एष पापोऽस्माकमन्तरायः संवृत्तः । (घ)

कपा । मालत्या एवायमस्याः स्नेहभूमिः (१) कामन्दकी-
सुहृत्पुत्री महामांसस्य पणयिता माधवो नाम (२) । (स)

निवर्त्तयेति व्यज्यते । अयं स ते तव सखा शङ्कामात्मनो मरणभयं त्यक्त्वा पुरएव
सन्मुख एव वर्त्तते । अतएव हे सुतनु ! उत्कम्पं मरणभयजनितं वेपथुं विसृज
परित्यज । कथमेतदित्याह सम्प्रतीति । सम्प्रत्येव इह अस्मिन् स्थाने असौ पापः
अवध्यन्धोऽगात् पापकारी कापालिकः प्रतीपविपाको विपरीतपरिणामोऽस्यास्तीति तस्य,
त्वद्विपरीतभावेनात्मन्येव परिणमत इत्यर्थः पाप्मनः तव वधोद्यमरूपस्य पापस्य उच्यं
मयङ्करं फलमात्ममरणरूपं अनुभवति । इदानीमहंमेवासुं व्यापादयामीति मरण
अथाभावादुत्कम्पं विसृजेति भावः ।

अथ वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वयस्याङ्गभिभावेन सङ्कराऽलङ्कारः ।

हरिणीवृत्तम् ॥ २६ ॥

(घ) अधोरिति । अन्तरायः बलिदानविघ्नस्वरूपः ! अतएव पापः अस्माकं
मते पापी ।

(स) कपेति । अयं अस्या मालत्या एव स्नेहभूमिरनुरागपात्रं । एतेनाय-
मवश्यमेव प्राणव्ययेनापि मालतीं परित्रातुं यतिष्यते इति ध्वनितं । कामन्दकीसुहृदो
देवतारस्य पुत्रः । सुतरां तथा महायोगिन्या नियतकृतचरणत्वादसुं प्रति नास्माकं
मन्त्रमन्त्रादिकं प्रभविष्यतीति प्रत्यायितम् । महामांसस्य पणयिता, इत्यनेन अस्मिन्
महाशमशाने खल्वेकाकौ पर्यटन् तिविधभीषणाकृतिभ्यः पिशाचादिभ्योऽपि निर्भीकतया
महाशूरोऽयमिति पुरुषकारेणापि नायनीकर्त्तुं शक्य इति सूचितम् ।

(१) भगवन् ! स एवास्याः स्नेहभूमिः...इति भिन्नः पाठः ।

(२) कश्चित् 'नाम' शब्दो नास्ति ।

माध । साक्षम् । महाभागे ! किमेतत् । (ह)

माल । चिरादाश्रय । महाभाष ! अहं ण किम्पि जाणामि
एत्तिअं उण जाणामि, उवरि अलिन्दे पसुत्ता इह पबुइअ
(१) । तुह्मे उण कहिं । (क्ष)

माध । सलज्जम् । (क)

त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहधन्यजन्मा (२)

भूयासमित्यभिनिवेशकदर्थ्यमानः ।

(च) महाभाग ! अहं न किमपि जानामि, एतावत् पुनर्जानामि, उपर्यलिन्द
प्रसुप्ता इह प्रबुद्धास्मि । यूयं पुनः कस्मिन् ।

(ह) माधेति । एतत् उपस्थितं तव व्यसनं, किं किंकारणकं कथं
जातमित्यर्थः ।

(क्ष) मालेति । अलिन्दस्य वहिर्द्वारसंलग्नवतुरस्रकृविमभूमेरुपरौति उपर्य-
लिन्दे, प्रसुप्ता निद्रिता, इह महाश्मशाने प्रबुद्धा जागरितास्मि । केनाहमानीतेति
न जानामीति भावः । कस्मिन् निमित्ते सति केन निमित्तेनावागता इत्यर्थः । कपाल-
कुण्डलया मायाप्रभावेण निद्रितैव मालती समानीतेति बोध्यम् ।

(क) माधेति । पिशाचैभ्यो नरमांसविक्रयरूप-कुत्सितकापालिकदृष्टिरवलम्बि-
तेति वार्तायाः कथनीयत्वात् सलज्जमित्याक्तम् ।

त्वत् पाणीति । हे भौरु ! भयशैले ! त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहेण धन्यजन्मा भूयासं

(१) अहं वि ण आणामि । एत्तिअं आणामि । उवरि अलिन्दं एव
पसुत्ता इह पडिबुद्धास्मि इति कचित् पाठः ।

(२) त्वत्पादपङ्कजपरिग्रहधन्यजन्मा, त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहपुण्यजन्मा इति
पाठभेदौ ।

भाम्यदृमांसपणनाय परेतभूमा

वाकर्ण्य भौरु ! रुदितानि तवागतोऽस्मि ॥ २७ ॥

माल । स्वगतम् । हृद्वी ! कथं मम कारणादो एब्बं एदे अप्प-
णिरवेक्खा परिक्षामन्दि (१) । (ख)

माध । अहोनुखलुभोः ! तदेतत् काकतालौयं नाम । (ग)

(ख) हा धिक् ! कथं मम कारणात् एवमेते आत्मनिरपेक्षाः परिक्रामन्ति ।

इत्यभिनवेशेन अभिसन्धानेन कदर्थ्यमानः कदर्थ्योक्तिमाणाः परेतभूमौ अस्मिन् श्मशाने
वृमांसपणनाय भाम्यन् पर्यटन् अहं तव रुदितानि “हा ताद ! णिकुरुण !” इत्यादि-
क्रन्दनानि आकर्ण्य यत्वा आगतोऽस्मि अस्मिन् करालायतने उपस्थितोऽस्मि । तव
परिवाणार्थमेवेदमागमनमिति भावः ।

अतः पाणिपङ्कजिति लुभोपमाऽलङ्कारः ।

कुत्सितोऽर्थः पिशाचिभ्यो नरमांसविक्रयरूपप्रयोजनं यस्य स कदर्थः । कदर्थः
क्रियमाण इति कदर्थ्यमानः करोत्यर्थेनन्तात् कदर्थशब्दात् कर्मण्यनश् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २७ ॥

(ख) मालेति । एते माधवाः गौरवाद्बहुवचनम्, मम कारणात् मत्प्राप्ति-
सुद्दिश्येत्यर्थः, एवं अनेन प्रकारेण आत्मनि आत्मरक्षायां नि न विद्यते अपेक्षा आकाङ्क्षा
येषां ते तथोक्ताः सन्तः परिक्रामन्ति श्मशानेऽस्मिन् पर्यटन्ति । कथमिति सम्भावनायां ।
अतः हि विविधविभीषिकावशात् सर्वेषामेव जीवनाशाशङ्का विद्यते तथापि तत्सु-
ज्ञानेन मदुद्देशादेव पर्यटनादहमेवापराधिनीति भावः ।

(ग) माधेति । अहोनुखलुभोरित्येकमेवाप्यर्थः विस्मयविषादद्वयं । तदेतत्

(१) मालती । (अपवादार्थं) कथं मम कारणादो एब्बं एदे अप्पणिरपेक्खा
परिक्षामन्दि । इति पाठान्तरम् ।

सम्प्रति हि

राहो चन्द्रकलामिवाननचरीं देवात् समासाद्य मे

दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेथमीम् ।

आतङ्गाद्विकलं, द्रुतं करुणया, विक्षोभितं विस्मयात्,

क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं, चेतः कथं वर्त्तते (१) ॥ २८

प्रियतमाया दर्शनं काकागमनसमसामयिक-तालफलपतनवत् देवात् सङ्कटितमित्यर्थः । तथा च यथा तालं पातयितुं न खलु कश्चित् काकं प्रेरयति, अपि तु यदैव काक आसक्त्यति तदैव देववशात् तालफलं पतति ; तथा प्रियतमादर्शनोद्देशेन नाहमवागतः किन्तु देवादेवास्याः सन्दर्शनं ज्ञातमिति सरलार्थः । इदञ्च परस्परसन्दर्शनं साधवानु-
ष्ठिततत्त्वान्तिककर्मणः किञ्चित् फलमिति कविना सूचितम् ।

राहोरिति । देवात् भाग्यवशात् समासाद्य श्लेशानमिदमागत्य राहोराननचरीं सुखगतां चन्द्रस्य कलामिव स्थितां अस्य पापण्डस्यक्रमणगतमित्यर्थः प्रेथमीं प्रियतमां मालतीं अस्य सन्निहितस्य दस्यो महासाहसिकस्य कापालिकस्य कृपाणपातविषयात् खड्गघातगोचरात् आच्छिन्दतः वलिनानयती मे मम चेतश्चित्तं आतङ्गात् इतः परं समागमने महाननयोऽभूदित्याशङ्कातः विकलं विह्वलं, करुणया ईदृशीमवलां प्रति ईदृग्व्यवहार इति दयया द्रुतं द्रुवीभूतं विस्मयात् अहो देवमहिमा यदचिन्तितपूर्वोऽय-
मिदानीमीदृगवस्थायां साक्षात्कार इत्यायथ्यात् विक्षोभितमुज्ज्वलितं, क्रोधेन एवम्भूताणां रमणीयवलीकृतवान् आपाततो रजितवानपौत्येवं हर्षेण विकसितं प्रफुल्लञ्च सत् कथं कौटुकं वर्त्तते । तदहं निरूपयितुं न शक्नोऽस्मीति भावः ।

अथ प्रथमपादे श्रुतुप्रमादलङ्कारः, द्वितीयाहं तु द्रुतमित्याद्यनेकक्रियाणां चेतः

(१) वर्त्तमानमिति पाठभेदः ।

अघोर । अरे (१) ब्राह्मणडिम्भ ! । (घ)

व्याघ्राघ्रातमृगोक्तपाकुलमृगन्यायेन हिंसारुचेः

पाप ! प्राप्य पहारकेतनजुषः प्राप्तोऽसि मे गोचरम् ।

इत्थं कर्कशं कारकत्वाद्दीपकं, अनयोर्मिथो नैरपेक्षयात् संसृष्टिः । तथा हेतुषु पदस्य तृतीयान्नं पदद्वयञ्च पञ्चम्यन्तमिति भयप्रक्रमतादोषः । तथा च साहित्यदर्पणटीकायां रामचरणः “कारकोपसर्गादावपि प्रक्रमभङ्गो बोद्धव्यः” इति । तेन च ‘वासेनोदिकलं द्रुतं’ करुणयाश्चर्येण विचोभितम्’ इति तृतीयचरणपरिवर्त्तनेनैव तत्समाधानं विधेयम् ।

आनने चरनौत्याननचरी ‘वरेष्ट’ इति टप्रत्ययान्तादीप्रत्ययः । समानाद्य इत्थतः परं ‘वर्त्तमानस्य’ इत्यध्याहर्षव्यक्रियया सहैककर्त्तृकता । तथात्वेऽपि न नूनपदत्वदोषः —नियमेन तत्प्रतीते रौद्रशभूरिप्रयोगदर्शनाच्च ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

(घ) अघोरिति । ब्राह्मणडिम्भ ! विप्रपालक !, ब्राह्मणतया लालकतया च भौरुखभावत्वात् यूरत्वहीनेत्यर्थः । “पोतः पाकोऽर्भकोडिम्भः पृथुकः शवकः शिशुः”-रित्यमरः ।

व्याघ्रेति । हे पाप ! उत्सृष्टबलिविघ्नाचरणात् मन्मते पापकारिन् ! व्याघ्रेण आघ्रातायां आक्रान्तायां मृग्यां हरिण्यां कृपाकुलः परिताणाय दयाव्ययो यो मृगो हरिणस्तन्नायेन तत्सादृश्येन तादृशो हरिण इवेत्यर्थः त्वं हिंसारुचेः सर्वदा प्राणिवधप्रवृत्तस्य, प्राणिनामुपहारः चासुख्यार्थमुपायनं यत् तत्, तादृशं केतनमायतनं जुषते सेवते यः स, तस्य मे मम गोचरं विषयं प्राप्तोऽसि । अतएव नास्ति निस्तार-स्तवेतिभावः, निस्ताराभावेनेवाहं सोऽहमिति । स सर्वदा हिंसारुचिः सततप्राणिवध-प्रसिद्धकरावायतनस्थयाहं खड्गस्य आहत्या आघातेन हिनस्य स्तम्भकबन्धस्य स्तम्भ-

(१) रे रे इत्यपि पाठः ।

सोऽहं प्राग्भवतैव भूतजननीमृध्नीमि खड्गग्राहति-

क्लिब्रस्त्रन्धकबन्ध-(१) रन्ध्ररुधिरप्राग्भारनिष्ठान्दिना ॥२६

माध । आः (२) दुरात्मन् ! पाषण्ड ! चाण्डाल ! (३) ।

असारं संसारं, परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं,

निरालोकं लोकं, मरणशरणं बान्धवजनम् ।

बन्धस्य यीवादेशस्येत्यर्थः रन्ध्राच्छिद्रात् रुधिरप्राग्भारं रक्तप्रवाहं निष्ठन्दयति अस्त्रं संयति यः, स तद्योक्तत्वेन, भवतैव त्वयैव प्राक् पूर्वं भूतानां जननीं सकल प्राणिनां मातरं इमां चामुखां कृध्नीमि प्रीणयामि । परञ्चानयेति भावः ।

अवार्थीयमुपमाऽलङ्कारः, एकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौचित्येति संसृष्टिः । बालत्वादस्यः स्त्रन्ध इति स्त्रन्धकः, अल्पार्थे कप्रत्ययः, तद्रूपं बन्धः शिरःकलीवरसंयोगस्थानमिति स्त्रन्धकबन्धः । ईदृशव्याख्याने न पीनरुन्धदोषः । किन्तु क्लिब्रस्त्रन्धेति कबन्धेति भिन्नपदमङ्गीकृत्य व्याख्याने “कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमृद्कलीवरम्” इत्यमरकोषात् पाठान्तरकल्पनामन्तरेण पीनरुन्धदोषो दर्निवार एवेति भाव्यम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

असारमिति । अरे दुरात्मन् ! पाषण्ड ! चाण्डाल ! संसारं जगत्प्रपञ्चं कथं केन हेतुना असारं अस्या हृत्यया सारपदार्थरहितं विधातुं व्यवसितोऽसि कर्तुं प्रवृत्तोऽसि । इति सर्वत्र योजनीयम् । तथा च “सारन्तु महिलारत्नं संसार इति निश्चयः” इत्युक्तेः सर्वेषामेव परमलोचनचमत्कारित्यादियमेव संसारोऽस्मिन् सारपदार्थे इति भावः । त्रिभुवनं, परिमुषितं अस्या हृत्यया अपहृतं रत्नं यस्मात्तादृशम् । इयमेकैवास्मिन् त्रिभुवने सर्वसमुत्कर्षेण रत्नभूतेत्याशयः । लोकं जगत्, निरालोकं

(१) व्यस्त्रस्त्रन्धकबन्ध...इति पाठान्तरम् ।

(२) आः, इति पाठः कचिदास्ति । (३) चाण्डाल इति भिन्नः पाठः ।

अदपं कन्दर्पं, जननयननिर्म्माणमफलं

जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥ ३० ॥

अस्या इत्या आलौकिकरहितं अन्वकाराच्छ्रममित्यर्थः । आनन्दे करसेन सर्वेषामेव मनःप्रकाशादियमेव लोकेऽस्मिन्नालौकरूपेत्यभिप्रायः । अथवा जड़ानां सौरालीकादीना-मानन्दात्मकब्रह्मप्रकाशत्वंनाभासत्वादियमेवानन्दे करसप्रकाशात्मकतया यथार्थे आलौक इत्यभिप्रायः । बान्धवजनं पितृभ्रातृप्रभृतिकं, मरणमेव शरणं, अस्याः शोकवशादा-भयो यस्य तं तथोक्तम् । तथा च अस्याः स्वभावसौन्दर्याभ्यामेतावदृवात्सल्यवान् बान्धवजनः, यद्येतामन्तरं चक्षमपि न जीवतीति, सुतरामेकस्या एवास्या वधेन बहूनां वध इत्यहो महदनुचितमिति भावः । कन्दर्पं मदनं, अदपं अस्या वधेन जगद्भिज्ज-दपंहीनम् । तथा हि विलोकीललनाललामभृतामेनामेवादाय कन्दर्पो जगन्मोहन-दपं करोति, किन्त्वस्या अभावे तस्य स दर्पश्चिराय नश्ये इत्यभिप्रायः । जनानां नयननिर्म्माणं विधातुकर्तृकनेदृशेति, अफलं अस्या वधेन निष्फलम् । अलौकिक-सौन्दर्यदर्शनं हि विधातुकर्तृकजननयननिर्म्माणफलं इत्यलौकिकसौन्दर्यशालिनी, सुतरामस्या अभावे तदभावाभिष्फलमेव तज्जननयननिर्म्माणमित्याशयः । तथा जगत्-भुवनं कथं जीर्णारण्यं अस्या वधेन शुष्कविरलतरुप्रायं गहनं विधातुं व्यवसि-तोऽसि । तथा च अनयैव नवीनवसन्तश्रीरूपया जगदिदं नवकुसुमपल्लवादि-परि-शोभित-महाराजकर-परमाराजरूपमाले ; अस्याः पुनरभावे तु कुरुपाकुलरूप-शुष्क-पादपप्रायभयङ्करारण्यरूपमेव भवेदिति भावः ।

अथ ईदृशैर्वचोभङ्गीविशेषैर्मालत्यां संसारसारत्वादीनां गम्यमानानामभिधेयवत्-व्यष्टप्रतिपादनात् पथ्यायोक्तमलङ्कारः, तथा विधानुमित्येकक्रियया असारादीनामप्रसू-तानां कर्मतयाऽभिसम्बन्धात्तत्त्वयोगिता, जगज्जीर्णारण्यमित्येव निरङ्गं केवलरूपकञ्च इत्येतेषामङ्गाभिभावेन सङ्करः । तेन च मूलव्यामलौकिकशीलसौन्दर्यशालित्वं व्यञ्जत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । केकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासी च शब्दालङ्काराविति समुदाये

अपि च । रे रे पाप !

प्रणयिसखी (१) मलील-परिहासरमाधिगते-

ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

संछट्टिः । तथा असारं संसारमित्यादिकं मालत्या परमोत्कर्षप्रतिपादकं, मरण-
शरणं बान्धवजनमिदन्तु न किञ्चिदुत्कर्षप्रतिपादकं काणखञ्जकुरूपानामप्यभावे स्नेह-
परतन्त्रस्य तद्बान्धवजनस्य मरणसम्भवादिति सहचरवैजात्यवशात् सहचरभिन्नतादोषः,
स च 'विधिविरचितं सर्वमकचि' इत्यपरापरवन्मालतीपरमोत्कर्षप्रतिपादकपाठेन परि-
हरणीयः । एतद्दोषपरिजिहीर्षयैव कुलकविपरारिप्रभृतयः काव्यतत्त्वज्ञाः 'विधिविलसितं
सर्वमफलम्' इति पाठमङ्गीकृतवन्तः । स चापि न मलीचीनः परत्राप्यफलमित्युपा-
दानात् पुनरनवीकृतत्वदोषापत्तेः । तथा 'असारं संसारम्' इत्यनेनैव मालत्या
असाधारणत्वप्रतिपादने सत्यपि पुनस्तस्यैव वाक्यान्तरैरपि बोधनादर्शगतपीनरुक्ता
दोषः प्रसजन्नपि रसाक्षिप्तचेतसा साधवेनामिहितत्वात् प्रत्यत गुण एव । तथा च
सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजराजः

“अविर्गेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कौत्स्यते ।

तदेकार्थं रसाक्षिप्त-चेतसां तत्र दृश्यते ॥”

तत्र चेन्ममैव श्लोकमुदाहृतवान् । अवीदाहरणं नाम गर्भसम्भारङ्गम् । तथा च
दर्पणे—

“उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ।”

अतीवमनोहरोऽयं श्लोकः । शिखरिण' वृत्तम् ॥ ३० ॥

प्रणयीति । यत् मालत्या वपुः, प्रणयिन्यः प्रेमास्पदीभृता याः सख्यः, तासां
मलीलो यः परिहासस्तत्र रसेन रागेण स्नेच्छदैव अधिगतैः प्राप्तेः, ललितस्य
कामलत्वात् सुन्दरस्य शिरीषपुष्पस्य हननैः प्रहारैरपि ताम्यति पीडयामापद्यते । वधाय-

(१) प्रणयिसखीति पाठान्तरम् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ ३१ ॥

अघोरः आः, दुरात्मन् ! प्रहर प्रहर (१) । नन्वयं न
भवसि ? । (ङ)

माल । पमीद णाह ! साहसिअ ! दारुणो क्व अअं

तत्र वपुषि शस्त्रं खड्गं उपक्षिपतः पतयतस्तव शिरसि, अकाण्डे अनव-
सरे पतनशील इत्यर्थः यमदण्डः इव एष भुजो मम समुष्टिवन्धो दक्षिणहस्तः
पततु । एतन्मृष्टिप्रहारेण दारुणनिर्दयनृशंसस्य ते शिरस्सूर्याभाति भावः । सत्यपि
खड्गे तं दक्षिणहस्तादामहस्तं निधाय रोषनिबन्धनः केवलवागाङ्गम्बररोऽयमिति
प्रतीयते ।

अत्र कठिनवस्तुप्रहारं का कथा तादृशपुष्पहृन्नैरपि ताम्यतीत्यर्थापत्तिः, तथात्वं
च पीडाया असम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । ताभ्याञ्चातीवसौकुमार्यं अज्यत
इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । चतुर्थचरणे उपमा च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।
तथा यमदण्डः पतति, भुजस्तु पततु, इति विधिभेदात् “चिः जीवतु ते सूनुर्माकण्डेय-
मुनिर्धया” इति दर्पणोदाहृतवङ्गग्रक्रमतादोषः, स च ‘पततु’ति पाठेनैव समाधेयः ।
तथात्वं एवामिंप्रतार्थनिर्वाह इति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

नहं टकं वृत्तम् “यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नहं टक” मिति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

(ङ) अघोरेति । पश्यामि तव किञ्चिदस्ति पौरुषमिति सावष्टम्भोपहस्यं
प्रहर प्रहरेत्युक्तिः । अयं बलिविघ्नविधान-प्रत्यवायात् दुरात्मा, न भवसि किं, अपि तु
भवस्ये वेत्यर्थः । सुतरामिदानीमेव त्वामहं निहन्मीति भावः ।

(१) कश्चित् प्रहर प्रहरति द्विरुक्तिर्नास्ति ।

हृदासो, ता परित्तामसु मं, शिवत्तचदु इमादो अणत्थसंस-
आदो (१) । (च)

कपा । भगवन् ! अप्रमत्तो भूत्वा दुरात्मानं व्यापादय । (छ)

माधवाघोरघण्टौ । मालतीकपावकुण्डले प्रति । अयि भोरु । (ज)

धैर्यं निधेहि हृदये, हत एष पापः

किं वा कदाचिदपि केनचिदन्वभावि ।

(च) प्रसीद नाथ ! साहसिक ! दारुणः खल्वयं हताशः, तत्परिवायस्व
मां, निवर्त्ततामस्मादनर्थसंशयात् ।

(च) मालेति । हताशो निर्दयः । अनर्थोऽनिष्टं तस्य संशयात् । अयं
खल्वतीव दारुणनिर्दयप्रकृतिः, तदलौकिकरूपलावण्य-गुणवन्तमपि भवन्तं प्रति दयां
न करिष्यति, युद्धे च जयनिश्चयाभावात् स्वकीयमनिष्टमप्याशङ्कनीयं, सुतरां मत्-
परिवाणोदममपह्नायास्मात् स्थानादपसर, तथा च सति नारीजीवनस्य तुच्छत्वात्
पतिसर्वस्वत्वाच्च तव परिवाणेनैव हताया अपि मे परिवाणमेव भवेदिति सरलार्थो
भावार्थश्च ।

अथ विद्रवो नाम गर्भसन्धेरङ्गं “शङ्काभयवासकृतः सन्ध्रसो विद्रवो मतः ।” इति
दर्पणलक्षणात् ।

“हताशो निर्दये चाशरहिते पिशुनेऽपि च ।” इति मेदिनी ।

(छ) कपेति । अप्रमत्तः सावधानो भूत्वा । अस्यापि वीरत्वसम्भवादिति भावः ।

(ज) माधवेति । अथ कविवाक्ये यथासंख्ये नान्वयः । भोरु ! भयशीले ! ।

धैर्यमिति । हृदये धैर्यं निधेहि स्थापय, अस्माङ्गयजनितां कातरतां नावलम्ब-
स्वेत्यर्थः । यत एष पापी हतः एष दुरात्मा मया व्यापादित एव । कथमौदृशी सञ्जावना

(१) अणत्थसंसङ्गादो इति पाठभेदः ।

सारङ्गसंहतिविधा (१)-विभकुम्भकूट-

कुट्टाकपाणिकुलिशस्य हरः प्रमादः ॥ ३२ ॥

नेपथ्यं कलकलः । सर्वं आकर्षयन्ति ।

पुनर्नेपथ्ये (२) । भो भो मालत्यन्वे पिणः सैनिकाः ! (३) इय-
ममात्यभूरिवसुमाश्रासयन्त्यप्रतिहतप्रज्ञाचक्षुः (४)-भगवती

इत्याह किंवेति । कदाचिदपि केनाचिदपि जनेन सारङ्गसंहतिविधौ हरिणसंहारकर्त्तृणि
इभकुम्भकूटस्य हस्तिकुम्भसमूहस्य कुट्टाकं विदारणशीलं पाणिकुलिशं हस्तवज्रं यस्य
तस्य तथोक्तस्य हरः सिंहस्य प्रमादोऽनवधानता किंवा अन्वभावि अनुभूतः, अपि तु
कथमपि नेत्यर्थः । पाणिकुलिशेन हस्तिकुम्भविदारणकारिणः सिंहस्य हरिणसंहारे
यथा प्रमादो न स्यात्, तथा (माधव पक्षे) राजभटाभिभाविनः, (अघोरघटपक्षे)
अन्यत्र दृशवलिमये वीरभूततद्वान्धवाभिभाविनस्य मम नितान्ततुच्छस्यास्य विनाशे प्रमादो
न स्यादेव, सुतरां मया हत एवायं पापात्म्यं ति सम्भावयति भावः ।

अतएवात्र समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य समस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, तथा
पाणिः कुलिशमिर्वति लुप्तोपमा, पूर्वाहं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयञ्च, इत्येतेषा-
मङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।

“अनायाससाध्यं कर्म्मणि भविष्यत्यप्यतीतद्वयद्वार” इति न्यायात् भविष्यत्स्यपि
इत इत्यतीते निष्ठाप्रत्ययः “श्रीकृष्णविप्रो विवर्ति वितेने” “गोपीनाथ इमस्वकार”
इत्यादिवत् । कुट्टाक इति “वृड् भित्तिलुष्टि कल्पि कुट्टां ष्यक्” इति षाकप्रत्ययः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(भ) पुनरिति । आश्रययन्ती ‘सुखीभव, जीवति ते मालती, अचिरादेव

(१) सारङ्गसङ्गरविधाविति पाठान्तरम् ।

(२) क्वचित् पाठोऽयं वास्ति । (३) सैनिका इति पाठोऽपि कुत्रचिन्न दृश्यते ।

(४) प्रज्ञागतिरिति पाठभेदः ।

कामन्दको वः (१) समादिशति, पर्यवष्टभ्यतामेतत् करालाय
तनं द्रुतम् (२) । (भ)

नाघोरघण्टादन्यस्य कर्म तद्भीषणाद्भुतम् (३) ।

न करालोपहाराच्च फलमन्यद्विभाव्यते ॥ ३३ ॥

कपा । भगवन् ! पर्यवष्टब्धाः स्मः । (ज)

अघोर । सम्प्रति विशेषतः पौरुषस्यावसरः । (ट)

लप्स्यते च सा' इत्येवं वचनैः सान्वयन्ती । अप्रतिहतं केनाप्यनिवारितं प्रज्ञा ज्ञानमेव
चक्षुर्यस्याः सा । पर्यवष्टभ्यतां परिवेष्टितां ।

नाघोरेति । भीषणं जीवनशङ्कया बन्धूनां भयङ्करं, अद्भुतं सतामपि रक्षि-
जनानामज्ञातभावेन सम्पन्नत्वादाश्रयं, एतत् मालतीहरणरूपं कर्म अघोरघण्टादन्यस्य
अनस्य न सम्भवति । किञ्चेति चार्थः । करालायै उपहारात् बलिभावेनोपायनात्
अन्यत् फलं अपहरणप्रयोजनं न विभाव्यते न प्रतीयते । करालायै बलिभावेनोप-
हर्तुमेवाघोरघण्टेन कथाचिन्माद्यया मालत्यपहृतेति निश्चयत इति सरलार्थः । सुतरा-
मेतत् पर्यवष्टभ्यतां, अत्रैव सा विद्यते इति भावः ।

अत्र क्षितिर्नाम गर्भसन्धेरङ्गं "रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षितिः स्या" इति दर्पण-
लक्षणात् ॥ ३३ ॥

(ज) कपेति । पर्यवष्टब्धाः सैनिकैः परिवेष्टिताः । सत्तासोक्तिरियम् ।

अलोद्भेगो नाम गर्भसन्धेरङ्गं । तथा च साहित्यदर्पणे "नृपादिजनितामीति रुद्भेगः
परिकीर्तितः ।"

(ट) अघोरेति । विशेषतः पौरुषस्य, अतिरिक्तभावेन बाहुबलप्रकाशरूपपुरुष-

(१) पुस्तकान्तरे, व इति पाठो नास्ति । (२) द्रुतमित्यपि क्वचिद् दृश्यते ।

(३) नाघोरघण्टादन्यस्यात् कर्मतद्भाषणाद्भुतम् । इति पाठान्तरम् ।

माल । हा ताद ! हा अभवदि ! । (७)

माध । भवतु, बान्धवसमाजसुखितां मालतीं विधाय तत्-
समक्षमेनं दुरात्मानं व्यापादयामि (१) । मालतीमन्यतः प्रेरयन्
परिक्रामति (२) । (३)

माधवाचोरघ्वष्टौ । अन्योन्यमुद्दिश्य । आः पाप ! (३)

कठोरास्थिरन्यव्यतिकरणत्कारमुखरः (४)

खरस्त्रायुच्छेदक्षणाविहितवेगव्यपशमः (५) ।

(७) हा तात ! हा भगवति !

कारस्य, अवसरः समयः । सैनिकैः परिवेष्टनात्, महाप्रभाववत्याः कामन्दक्याः
सन्निधावच्छायायामन्वादिप्रभावप्रकाशसम्भावनाया अभवाच्चैति भावः ।

(७) मालेति । हा तात ! हा भगवति ! कामन्दकि ! अहमौदृग्विपन्ना
स्त्रीति वाक्यशेषः ।

(७) माधेति । मालतीं बान्धवसमाजे पितादिभ्यस्त्वर्गमध्ये सुस्थितां निरुप-
द्रवभावेन स्थितां विधाय, तस्य बान्धवसमाजस्य समक्षं प्रत्यक्षं, एनं कापालिकं, व्यापा-
दयामि निहन्मि । तथा च सति कस्याप्यननुरोधेन स्वयमेव मालतीरच्छादनात्सो
महोपकारं ज्ञास्यन्नवश्यमेव मद्यं मालतीं दातुं विशेषेण यतिष्यत इत्यभिप्रायः ।
अन्यतः बान्धवसमाजावस्थानदेशं प्रतीत्यर्थः ।

उभावप्येकेनैव शोकेन प्रहारप्रकारमभिदधाते कठोरेति । हे पाप ! पापात्मन् !
कठोरेषु परिणतत्वेन कठिनेषु अस्थिरान्येषु व्यतिकरेण सवेगसंयोगेन प्रहारिष्येभ्यः

(१) भवतु, बान्धवसंस्थामेनां विधाय तत्समक्षमेनां व्यापादयामीति भिन्नः पाठः ।

(२) मालतीमन्यतः कापालिकश्चान्यतः प्रेरयन् परिक्रामति । इत्यपि पाठो दृश्यते ।

(३) आः, रे रे पाप ! इति भिन्नः पाठः ।

(४) ... वशात्कारमुखर इति पाठोऽपि दृश्यते । (५) ... वेगव्युपरम इति पाठमेव ।

निरातङ्गः पङ्केष्विव पिशितपिण्डेषु विलस- (१)

असिर्गात्रं गात्रं सपदि लवणश्ले विकिरतु ॥ ३४ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (४)

—:०:—

यो रणतृकार सदाकारशब्दः, तेन सुखरः शब्दायमानः । तथा खराणां तीव्राणां कठिनानां स्नायूनां कृदे कर्त्तने क्षणं क्षणकालमात्रं विहित स्तेन श्लेदेनैव जनिती वगल्यपशमो वेगावरोधो यस्य स तथोक्तः । स्नायूनां कठिनत्वादेव तच्छेदेन क्षणमात्रं निरुद्धवेगः परञ्च यथातथेव प्रसरन्नित्यर्थः । पङ्केष्विव अस्थिस्रायुरहितत्वात् कर्द्द्वेष्विव अनायासच्छेदेष्वित्यर्थः पिशितपिण्डेषु केवलमांसपिण्डेषु निरातङ्गो निर्वाधः, विलसन् प्रचरन् असिः मम (माधवस्य) अधोरघटस्य च) गङ्गाः सपदि शीघ्रं ते तव (अधोरघटस्य माधवस्य च) गात्रं गात्रं सर्वाङ्गं लवणः कणशः कृत्वा क्षुद्रं खण्डं खण्डं कृत्वा विकिरतु इतस्ततो विलिपतु । अत्र त्रैतीयमुपमाऽलङ्कारः । गात्रशब्दे नैवाङ्गाभिधानान्न विशेषेऽविशेषाख्यदोषः । तथाऽत्र वोटकं नाम गर्भसन्धेरङ्गम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“—वोटकं पुनः । संख्यवाक्—।”

“गात्रं गजायजङ्गादीं स्त्रीवमङ्गे क्लीवरं ।” इति मेन्दनी ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३४ ॥

(४) इतीति । “दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविग्रहः ।” इत्यादि निषेधेन युद्धस्यादर्शनौघत्वात् तत् कर्त्तुं निष्क्रान्ता इत्यर्थः ।

(१) पिशितपिण्डेषु निपतन् इति पाठान्तरम् ।

इति श्मशानवर्णनं नाम (१) पञ्चमोऽङ्कः । (ग)

(ग) इतीति । श्मशानवर्णनस्यैव विस्तृतत्वादस्य श्मशानवर्णनमिति नाम ।

इति श्रीहरिदास सिद्धान्तवागीश्विरचितायां मालतीमाधव-टीकायां

भावभनोहरायामतिगहनं पञ्चमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति कपालकुण्डला । (क)

कपा । आः पाप ! (१) दुरात्मन् ! मालतीनिमित्तं व्यापादि-
तास्मद्गुरो ! (२) माधवहतक ! अहं त्वया तस्मिन्नवसरे
निर्दयं निघ्नत्यपि स्त्रीत्यवज्ञाता । सक्रोधम् । तदवश्यमनुभविष्यसि
कपालकुण्डलाकोपस्य फलम् (३) । (ख)

(क) तत इति । अघोरघण्टवधानन्तरं स्त्री वज्ञावशान्माधवेन, कामन्दक्या-
देशाच्च सैन्यवर्गेण कपालकुण्डला परिसृक्तेति प्रत्येत्यम् ।

(ख) कपेति । पाप ! देवतार्च्चनरतस्य वामाचारिप्रधानस्याघोरघण्टस्य वधात्
पापयुक्त ! इत्यभिप्रायः । मालतीनिमित्तमिति क्रियाविशेषणस्य कारकत्वात् तत्सापे-
क्षपि समासः । हतक इति कुत्सायां कप्रत्ययः । हतको नीचलोकशासी माधव-
श्चेति माधवहतकः । तत्सम्बोधनं । राजदन्तादित्वात् परनिपातः । “हतकः
(पु) नीचलोक” इति शब्दकल्पद्रुमः । तस्मिन्नवसरे अघोरघण्टवधकाले । निघ्न-
त्यपि त्वां प्रहृत्यपि, स्त्रीत्यवज्ञाता स्त्रीत्वाविषयनावहेलावशात् मुक्ता । अथ श्रीभी-
नाम नाट्यालङ्कारः ।

“अधिवेषवचःकारी श्रीमः प्रोक्तः स एव तु ।” इति साहित्यदर्पणात् ।

(१) क्वचित् पापेति पाठो नास्ति । (२) विनिपातिताकदगुरो ! इति पाठान्तरम् ।

(३) विवृण्णितमिति पाठभेदः ।

शान्तिः कुतस्तस्य भुजङ्गशत्रो

यस्मिन्निबद्धानुशया (१) सदैव ।

जागर्त्ति दंशाय निशातदंष्ट्रा-

कोटिर्विषोदगारगुरुर्भुजङ्गो ॥ १ ॥

शान्तिरिति । तस्य, भुजङ्गशत्रोः सर्पविनाशिनो जनस्य कुतः शान्तिः कथं स्वास्थ्यां स्यात् अपि न कुतोऽपि नेत्यर्थः । यस्मिन् जने निबद्धानुशया पत्युः सर्पस्य विनाशात् धृतदीर्घदंष्ट्रा, निशातदंष्ट्राकोटिः सुतीक्ष्णदन्ताया विषोदगारेण गरलोहमनेन गुरुः कठोरा भुजङ्गो सर्पां सदैव दंशाय दंशनाय जागर्त्तिं सचेष्टा तिप्रति । यथा सर्पविनाशिनो जनस्य तत्पत्न्योसर्पाकर्तृकदशनभयात् सर्वदैवात्म-रक्षणयत्नतया शान्तिर्न स्यात्, तथा अघोरघण्टवधकारिणस्तवापि (माधवस्यापि) मत्कर्तृकमहापकारशङ्कावशात् सदैव तदव्याहृतिप्रातुपायान्वेषणपरतया कदापि शान्तिर्न स्यादिति भावः । एतेन कपालकुण्डला अघोरघण्टस्य शिष्या साधनशक्ति-शान्तिरिति प्रतीयते ।

अतएवात्र समादप्रतुतात् प्रस्तुतस्य समस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । तथा “न्यकारोऽद्यमेव मे यदग्र” इत्यादवत् तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यस्य विधेयप्रतिपादकस्य पूर्वपाठेनानुवादत्वप्रतीतिकारित्वादाक्यगतविधेयाविमर्शदोषः,

स तु—“यस्मिन्निबद्धानुशया सदैव जागर्त्तिं दंशाय निशातदंष्ट्रा ।

महाविषोदगारगुरुर्भुजङ्गी शान्तिः कुतस्तस्य भुजङ्गशत्रोः ॥”

इति पाठेन परिहरणीयः । “अनुशयः पश्चात्तापे दीर्घदंष्ट्रानुबन्धयो” रिति हेमः ।

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १ ॥

(१) यस्मिन्निबद्धानुशया इति भिन्नः पाठः ।

नेपथ्ये ।

भो राजान ! शरमवयसा माम्नया सञ्चरध्वं

कर्त्तव्येषु, श्रवणसुभगं भूमिदेवाः पठन्तु ।

चित्रं नानावचननिवहै- (१) चेष्टातां मङ्गलेभ्यः

प्रत्यासन्नस्वरयतितरां जन्ययात्राप्रवेशः ॥ २ ॥

भोरिति । भो राजानः ! हे पद्मावतीशरमहाराजसेवार्थीपस्थायिनः सामन्तवृप-
तयः ! शरमवयसां कुलाचारवेदिनां वृद्धानां आज्ञया आदेशेन कर्त्तव्येषु विवाह-
यात्रापयोगि दधि-दूर्वा-पूर्णकुम्भादिद्रव्याहरणरूपेषु प्रयोजनेषु सञ्चरध्वं गच्छत
तत्तद्रव्याहरणाय चेष्टध्वमित्यर्थः । तथा हे भूमिदेवा ब्राह्मणाः ! भवन्तोऽपि-
श्रवणसुभगं श्रुतिमधुरं, पठन्तु यावामङ्गलमुच्चारयन्तु । तथा मङ्गलेभ्यो वरकन्ययो-
र्मङ्गलार्थं नानावचननिवहैर्वहुविधवाक्यसमूहैः चित्रं जनानां चेतसि आश्रय्यं चेष्टातां
विधातुमारभ्यतां बन्दिभिरिति शेषः । कथमीदृक् समारम्भ इत्याह प्रत्यासन्न इति ।
प्रत्यासन्नः सन्निहितः, जनानां वरस्य स्निग्धानां जनानां यावाया वरगृह्णात् कन्या-
गृहगमनक्रियायाः प्रवेशः प्राप्तिः, त्वरयतितरां सर्वानतिशयेन सत्वरौकरोति ।
तथा च वरकन्ययोर्नन्दनमालयोर्विवाहार्थं महाराजस्यादेशेन नन्दनपत्नीया इतः
परमेव मालतीपितृभूरिवसोर्गृहं प्रति यातां करिष्यन्ति, सुतरामयं समारम्भ
इति भावः ।

अत्र पूर्ववाक्यार्थान् प्रति चतुर्थचरणगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
तथा अन्यासां कर्तृवाच्यक्रियाणां मध्ये चेष्टातामिति कर्मवाच्यक्रियानिर्देशात् भग्न-
प्रकमतादोषः, बन्दिभिरव्यध्याहारान्नूनपदतादोषश्च, सुतरां 'चित्रं नानावचननिवहैः
कुर्वता बन्दिनश्च' इति पाटेन तयोः समाधानं विधेयम् ।

(१) रचनभिन्नैरिति पाठात्तरं ।

यावच्च सम्बन्धिनो न परापतन्ति, तावद्वत्सया मालत्या
(१) नगरदेवतागृहमविघ्नमङ्गलाय गम्यता (२) मित्यादिशन्ति
भगवतीनिदेशवर्त्तिनोऽमात्यदाराः (३) । तथा (४) गृहीत-
सविशेषमण्डनः प्रतीक्ष्यतामानुयात्रिको जन इति (५) । (ग)
कपा । भवतु, इतो मालतीविवाहपरिकर्ममत्वरप्रतीहारजन-
सहस्र-सङ्गलात् (६) प्रदेशादपक्रम्य माधवापकारं प्रत्यभि-
निविष्टा भवामि । इति निष्क्रान्ता । (घ)

“जत्याः स्त्रिया वरस्य ये इत्यमरः । सचरन्त्विति “समस्ततीयया युक्तं
इत्यात्मनेपदं । मङ्गलंभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ २ ॥

(ग) यावच्चेति । सम्बन्धिनो वरपक्षीयाः, न परापतन्ति भूरिवसुगृहं नाग-
च्छन्ति । भगवतीनिदेशवर्त्तिनः कामन्दकादेशाधीनाः, अमात्यदारा भूरिवसोर्भात्याः ।
गृहीतं सविशेषं मण्डनं मालत्याभरणं येन स तादृशः, आनुयात्रिकः मालत्या
अनुचरो जनः प्रतीक्षातां देवतागृहप्रवेशाय मालत्या प्रतिपाल्यतां । तादृशजना-
दादत्तमाभरणं परिधाय मालत्या देवतागृहं प्रविशतामित्यभिप्रायः । इत्यादिशन्ती-
त्यन्वयः । माधवेन कापालिकान्मालतीं परिचरन्ति वृत्तान्तानधिगमात् पूर्वाङ्गीकार-
रकानुरोधाद्वा महाराजस्यादेशेन नगरपालः खल्विदमाधोषयतीति बोध्यम् ।

(घ) कपेति । मालत्या विवाहपरिकर्मणि विवाहमस्यादकनानाविधकार्यैः,
सत्वरं व्ययं यत् प्रतीहारसहस्रं, बहुतरा द्वारपाला इत्यर्थः, तैः सङ्गुलात् व्यासात्,
इतः प्रदेशात् अस्माद्भूरिवसोर्द्वारदेशात् । ईदृशस्थानान्माल्यपहरणमसम्भवमिति भावः ।

(१) मालत्या सङ्गति कश्चित् पाठः ।

(२) गन्तव्यमिति पाठोऽपि । (३) आदिशति भगवती कामन्दकी इति पाठभेदः ।

(४) अन्यच्च इति भिन्नः पाठः । (५) इति शब्दः कुवचिह्नास्ति ।

(६) प्रतीहारश्चतसङ्गुलादस्मादिति पाठः कश्चित् ।

विष्कम्भकः (१) । (ङ)

ततः प्रविशति कलहंसः ।

कल । आणत्तोद्धि, णअरदेवदागब्भघरत्थिदेण समअरन्दे ण
णाहमाहवेण (१) । जहा जाणाहि दाव इतोमुहं (२) प्पउत्ता
मानदी ण वेत्ति । ता जाव णं आणन्दइस्सं । (च)

(च) आशतोऽस्मि, नगरदेवतागर्भगृहस्थितेन समकरन्देन माधमाधवेन ।
यथा जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती नवेति । तद् यावदेनमानन्दयि-
ष्यामि ।

(ङ) विक्रिति । मध्यमपावरूपया कपालकुण्डलया प्रयोजितत्वात् शुद्धविक्रम्भ-
कोऽयम् । अत्र च 'व्यापादितास्मद्गुरो !' इत्यादिना अपोरघटवधादीनां वृत्त-
कथाशानां निदर्शनं, 'वत्सया मालत्या' इत्यनेन मालत्या नगरदेवतागृहगमनस्य,
'माधवापकारं प्रत्यभिनिविष्टा भवामो'त्यनेन मालत्यपहरणस्य च वर्तिष्यमाणकथांशस्य
निदर्शनं बोध्यम् ।

(च) कलिति । इतोमुखं एतन्नगरदेवतागृहाभिमुखं प्रवृत्ता आगन्तुमारभ-
माणा । एनं माधवं आनन्दयिष्यामि 'मालती इतो मुखं प्रवृत्ते'ति वृत्तान्तनिवे-
दनेनेति भावः ।

(१) इति शुद्धविक्रम्भ इति पाठोऽन्यत्र ।

(२) गब्भघरवत्तिणा मअरन्दसणाद्धेण माहवण इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(३) जणाहिमुहं इति कुत्रचित् पाठः ।

ततः प्रविशती माधवमकरन्दी ।

माध । मालत्याः प्रथमावलोकनदिनादारभ्य विस्तारिणी (१)

भूयः स्नेहविचेष्टितैर्मृगदृशो नोतस्य कीटिं पराम् ।

अद्यान्तः खलु सर्वथास्य मदनायासप्रबन्धस्य मे,

कल्याणं विदधातु वा भगवती नोति विपर्येतु वा ॥३॥

मालत्या इति । मृगदृशो हरिणलक्षणाया मालत्याः वकुलतरुसन्निधाने प्रथमा-
वलोकनदिनादारभ्य विस्तारिणी विलुप्तभावंनोत्पन्नस्य, भूयः पुनरपि स्नेहविचेष्टितै-
र्मत्प्रतिमूर्तिचित्रणप्रवृत्तिभिरनुरागव्यापारैः परां कीटिं चरमां सीमां सातिशय-
वृद्धिमित्यर्थः नोतस्य प्रापितस्य, अस्य अनुभूयमानस्य, मे मम मदनायासप्रबन्धस्य
कामपौडापरम्परायाः, सर्वथा सर्वेण प्रकारेण अद्य खलु अद्यैव, अन्तः अवसानं
भविष्यति । इति यथार्थमिति भावः । कथमेतदवगम्यते इत्याह कल्याणमिति ।
भगवत्याः कामन्दक्या नोतिः कौशलं, कल्याणं मङ्गलं अत्रैव मालत्याः पाणिग्रहण-
रूपामभिलाषसिद्धिमित्यर्थः विदधातु करोतु वा, वा अथवा विपर्येतु विपरीता
भवतु केनचित् प्रतिहता सती तादृशमङ्गलं न विदधातु । कामन्दक्याः कौश-
लेन यदि मालत्याः पाणिग्रहणं सम्पद्येत, तदा तत्सम्भोगेनैव कामपौडाया अवसानं
भविष्यति, यदि तु केनचित् प्रतिबन्धकेन तत्कौशलस्य निष्फलतया तत् पाणिग्रहणं
न सम्पद्येत, तदापि मम मरणादेव तत् कामपौडाया उपशम इत्युभयथाप्यदोवान्त इति
निश्चय इति भावः ।

अथापि प्रथमवाक्यार्थं प्रति चतुर्थचरणगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात्वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः, 'विदधातु' 'विपर्येतु' इत्यनेकक्रिययोर्भगवतीनोतिरित्येककर्तृ-
कारकत्वाद्दीपकञ्चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

(१) प्रथमावलोकनदिनसारभ्य विस्तारिणीः, प्रथमावलोकनदिनादारभ्य, विस्तारि-
रितैः, इति पाठभेदी ।

मक । वयस्य ! कथं हि भगवत्याः सुमेधसो नीतिर्विपर्यय-
मेथ्यति (१) । (छ)

कल । उपसृत्य । णाह ! दिट्टिमा बड्ढसि प्पउत्ता क्खु
इदोमुहं (२) मालदी । (ज)

माध । अपि सत्यम् ? (३) ।

मक । सखे ! किमश्रद्धान इव (४) पृच्छसि । न केवलं
प्रवृत्ता, प्रत्यासन्ना च वर्तन्ते । तथा हि । (भ)

(ज) नाथ ! दिट्टिमा बड्ढसि । प्रवृत्ता खलु इतोमुखं मालती ।

इदञ्च मार्गी नाम गर्भसन्धेरङ्गम् ‘तत्त्वार्थकथनं मार्गं’ इति दर्पणलक्षणात् ।

तथा इयमपि च प्राप्ताशा नाम कार्यस्य तृतीयाऽवस्था । यथा साहित्यदर्पणे

“उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्ताशा प्राप्तिः सन्धवः ।”

शादू लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

(छ) मकेति । सुमेधसोऽतीवबुद्धिमत्याः । कामन्दक्याः कौशलेनैव मालत्याः
पाण्डित्यदृष्टं ते सम्पत्स्यते, सुतरामाश्रितो भवेति भावः ।

(भ) मकेति । अश्रद्धान इव कलहसंवाक्यमविश्वसन्नैव । प्रत्यासन्ना एतन्नगर-
देवतागृह्निकटवर्तिनी च वर्तन्ते मालतीति शेषः ।

(१) कथं भगवत्याः सा मेधाशक्तिर्विपर्येय्यति, इति पाठान्तरम् ।

(२) जत्ताहिमुहं इति भिन्नः पाठः ।

(३) अपि न स सत्यमिति क्वचित् पाठः ।

(४) इवशब्दः क्वचिन्नास्ति ।

अस्माकमेकपद एव मरुहिकीर्ण-

जीमूतजालरमितानुकृति निर्मादः ।

गम्भीरमङ्गलमृदङ्गसङ्घस्रजजम्बा

शब्दान्तरश्रवणशक्ति (१) संपाकरोति ॥ ४ ॥

तदेहि, आजमार्गेण पश्यामः । तथा कुर्वन्ति । (अ)

कल । ग्राह । पेक्ष (२) इमे दाव उप्पडिअराअहंसविअ-
माहिराम चामरसमोरणुब्बेलिअ-कटलिआवलीतरङ्गिहुत्ताल

(ट) नाथ ! प्रेक्षस्व । इमे तावत् उत्पतितराजहंसविअमाहिराम-चामर-

अस्माकमिति । मरुता वायूना विकीर्णं मेघान्तरोपरि विक्षिप्तं यत् जीमूतजालं
मेघसमूहः तस्य, रसितस्य गर्जितस्य अनुकृतिरनुकरणं यस्मिन् स तथोक्तः । गम्भीरं
गम्भीरनादि, मङ्गलं माङ्गलिकं यत् मृदङ्गसङ्घः बहुतरा सुरजाः, तस्मात् जम्बा
उत्पत्तिर्यस्येति सः, तादृशो निर्मादः शब्दः, एकपद एव सद्य एव इदानीमेवेत्यर्थः
अस्माकं शब्दान्तरश्रवणशक्तिं संपाकरोति शब्दान्तरतिरोधानेन नाशयति । अस्य
शब्दस्य मालत्यनुगमित्वेन तस्या ध्रुवं प्रत्यामग्नत्वात् कलहंसवाक्यं प्रत्यविज्ञासो न
त्वया करणीय इति भावः ।

अन्वार्थगतोपमाऽलङ्कारः ।

“तत्पक्षणेकपदे तुल्ये सद्यः सपदि च द्रुने ।” इति हलायुधः । वसन्ततिलका
वृत्तं ॥ ४ ॥

(अ) तदेहीति । आजमामंशं गवाक्षद्वारेण । कुर्वन्ति माधव-मकरन्द-कलहंसा
इति शेषः ।

(१) शब्दान्तरश्रवणशक्तिमिति पाठान्तरम् ।

(२) पेक्षस्व प्रेक्षस्व इति कश्चिन् पाठः ।

(१) गन्धशङ्ख सरो (२) गिरन्तरुद्गुण्डपुण्डरीकविभ्रमं वहन्तो
धवलादवत्त (३) शिवहा दौसन्ति । इमाश्च (४) सवि-
लासकवलिदत्तम्बूलाहिपूरिद (५)-कपोलमण्डलाभोगव्वर-
क्वलिद-मधुर-मङ्गलुगोद-वज्र-कोलाहलेहिं, विविध-रघणाल-
ङ्कार-किरणबलो-विडम्बिद-महिन्दचाव-विच्छेद-विच्छे-रिष-
णहयलेहिं, वारसुन्दरीकदम्ब ए हिं अजभासिभाषो कणस्त-
कणभकिङ्किणी-रणिभ-भण-भणकारिणीषो (६) करि-
णीषो । (ट)

समीरणीयं लित-कदलिकावली--तरङ्गितोत्ताल गगनाङ्गन सरो--निरन्तरुद्गुण्ड--पुण्डरीक
विभ्रमं वहन्तो धवलातपवनिकहा दृश्यन्ते । इमाश्च सविलास-कवलित-ताम्बूलाभि-
पूरित-कपोलमण्डलाभोग-व्यतिकर-स्खलित-मधुर-मङ्गलोद्गीतवज्र-कोलाहलैः, विविध-
रबालङ्कारकिरणबलीविडम्बित-महिन्दचापविच्छेद-विच्छुरित-नभःस्थलैः वारसुन्दरी-
कदम्बकैरध्यामिताः कणत्कनककिङ्किणीरणित-भणभणत्-कारिण्यः करिण्यः ।

(ट) कलेति । स्तौतवाक्यं प्रमाणयितुं माधवश्चानन्दयितुमाह नाथेति ।
उत्पतितानां उड्डीनानां राजहंसानां विभ्रमा इव विभ्रमा विलासा स्तैः अभिरामाणां
मनोज्ञानां चामराणां समीरणैर्वायुभिः, उड्डीलिता सञ्चालिता या कदलिकावली
पताकाश्रेणी तथा तरङ्गितं सञ्जाततरङ्गं कृतं, अतएव उत्तालं उत्कटं व्याप्तं गगनाङ्गन
मेव सरो दौर्घिका, तत्र निरन्तराणां घनानां उद्गुण्डानां उत्थितनालानां पुण्डरीकाणां

(१) तरङ्गिदुताय इत्यपि पाठः । (२) सरोवर इति भिन्नः पाठः ।

(३) मङ्गलधवलादवत्त इति पाठोऽपि । (४) एदाश्च इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(५) तम्बूलाभिपूरिद इति कुतश्चित् पाठः ।

(६)...किङ्किणीजाल भणभणभकारिणीषो इति पाठान्तरम् ।

माधवमकरन्दौ सकीतुकं पश्यतः ।

मकः स्पृहणीयाः । (१) खल्वमाखभूरिवसोर्विभूतयः ।

तथाहि (ठ)

प्रेङ्गलूरिर्मयूर (२)-मंचकचयै रुम्भेषिचाषच्छद-

च्छायासंवलितैर्विवर्त्तिभिरिव प्रान्तेषु पर्याहताः ।

श्वेतपद्मानां विभ्रमं विलासं सौन्दर्यं, वङ्गान्तो धारयन्तः, धवलातपत्रनिवहा श्वेतच्छत-
समूहाः ।

“कदली वैजयन्त्याश्च रन्भायां हरिणान्तरे ।

कदली शान्दली ब्राह्मी डिम्बिकासु च कथ्यते ॥” इति विश्वः ।

इमाथेति । सविलासं सलोलं कवलितेन ताम्बूलिन अभिपूरितस्य कपोलमण्डलस्य
गण्डदेशस्य आभोगात् विलारात् व्यतिकरेण सम्पर्केण सुसन्निधितभावेनेत्यर्थः खलितं
निर्गतं, मधुरं मनोहरं यत् मङ्गलोदगीतं गौरीकल्याणादिकसुखैः स्वरगानं तेन वङ्गः
कृतः कोलाहलः अस्मृत्शब्दो यै सौख्योक्तेः । तथा, विविधानां रत्नालङ्काराणां
किरणावलीभिः प्रभाजालैः विङ्ग्वितः सादृश्येन निर्मितः यो मङ्गलचापविच्छेदः
इन्द्रधनुषखण्डः, तेन विङ्गुरितं रङ्गितं नभःस्थलं यै सादृश्यैः, वारसुन्दरीभि र्गणिका-
गणैः अध्यासिता आरुढाः । तथा कणन्याः शब्दायमाना याः कनककिङ्किण्यः सुवर्ण-
निर्मितसुद्रवण्टाः, तासां रणितैः शब्दैः भ्रूणभ्रूणत्कारिण्यः भ्रूणभ्रूणदित्येवं शब्द-
कारिण्यः करिण्यो हस्तिन्यश्च दृश्यन्त इति शेषः ।

(ठ) मकेति । स्पृहणीया अतिप्रचुरत्वात् सर्वैरेव वाञ्छनीयाः । विभूतयो धन-
सम्पदः ।

प्रेङ्गदिति । दिशः, उन्मुखाणां ऊर्ध्वप्रसृतानां मणिज्योतिषां मणिकामयाऽ-
लङ्कारस्वरसरश्मिणां वितानैर्विसारैः, उन्मेषिणां उडडीनानां आघातां स्वर्णचातकानां

(१) रमणीया इति कचित् पाठः । (२) प्रेङ्गलूरिमयूर इत्यपि पाठः ।

व्यक्ताखण्डनकार्मुका इव भवन्तुश्चित्तचीनांशुक-

प्रस्तारस्थगिता इवाभ्यस्यमणिज्योतिर्वितानैर्दिशः ॥५॥

कल । कहं ससम्भ्रमाणिक-पडिहारमण्डलावज्जिदुज्जल-कण-
प्रकलहोभ-पङ्क-लित्त-(१) विचित्त-वेत्तलदा-परिक्वित्त-रेहा-

(७) कथं ससम्भ्रमानेक प्रतिहारमण्डलावज्जितोञ्जल-कनक-कलधौत-पङ्कलि-
वित्त-वेत्तलदा-परिचित्त-रेखा-रचितमण्डलो दूरत एवास्याः संस्थितः परिजनः । एषा

(मोणाचड़ा इति येषां प्रसिद्धिः) कदच्छायाभिः पलकान्तिभिः संवलितैः सम्मिश्रितैः,
विवर्तितैः सञ्चारिभिः, प्रेङ्गतां सञ्चरतां भूरीणां प्रचुराणां मयूराणां मेघकचैः
चन्द्रकसमूहैः पुच्छदेशस्थचन्द्राकृतिनीलपीतचित्रैरिति यावत् प्रान्तेषु ऊर्ध्वप्राप्तभागीषु
पथ्यावता आच्छादिता इव भवन्ति । व्यक्तानि स्पष्टलक्षणाणि आखण्डलकार्मुकाणि,
इन्द्रधनुं वि यासु ता इव भवन्ति । तथा उच्चित्राणां नीलपीतादिवर्णैश्चित्तानां चीना-
शुकानां चीनदेशोद्भववस्त्राणां नितान्तशृङ्गारामित्यर्थः प्रस्तारिण वितानेन स्थगिता
आवृता इव भवन्ति । कन्याया यावदशोभापरिवर्द्धनाय यः खलु गणिकाभ्यस्ताडशान्या
भरणानि दातुमर्हति, तस्य तादृश्यो धनसम्पदः सर्वेषामेव स्पृहणीया भवेयुरत्र न
काचित् कस्यचिद्विप्रतिपत्तिरिति भावः ।

अतः तिसृणां भावाभिमानिनीनां वाच्यानां क्रियोत्प्रेक्षाणां मिथोनैरपेक्षात् संसृष्टि-
लङ्कारः ।

“समी चन्द्रकनेचकौ” इत्यमरः । “चापः (पुं) स्वर्णचातक” इति शब्द-
कल्पद्रुमः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(१) क्वचित् ‘लित्त’ इति पाठो नास्ति ।

रश्मिमण्डला दूरदो ज्ज्ज से संहिदो परिचणो (१) । एमाप्र,
बहुल-सिन्दूर-णिपर-सज्जभार।ओवरत्न-मुह-महुर (२)-घोलन-
णक्कत्तमालाभरण-धारिणिं करेणुरभणिं अलङ्करन्ती, इदो
ज्ज्ज कोट्टुलुम्भुह (३) समत्थलोभ दीसन्त-मणुहरापाण्डुर-
परिक्वामदेह-सोहा-विहाविभ्राणङ्गवेअणा (४) पढम चन्दलीहा-
विभ्रमं बहन्तो किञ्चि अन्तरं पसरिदा मालदी । (५)

च बहुल-सिन्दूर-निकर-सम्भाराणापरत्त, मुख-मधुर-घूर्णमान नखतमालाभरणधारिणीं
करेणुरजनीं अलङ्कुर्वन्ती इत एव कौतूहलोन्मुख-समस्तलोक-दृश्यमान-समोहरा-
पाण्डुर-परिक्वाम-देह-शोभा-विभावितानङ्गवेदना, प्रथमचन्द्रलीखाविभ्रमं बहन्ती किञ्चि-
दन्तरं प्रसृता मालती ।

(५) कलित । ससम्भ्रमाणां सत्वराणां अनेकेषां प्रतिहाराणां द्वारपालानां
रक्षिपुरुषाणामित्यर्थः मण्डलेन समुह्येन आवर्जिता अवनमिता भूमौ स्थापिता, उज्ज्वला
चिह्नशः, कतककनवीतयाः स्वर्णरोष्याः पङ्क्ति-तरलद्रव्यान्तरमिश्रणात् कङ्कम-
भावापन्नं, तदायच्छर्णं लिप्ता, अतएव विचित्रा नानावर्णा या वेतलता सततदृष्ट-
व्यवहार्यी यादृविशेषः, तथा परिलिप्ता सीमान्तेन दत्तेयं रेखा किनापि न लङ्घनीयस्यैव
नियमेन भूमौ विन्यस्ता, या रेखा तथा रचितं स्वस्वावस्थानेन विहितं, मण्डलं वर्तुला
कारावस्थानं येन स तथोक्तः, अस्या मालत्या परिजनः परिचारकवर्गः दूरत एव अस्या
मालत्या विप्रकटदृश एव संस्थितः अवस्थितः । “कलधीतं दृष्यहेयो” रित्यमरः ।

तथा, एषा दूरतो दृश्यमाना, नकारः पुनरर्थः । बहुलानां सिन्दूरानां निकरः

(१) दूरसंहिदो परिचणो इति पाठान्तरम् ।

(२) ‘...चङ्कलमुहघोलन’ इत्यपि पाठः । (३) कौजहनुपक्क इति पाठभेदः ।

(४) विहाविभ्राणङ्गवेअणा इति पाठः कश्चिन्नास्ति ।

मक । वयस्य ! पश्य पश्य (१) ।

इयमवयवैः पाण्डुचामेरलङ्कृतमण्डिता

कलितकुसुमा बालिवान्तर्लता परिशोषिणी ।

मसूह एव सन्धारामः, तेन उपरक्तं विच्छरितं सुखं हस्तिन्या वदनमेव सुखं आधा-
वयवः प्रदीपकालः, तव मधुरं मनोहरं यथा स्यात् तथा घूर्णमाना उज्ज्वलप्रभापटल-
प्रसारात् घूर्णमानेव प्रतापमाना, नक्षत्रमाला मुक्तामालीव नक्षत्रमाला ताराश्रेणी,
तत्स्वरूपमाभरणं धारयति या तां । करेण हस्तिन्य व रजनौ कृष्णवर्णत्वात् रात्रिः,
तां । अलङ्कुर्वती, एकवारीदृशात् अन्यत्रान्यकारापसारणात् शोभयन्ती । कौतूहलो-
न्मुखैः कौतुकोद्गोचरैः समस्तलोकैः सर्वजनैः दृश्यमाना, मनोहरा, आपाङ्गुरा विरहेण
वैषङ्क्यता, परिचामा कृशा, या दीदृशोभा, तथा विभाविता सूचिता अनङ्गवेदना काम-
पौङ्गवा यस्याः सा तथोक्ता । प्रथमचन्द्रलेखायाः प्रथमोदितचन्द्रकलाया विभ्रमं विलासं
वहन्ती मालती इत एव अस्यामेव दिशि किञ्चिदन्तरं परिजनात् कियदावधानं यथा
स्यात्तथा प्रसूता आगता ।

अत्र द्वितं यवाक्ये “दृश्यन्ते कचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गोऽपि रूपकं” इति
साहित्यदर्पणात् श्लिष्टसाङ्गरूपकमलङ्कारः, प्रथमचन्द्रलेखाया विभ्रममिव विभ्रममिति
सादृश्याच्चेपादसम्भवइत्युक्तसम्बन्धरूपा निदर्शना चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । अहो
चमत्कारि कवित्वमाविष्कृतं किङ्करजनेनापि ।

“नक्षत्रं (ली) मुक्ता ।...तारा ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इयमिति । पाण्डुचामेः विरहेण श्रेतचरणैः, अवयवैः स्वभावमुन्दरेरङ्गैः
अलङ्कृतानि भूषितानि, मण्डनानि स्वपुताभरणानि यथा सा कलितकुसुमा एकत्र
सामिलावत्वाद्भव्यं प्राप्तकालत्वात् इतपुष्पा, अन्तर्मध्ये परिशोषिणी कौटवेद्यादिबन्धात्

(१) क्वचित् पश्य पश्येति द्विकृतिर्न दृश्यते ।

वहति च वरारोहा रम्यां विवाहमहोत्सव-

त्रियमुदयिनीमुदगाढां (१) च व्यनक्ति मनोरुजम् ॥६॥

कथं निषादितां गजबधूः । (ठ)

माध । सानन्दम् । कथमवतीर्थ भगवतीलवङ्गिकाभ्यां सम-
मितः (२) प्रवृत्तैव । (ण)

युक्तताशालिनी, बाला नवीना लतैव स्थिता, इयं वरारोहा उत्तमा महिला मालती,
रम्यां मनोहरा, उदयिनीमिदानीं प्रतिक्षणं वर्द्धमानां विवाहमहोत्सवत्रियं वहति
धारयति च, तथा उदगाढां अतीवतीव्रां मनोरुजं चित्तपीडां मन्त्रयव्यथामित्यर्थः
व्यनक्ति पाण्डु, कामावयवत्वात् प्रकटयति च ।

अवोपमाऽलङ्कारः, 'वहति' 'व्यनक्ति'त्यनेकक्रिययोर्वरारोहेत्येककर्तृकारकत्वा-
द्दीपकस्येत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । न च पराङ्गं "धुनोति चासिं तनुते च
कीर्त्ति" मित्यादिवत् क्रियासमुच्चय इति वाच्यं "एते हि गुणक्रियायौगम्ये
समुच्चयप्रकारानियमेन कार्यकारण-कालविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः । दीपकस्य
आतिशयोक्तिमूलत्वाभावः ।" इति साहित्यदर्पणादयं च तादृशातिशयोक्तिमूलत्वा-
भावात् । एवञ्च 'पचति च पठति च' इत्यादिवत् प्रत्येकक्रियायाः प्राधान्यसूचनाय
चकारद्वयमिति भाव्यम् ।

"वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी" इत्यमरः । हारणी इत्तम् ॥ ६ ॥

(३) कथमिति । निषादिता आरोहिणीना भवतरणाय हस्तिपकेनोपवेशिता ।

(४) माधेति । भगवती कानन्दकी । समं सह, इतः अस्यां दिशि, प्रवृत्तैव
गन्तुमारभमाणैव ।

(१) उद्धृतानिति पाठान्तरम् । (२) कश्चित् 'समितः' इति पाठो नास्ति ।

ततः प्रविशति कामन्दकी मालती लवङ्गिका च ।

काम । सहर्षमपवाय्ये । (त)

विधाता भद्रं नो वितरतु मनोज्ञाय विधये,

विधेयासुर्देवाः परमरमणीयां परिणतिम् ।

कृतार्थीभूयासं प्रियसुहृदपत्न्योपयमने (१)

प्रयत्नः कृत्स्नोऽयं फलतु शिवदायी (२) च भवतु ॥७॥

(त) कामेति । निजयत्नस्य सिद्धप्राप्तत्वात् कामन्दक्या हर्षसेन [सङ्गति सहर्षम् ।

विधातेति । विधाता विधिः मनोज्ञाय परस्परसुयोग्यगुणशालित्वात् परस्पर-मनोहराय विधये मालतीमाधवयोर्विवाहविधानाय नोऽध्याकः 'भद्रं' प्रतिबन्धक-ताऽभावरूपं मङ्गलं वितरतु ददातु । देवाः परिणतिं अस्य कर्मणः शेषावस्थां परमरमणीयां राशः सम्भाव्यमानानिष्टाभावेन प्रत्युत तदनुमोदनेन निरुपद्रवतया परस्परसुयोग्यतया च सर्वेषामतीवमनोहरां विधेयासुः क्रियासुः । प्रियसुहृदो भूरिवसुर्देवरातयोर्देव्यो अपत्ये सन्तानौ मालतीमाधवौ तयोरुपयमने विवाहविधये अहं कृतार्थीभूयासं आवांतरिकविघ्नाभावात् कृतकार्या भवेयं । तथा अयं मदीयः कृत्स्नः सकलः प्रयत्नः फलतु निर्विघ्नेन विवाहं नष्टादनात् मफलो भवतु, शिवदायी स्वास्थशान्तिसदृश्यादिविधानात् भाविकाले मङ्गलदाता च भवतु ।

अत्र किञ्चित् किञ्चिद्देविवक्षया मार्गगतपीनरुक्त्यदोषः ।

अकृतार्था कृतार्था भूयासमिति कृतार्थीभूयासं अभूततद्भावे चिप्रत्ययः । भूयास-मित्याशीः । क्रियारिषी वृत्तम् ॥ ७ ॥

(१) कृतार्था भूयासं प्रियसुहृदपत्न्योपयमने' इति पाठान्तरम् ।

(२) शिवतातिरिति पाठभेदः ।

माख । सगतम् । केण उण उवाएण सम्पदं मरणविब्बाणस्स
अन्तरं सम्भावइस्सं । मरणस्सि मन्दभाषहेप्पायं अहिमदं त्ति
सुदुल्लहं होदि (१) । (थ)

खव । सगतम् । अदिक्किलाम्मिदा (२) खलु पिअसखी एदिणा
अणुउलविप्पलम्हेण । (द)

(थ) केन पुनरुपायेन साम्प्रतं मरणनिर्वाणस्यान्तरं सम्भावयिष्ये । मरणमपि
मन्दभागधेयानामभिमतमिति सुदुर्लभं भवति ।

(द) अतिक्रामिता खलु प्रियसखी एतेन अनुकूलविप्रलम्भेन ।

(थ) मालेति । मरणनिर्वाणस्य मृत्युरूपनिर्वाणं, अन्तरमवकाशं सम्भावयिष्ये
; प्राप्स्यामि । “भूमासावात्मनेपदी” इति चौरादिकभ्रमात्तोरयं प्रयोगः । मन्दभागधेयानां
दुर्भाग्याणां । तथा च दुर्भाग्या जना यद्यदभिमन्यन्ते तत्तदेव न भवति, सुतरां
दुर्भाग्याया ममाभिमतत्वात् मरणमपि न भवतीति भावः । नन्दनविवाहार्थं देवता-
मृष्टे प्रेषणमिदमिति ज्ञानादिषादोक्तिरियम् ।

(द) लवेति । एतेन अमात्यकामन्दकौभ्यां प्रयुक्तेन, अनुकूलविप्रलम्भेन निजा-
न्तुगुण्या नन्दनविषयकप्रतारणया अतिक्रामिता सातिशयं मनोदुःखं प्रापिता । तथा च
नन्दनेन सह विवाहार्थमेव मालत्या एतन्नगरदेवतामृष्टगमनमिति च्छलेन बहिः-
प्रकाश्य कौशलीनाभ्यन्तरे तु माधवेन सह विवाहविधानोपक्रमादमात्यकामन्दकौभ्यां
प्रयुक्तोऽयं व्यापारः प्रकृतपक्षे नन्दनस्य प्रतारणैव, सा च मालत्याः परमानु-

(१) मरणं वि मे मन्दभाषहेप्पाए अहिमदं अदिदुल्लहं होइ इति क्वचित् पाठः ।

(२) अदिक्किलालिषा इत्यपि पाठः ।

प्रविश्य पेटकहस्ता (१) प्रतीहारी । अमञ्चो भगवदीं भणादि (२) ।
एदिणा णलिन्दायुप्पेसिदेण विवाहणेवच्छेण देवतापुरतो अल-
हरिदब्बा मालदि त्ति । (ध)

काम । युक्तमाहामात्यः । माङ्गलिकमेतत् स्थानम् । अतो
दर्शय । (३) । (न)

(ध) अमात्यो भगवतीं भणति । एतेन नरेन्द्रानुप्रेषितेन विवाहनेपथ्येन
देवतापुरतः अलङ्कर्तव्या मालतीति ।

कृता, किन्तु मालती तदज्ञानतो नन्दनेन सह विवाहार्थमेवेदमायोजनमिति
मन्यमाना दारुणमेव मनोदुःखमनुभवतीति सुखमालिन्यादिनाऽनुमीयत इति सरलार्थो
भावार्थश्च ।

अवाभूताहरणं नाम गर्भसन्धेरङ्गम् “तव व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं
मतम्” इति साहित्यदर्पणात् ।

(ध) प्रविश्येति । पेटकहस्ता अलङ्कारमञ्चुषाहस्ता । विवाहनेपथ्येन
विवाहोपयोगिवेशेन ।

(न) कामेति । युक्तमाह ‘देवतापुरतः’ इति सङ्गतं ब्रवीति । कथमित्याह
माङ्गलिकमिति । माङ्गलिकस्थान एव माङ्गलिककर्मकरणीचित्यादिति भावः । दर्शय
तद्विवाहनेपथ्यामिति शेषः ।

(१) भूषणपटलकहस्ता इति मित्रः पाठः ।

(२) विष्णवेदि इति पाठोऽपि ।

(३) युक्तमाङ्गलिकं हि तत् स्थानं । अतो दर्शय । इति पाठोऽपि ।

प्रति । एदं दाव धवलपट्टंसुषुप्तुषुप्तं (१), एदं च उत्तरीयं
रक्तवर्णांसुषुप्तं (२) इमे च सर्वाङ्गिका आभरणसंयोगा, अथ च
मोत्तिप्रहारो, (३) एदं चन्दनं, एसा सितकुसुमापौडो
ति (४) । (प)

काम । अपवार्थ । रमणीयं वत्सं मकरन्दमवलोकयिष्यति
जनः । प्रकाशम् । गृहीत्वा । भवतु, एवमुच्यताममात्यः (५) । (फ)

(प) एतत्तावत् धवलपट्टांशुकयुगलं, एतच्च उत्तरीयं रक्तवर्णांशुकं, इमे च
सर्वाङ्गिका आभरणसंयोगाः, अथच मौक्तिकहारः, एतच्चन्दनं, एष सितकुसुमापौडः
इति ।

(प) प्रतीति । सर्वाङ्गिकाः सकलावयवसंस्थाः आभरणसंयोगाः संयोज-
नीयान्वाभरणानि । संयुज्यन्त इति संयोगाः कर्मणि घञ् । विशेषाभरणस्य पूर्व-
निपातोऽभिधानात् । सितकुसुमापौडः श्वेतपुष्परचितशेखरः ।

(फ) कामिति । जनः पौरवर्गः । रमणीयं मालतीभूमिकया एतेषामलङ्कारा-
दीनां धारणादिति भावः । मालतीभूमिका चायं स्फुटीभावयति । एवं, एतानि
मया गृहीतानि इत्यम् ।

(१) इदं दाव धवलपट्टांसुषुप्तुषुप्तं इति पाठान्तरम् ।

(२) एदं च उत्तरीयवत्सुषुप्तं इति पाठभेदः ।

(३) इमे च मोत्तिप्रहारा इत्यपि पाठः ।

(४)...कुसुमापौडं च इति पाठोऽपि ।

(५)...श्रीमिष्यताममात्यः । इति पाठोऽपि दृश्यते ।

प्रति । तद्दृ (१) । (अ) इति निष्क्रान्ता ।

काम । लवङ्गिके ! (२) प्रविश त्वमभ्यन्तरं वत्सया मालत्या सह । (भ)

लव । भगवदौ उवाच ? (३) । (म)

काम । अहमपि विविक्ते तावदलङ्कारणरत्नानां प्राशस्त्यं शास्त्रतः परोक्षे (४) । इति निष्क्रान्ता । (य)

माल । स्वगतम् । लवङ्गिआमेतपरिवारस्मि संवृत्ता (५) । (र)

(अ) तथा ।

(म) भगवती पुनः ? ।

(र) लवङ्गिकामावपरिवारास्मि संवृत्ता ।

(म) लवेति । भगवती पुनः कस्मिन् यास्यतीति वाक्यशेषः ।

(य) कामेति । विविक्ते निर्जनस्थाने । मालत्या लवङ्गिकया सह विश्रब्धालापः, साधवाल्लिङ्गनं, तत्कण्ठे वकुलकुसुममालासर्पणमित्यादीनां निःसङ्कीर्णं घटनायै कामन्दक्या निष्क्रमणमिति बोध्यम् ।

(र) मालेति । संवृत्ता । तथा च केवलास्मिनामनुनीय प्राणास्थितं शय्यामीति भावः ।

(१) क्वचित् 'प्रतिहारी निष्क्रान्ता' इतिभावः पाठः ।

(२) वत्से लवङ्गिके ! इति पाठः क्वचित् ।

(३) अध भगवदौ उवाच कहिं, पुस्तकान्तरे पाठोऽयं ।

(४) परोक्षिणे इति पाठोऽपि ।

(५) मालती । (आत्मगतं) लवङ्गिकामेतपरिवारा दाव संवृत्ता । (प्रकाशं) एतं देवदा मन्दिरद्वारं । ता पविमदु पिचसङ्गो । इति कुवचित् पाठः ।

लव । इदं देवदामन्दिरद्वारं ता पबिसन्न (१) । (ल)

इति प्रविशतः ।

मक । वयस्य ! इतः स्तम्भान्तरितौ पश्यावः (२) । (व)

तथा कुर्वतः ।

लव । सखि ! अयं अङ्गरागो, इमागो, कुसुममालागो । (श)

माल । तदो किं । (ष)

लव । सखि ! इमस्मिं पाणिगङ्गणमङ्गलारम्भे कल्याण-
सम्पत्तिर्निमित्तं देवदागो (३) पूजेहि त्ति अम्बाए अणुप्पोमि-
दासि । (स)

(ल) इदं देवदामन्दिरद्वारं तत् प्रविशतः ।

(श) सखि ! अयमङ्गरागः, इमाः कुसुममालाः ।

(ष) ततः किम् ।

(स) सखि ! अस्मिन् पाणिगङ्गणमङ्गलारम्भे कल्याणसम्पत्तिनिमित्तं देवताः
पूजयेति अम्बया अनुप्रेषितासि ।

(व) मकेति । पश्यावः मालत्या व्यापारमिति शेषः ।

(श) लवेति । अङ्गरागो गात्ररञ्जनद्रव्यं चन्दनकुङ्कुमादि ।

(ष) मालेति । ततः किं । मर्तुकामाया मम तेन किं प्रयोजनमिति भावः ।

(स) लवेति । कल्याणसम्पत्तिनिमित्तं मङ्गललाभायम् ।

(१) तत्र लवेत्यादि पाठो नास्ति ।

(२) स्तम्भापरितस्तरीरौ तिष्ठावः इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(३) देवदा इति भिन्नः पाठः ।

माला । स्वगतम् (१) । किं दाणिं दारुणसमारम्भ देवदुष्पि-
लासपरिणामदुःखणिहृद्भाणसं पुणो पुणो वि ममच्छेददूसहं
मन्दभाङ्गीं दुनोसि (२) । (ह)

लव । अह ! (३) किं वक्तुकामासि । (ल)

माला । किं (४) दाणिं दुःखहाहिणिवेसि (५) मणोरहविसं-
वदत्तभाङ्गहेमो जनो मन्तेदि । (क)

(ह) किमिदानीं दारुणसमारम्भदेवदुर्विलासपरिणामदुःखनिर्दग्धमानसां पुनः
पुनरपि मर्मच्छेददुःसहं मन्दभाङ्गीं दुनोसि ।

(ल) अयि ! किं वक्तुकामासि ।

(क) किमिदानीं दुर्लभाभिनिवेशिमनोरथ विसंवदद्भागधेशोजनो मन्तयते ।

(ह) मालेति । दारुणी गुरुतरदुःखजनकत्वात् भयङ्करः समारम्भो मन्दनेन सह
विवाहघटनोपक्रमो यस्मात् तादृशस्य दैवस्य यो दुर्विलासो दुर्व्यवहारः, तस्य परिणामरूपेण
फलभूतेन दुःखेन निर्दग्धं नितरां सन्नापितं मानसं मनो यस्यास्तां । दुःसहो मर्मच्छेदो
यातना यस्यां तां । अभिधानाद्दुःसहशब्दस्य परनिपातः । मन्दभाङ्गीं मां दुनोसि
उपतापयसि । स्वगतोक्तिरेवेयं परव “अयि किं वक्तुकामासि” इति लवङ्गिकावाक्यात् ।

(ल) लवेति । किं वक्तुकामासीति, अधरस्पन्दनदर्शनात् तथाप्रतीतेरिति भावः ।

(क) मालेति । दुर्लभाभिनिवेशिनः तादृशजनदुष्प्रापवस्तुप्राप्तिः, मनो-

(१) कश्चित् ‘स्वगतं इति पाठो नास्ति ।

(२) कुदा दाणिं दारुणसमारम्भदेव दुर्विलास परिणाम दुःखणिहृत्तम माचर्षं
पुणोवि ममच्छेददूसहं मन्दभाङ्गीं दुमिज्जसि’ इति पाठान्तरम् ।

(३) अह इत्यपि पाठः । (४) दुं दाणिं इति पाठोऽपि ।

(५) दुःखहाहिणिवेस इति कश्चित् पाठः ।

मक । सखे ! श्रुतम् ? । (ख)

माध । असन्तोषस्तु हृदयस्य । (ग)

माल । लवङ्गिकां परिष्वज्य । परमत्यबहिर्णि ! (१) पित्रसहि !
लवङ्गिए । ऐसा दाणिं दे पित्रमही अणाहा मरणे बहुमाणा,
आगवभणिग्गम णिरन्तरोवारुढ-विस्सम्भ-सरिसं परिसज्जिअ

रथस्य अभिलाषस्य विसंवदत् विपरीतीभवत् भागधेयं भाग्यं यस्य स तथोक्तो जनः
अहमित्यर्थः किं मन्त्रयते वक्ति । मादृशगुणहीनतरुणौजनपक्षे पुरुषरत्नभूतसादृशी
जनो दुष्प्राप एव, तथापि तदिच्छासम्भवात् प्रार्थनाविषयः स एव, किन्तु तत्र भाग्यं
विरोधीति दुर्भाग्याया मम किं वक्तव्यमस्तीति भावः ।

(ख) मकेति । श्रुतमिति काकुः श्रुतं किमित्यर्थः ।

(ग) माधेति । किन्त्वर्थं तुशब्दः । श्रुतं, किन्तु केनापि कारणेन हृदयस्य
असन्तोष इत्यनुमीयते वाग्विन्यासप्रकारमुख्यभङ्गीदर्शनादिति भावः, सरलार्थस्य । अत्र
कसो नाम गर्भसन्धे रङ्गम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात्—”

(घ) मालेति । हे परमार्थभगिनि ! चिरात्मान्तरिकखेदाचरणात् वास्तविक-
भगिनीरूपे । अनाथा रक्षकहीना । कन्यायाः पितृव रक्षक इति शास्त्रलोकाचार-
प्रसिद्धं, अस्ति च मे पिता, किन्तु तथापि तस्य दुर्दर्शन-प्राचीन-नन्दनहस्ते प्रदानोन्मुख-
त्वेन महिमाशपरायणत्वादनार्थेवाहमिति भावः । मरणे वर्तमाना मरणाय कृतनिश्चया
परिष्वज्य त्वामालिङ्ग्य । आगर्भनिर्गमात् मातुरुदरतो निर्गमनात् प्रभृति, निरन्तरोपा-
रुढः सर्वदीप्तपद्मः, यो विस्वम्भः त्वां प्रति मम विश्वासः, तस्य सहृदयं अनुरूपं, चक्षुर्यवति

(१) ता, परमत्यबहिर्णि ! इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

अवभत्येदि (१) । जइ दे अहं अणुवट्ठणोआ, तदो मं हिअएव
धारअन्तो समम-सोहम-लच्छो-परिमहैकमङ्गलं माहवस
सिरिमुहारविन्दं आणन्दमसिणं पलोएहि (२) । इति रोदिति । (ब)
साध । वयस्य मकरन्द !

ज्ञानस्य जोवकुसुमस्य विकासनानि सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

(ब) परमार्थभगिनि ! प्रियसखि ! लवङ्गिके ! एषेदानीं ते प्रियसखी
अनाया मरणे वर्त्तमाना, आगर्भनिर्गम-निरन्तरोपरुद्ध-विस्मयसदृशं परिष्वज्य अभ्यर्थयते ।
यदि तेऽहमनुवर्त्तनीया, ततो मां हृदयेन राग्यन्ती, समग्र-सौभाग्यलक्ष्मीपरिग्रहेकमङ्गलं
साधवस्य श्रीमुखारविन्दं आनन्दमसृणं प्रसीकय ।

वक्ष्यामाणं प्रार्थयते । तादृशगाढविश्वासाभावे ईदृशी प्रार्थना तत्पूरणसम्भावना च
नोपपद्यते इति भावः । अनुवर्त्तनीया अनुसरणीया, त्वया यदि मम वासना पूरणीया
भवेदित्यर्थः । ततस्तदा, मां दारुणमनोदुःखिनासारप्रायशरीराभिति भावः । समग्र-
सौभाग्यलक्ष्म्याः समस्तगुणाद्वृत्तजनितशीभायाः परिग्रह एव एकमद्वितीयं मङ्गलं यत्न
तत् । आनन्देन सर्वदाप्रमोदेन मन्त्रणं कीमलं । प्रसीकय प्रदर्शय । एत-
दवाभ्यर्थयत इति भावः ।

ज्ञानस्येति । मयाऽपि अस्या ईदृशवचनास्तत्तदर्थोपयोगिगुणरहितेनापीति
भावः । दिव्या भाग्येन, ज्ञानस्य अस्याः प्राप्तिनेराश्वेन ज्ञानं प्राप्तस्य, जोव एव

(१) आगर्भ-निर्गम शिथिल-निरन्तरोपचार विरुद्ध-बीजसङ्घ-सरिसं परिष्वज्य
तुर्मं पठेदि इति पाठान्तरम् ।

(२) ... माहवसिरिणो मुखारविन्दं आनन्दमसिणं अवलोचयन्ति, इति
पाठभेदः ।

आनन्दनानि हृदयैकरसायनानि

दिष्ट्या मयाप्यधिगतानि वचोऽमृतानि ॥ ८ ॥

माला । जह तस्मै जीविदप्पदाइणो जणस्स अबसिदां (१)
मं सुणिअ सन्दयमाणस्स तह्हाबिहं (२) सरोररअणं अ

(७) यथा तस्य जीवितप्रदायिनो जनस्य अवसितां मां श्रुत्वा सन्तप्यमाणस्य तथाविधं शरीररत्नं न परिहीयते, यथा च लोकान्तरगतामपि मासुद्दिश्य स जनः स्मरणकथामात्रपरिशेषां कालान्तरेऽपि लोकयात्रां न शिथिलयति, तथा कुरु । एवमेव प्रियसख्या; प्रसादात् मालती कृतार्था भवति ।

कुसुमं, तस्य, विकासनानि प्रकाशकानि । सन्तर्पणानि सन्त्यक्कृतमिकराणि । सकलेन्द्रियमाह्वानानि आनन्देन जडताजननात् सर्वेन्द्रियवृत्तिरोधकानि । आनन्दनानि चित्तस्थानन्दजनकानि । हृदयस्य एकरसायनानि अद्वितीयरसायनीषधरूपाणि नेराश्येन शीघ्रस्य हृदयस्य उपचयकराण्यर्थः । वचोऽमृतानि मालत्या उक्तवाक्यान्धेव पीयूषाणि अधिगतानि लब्धानि । सम्प्रति धन्योऽस्मीति भावः ।

अथ निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । तथा अर्धगतपौनरुक्तादौषः सम्भवन्नपि रसाक्षिप्तचेतसा माधवेनाभिहितत्वात् प्रत्युत गुणतामेव भजते, “असारं संसारम्” इत्यादिवत् । तत्प्रमाणत्वं तत्रैवोक्तम् ।

रसायनमाह अ चरकः—“यजुराव्याधिविषमि भेषजं तद्रसायनम् ।”

किञ्चिद्विकलीकृतोऽयमेव श्लोक उत्तरहरामचरितप्रथमाङ्के रामेण पठितः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८ ॥

(७) मालीति । अवसितां समाप्तां मृतामित्यर्थः । तथाविधं अनिर्वचनीय-

(१) अवसिदिणि इति कश्चित् । (२) तं तद्विषं इत्यपि पाठः ।

परिहीयति, जह च लोचन्दरगणं (१) वि मं उद्दिशिष सो
जनो सुमरण (२) कहामेत्तपरिसेसं कालन्तरे वि लोचजत्तं न
सिद्धिलेदि, तहा करेसु । एवं ज्जेव पिणसहोए प्पसादादो
मालदो किदत्था भोदि (३) । (ङ)

मक । हन्त ! अतिकरुणं प्रस्तुतम् (४) । (च)

माध । नैराश्यकातरधियो हरिणेक्षणायाः

श्रुत्वा निकामकरुणञ्च मनोहरञ्च ।

सुन्दरं । परिहीयते विनश्यति, तथा कुर्वित्यन्वयः । स जनो माधवः । स्मरणं
स्मृतिः, कथा एव । मालत्यासीत् सौन्दर्यं शीलञ्च तादृशमित्यवमुपाख्यानं, तन्मात्रः
परिशेषो जगत्यामवशिष्टं यस्या स्ता । कालान्तरेऽपि सद्यः का कथा बहुपरवर्तिनि
समयेऽपि, लोकयात्रां गार्हस्थ्यं न शिथिलयति वैराग्यं नावलम्बत इत्यर्थः । एव-
मेव इत्थं कृत एव । प्रियसख्या स्तव । एतेन माधवं प्रति सुमहानुरागो व्यजते ।

(च) मकैति । अनुकम्पायां हन्तशब्दः । अतिकरुणं सातिशयशोकं यथा
स्यात्तथा प्रस्तुतं प्रक्रान्तं वस्तुमारब्धमित्यर्थः ।

नैराश्येति । नैराश्येन मन्दनेन सह विवाहोद्द्योगात् मत्प्रत्याशाऽभावेन, कातरा
दुःखाकुला धीरन्तःकरणं यस्या सस्याः हरिणेक्षणाया मालत्याः निकामकरुणं जीवन-
परिजिहीर्षाप्रचोदितत्वात् पर्याप्तशोकं तथा मनोहरञ्च मां प्रत्येव गाढानुरागयोतनात्
मम मनोरमञ्च, वात्सल्येन मां प्रति प्रणयेन यो मोही विचित्रता आशाविपरीत-
घटनारम्भजनितदुःखवैमनस्यमित्यर्थः तेन परिदेवितं तन्निबन्धनं विलापं श्रुत्वा, चिन्तया

(१) परलोचगदं इति पाठभेदः । (२) संस्मरण...कचित् पाठोऽयम् ।

(३) एव्यं दे पिणसहो मालदो सकुमा होइ इति पाठान्तरम् ।

(४) वर्तते, इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

वात्सल्यमोहपरिदेवितमुद्वहामि

चिन्ताविषादविपदश्च महोत्सवश्च ॥ ८ ॥

सखे । अह ! पण्डितदं दाणिं दे अमङ्गलं । इदो वि अवरं
य सुणिस्सं (१५) । (क)

मान । महि ! पिअं खलु तुह्याणं मालदीजाविदं, य उण
मालदो । (ज)

(क) अयि ! प्रतिवृत्तमिदानीं ते अमङ्गलं । इतोऽप्यपरं न आश्यामि ।

(ज) सखि ! प्रियं खलु युष्माकं मालतीजीवितं, न पुनर्मालती ।

कथमिदं दुःखमस्या यास्यति, मया वा किमिदानीं कर्तव्यमित्येवंरूपया भावनया
यो विषादः अस्या एतद्दुःखापनयनोपायादर्शनाश्लेषवेत्तव्यं तद्रूपां विपदं विपत्तिश्च,
महोत्सवश्च ईदृशमतुलनाद्यं ललनारत्नं मयीदृशमनुरक्तमिति महानन्दश्च उद्वहामि
दधामि ।

अतः विपन्नज्ञानमयोरिदंरूपयोः सङ्कुटनया विपन्नाऽलङ्कारः, उद्वहामौल्ये क-क्षियया
विपन्नमहोत्सवयोरप्रस्तुतयोः कर्मतयाऽभिसम्बन्धात्पुण्ययोगिता च, अनयोरेकाग्रयानु-
प्रवेशरूपः सङ्करः । तथा उत्पूर्ववहधातोर्भाष्यात्वसम्पादकयद्वयरूपविवाहार्थस्यैव
वाचकत्वात् अथ तु धारणार्थं प्रयोगात् “गतेषु कर्णमादत्त” इत्यादिवदवाचकत्वदीर्घः,
स च ‘वात्सल्यमोहजविलापमहं वदामि’ इति पाठेन परिहरणीयः ।

वसन्ततिलका व्रतम् ॥ ८ ॥

(क) लवेति । ते तव अमङ्गलं मरणरूपं प्रतिवृत्तं देवताप्रसादेन निवारितं
भवत्वित्यर्थः ।

(१) य अदोवि अधिअदं सुणिस्सं इति वा पाठः ।

सख । सखि ! किं त्ति भणितं भोदि (१) । (भ)

माल । आत्मानं निर्दिश्य (२) । जेष पञ्चासाणिवन्धणेहिं (३)
वचणसंविहाणेहिं जीवाविप्र इमं ज्जेव्व (४) महावीभच्छारम्भं
अणुभाविदस्मि । संपदं उण मम मणोरहो एत्तो ज्जेव्व, (५)
जं तस्स देवस्स परकीरअत्तणेण अवरजं अत्ताणं पारिचइअ णिव्वुदा

(भ) सखि ! किमिति भणितं भवति ? ।

(ज) येन प्रत्याशानिवन्धनैर्वचनसंविधानैर्जीवयित्वा इममेव महावीभत्सारम्भमु-
भावितास्मि । साम्प्रतं पुनर्भम मनोरथ एष एव, यत्, तस्य देवस्य परकीयत्वेनाप-
राहमात्मानं परित्यज्य निर्दिता भविष्यामि । अस्मिन् प्रयोजने प्रियसखी मे अपरि-
पन्थिनौ भवतु ।

(भ) लवेति । इति अथौत्यादिसन्दर्भेण, किं भणितं त्वया किमुक्तं भवति ? ।
मालतीशब्देन मालतीदेहावच्छिन्नं चैतन्यमुच्यते, मालतीजीवितशब्दनापि तदेव ;
इत्यभयोर्भेदाभावात् “प्रियं खलु युष्माकं मालतीजीवितं न पुनर्मालती” इत्यनेन
किमभिहितं तन्नावगच्छामीति सरलार्थो भावार्थश्च । “विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्य-
तिरेका” इति सांख्यसूत्रमनुसन्धेयमिति रुच्येप ।

(ज) मालेति । आत्मानं स्वदेहं, निर्दिश्य इयमहमित्यङ्गुल्या प्रदर्शय । येन
हेतुना, प्रत्याशानिवन्धनैः ‘सखि ! ससाश्वसिद्धि, अवश्यमेव पतित्वेन साधवत्प्राप्ति’
इत्यादिभिराशाजनकैः, वचनसंविधानैर्वाक्यविन्यासैः । जीवयित्वा मेराश्वदुःखेन मरण-

(१) किं एवम् भणितं भोदि इत्यपि पाठः । (२) कश्चिदयं पाठो नास्ति ।

(३) अत्रत्रयपञ्चासाणिवन्धणेहिं, इति कश्चित् पाठः ।

(४) ज्जेव्व इत्यपि कश्चिन्नास्ति । (५) एतच्च एव इति पाठमेव ।

द्विस्त्रिं (१) अस्त्रिं पद्मोदये पित्रसहो मे अपरिपन्थिणी होतु ।

इति पादयोः पतति । (ज)

मक । सैषा परमा (२) सोमा स्नेहस्य ।

लवङ्गिका । माधवं संशया समाह्वयति । (ट)

मक । वयस्य । लवङ्गिकास्थाने तिष्ठ (३) ।

माध । परवानस्मि साध्वसेन (४) । (ठ)

दृष्टायामित्यर्थः । महावीरभक्तसारथ्यं नन्दनेन सह विवाहोदयोगरूपमतौवकुत्सितकार्यो-
पक्रमं तज्जनितदुःखमित्यर्थः अनुभावितास्मि ज्ञापितास्मि पितादिभि र्युष्माभिरिति
तिरस्कारारोपः । तथा च मालती, सुखं दुःखं वानुभवतु तव न निर्वन्धः, किन्तु
जीवति श्वेतदेवास्माकं पर्याप्तमित्यवधारणात् मालतीजीवनमेव युष्माकं प्रियं, न
पुनस्तस्या दुःखसम्बन्धराहित्यमिति मदुक्तवाक्यार्थः । एवञ्च सति मालतीशब्दस्य दुःख-
सम्बन्धरहितमालतीपरत्वात् मालतीजीवितशब्दस्य च सुखदुःखाभयसम्बन्धोदासौनतज्जी-
वनपरत्वात् दुःखसम्बन्धित्व-दुःखसम्बन्धरहितत्वाभ्यामुभयोर्भेद इति भावः । तस्य देवस्य
माधवस्य सम्बन्धे परकीयत्वेन माधवभिन्नस्वामिकत्वेन अनेन नन्दनस्वामिकत्वकल्प-
नोदयोगेनेवेत्यर्थः । आत्मानं स्वदेहं । अपरिपन्थिनी अप्रतिकूला ।

(ट) लवेति । माधवं पूर्वसङ्केतेनावगतावस्थानम् । संशया नयनेकितेन
अङ्गुलीचालनया वा ।

(ठ) माधेति । साध्वसेन परावलोकनभयेन, मुग्धाया मालत्या अपसरणभयेन
वा, परवानस्मि लवङ्गिकास्थाने स्थातुं पराधीनः कृतोऽस्मि सहसा न शक्तोऽङ्गीत्यर्थः

(१)....तस्य देवस्य परोक्षगुणकिरित्तोषेण अथवरङ्गं अन्तार्यं परिचरइसा त्ति इति
भिन्नः पाठः । (२) क्वचित् परमेति नास्ति ।

(३) वयस्य । उपसृत्य लवङ्गिकायाः स्थाने तिष्ठ इति पाठोऽपि ।

(४) वयस्य !....इत्यपि पाठः ।

मक । इयमेव नेदीयसां प्रकृतिरभुदयानाम् । (ङ)

माधवः । स्वरं लवङ्गिकास्थाने तिष्ठति । (ठ)

माल । सहि । करिह अणुजलदाए पसादं । (ण)

माध । सरले ! साहसरागं परिहर रभोरु ! मुच्च संरभम् ।

विरसं विरहायासं सोढुं तव चित्तमतहं मे ॥१०॥

(ण) सखि ! कुरु अनुजलतया प्रसादम् ।

(ङ) मकैति । नेदीयसां अतिशयेनासन्नानां, अभ्युदयानां इष्टलाभानां इयमेव प्रकृतिरयमेव स्वभावः । यदुपयुक्तसमये प्रकृतं प्रति केनचित् कारणेन जङ्गलमिति भावः ।

(ठ) माधव इति । स्वरं मन्दं, मालती यथा नावबुध्यत इत्यर्थः ।

(ण) मालेति । अनुजलतया मरणानुमोदनरूपानुकूल्येन प्रसादमनुग्रहम् ।

सरल इति । हे सरले ! अजुबुडे ! साहसे प्राणत्यागे रागं इच्छां परिहर परित्यज । तथा हे रभोरु ! कदलीसम्भसमानोरुयुगले ! संरभं मरणोदयोगमपि मुच्च जहोहि । कथमेतदित्याह विरसमित्यादि । विगतो भविष्यति रसो मम विषयानुरागो यस्मात् तं मम विषयवैराग्यकरमित्यर्थः तव विरहायासं वियोगदुःखं सोढुं मे मम चित्तं असहमक्षमम् । अतएव चिरस्नेहभाजनमिमं जनं प्रति दययाऽपि मरणेच्छां तदुदयोगश्च परित्यजेति भावः ।

अत्र पूर्वार्द्धगतवाक्यद्वयार्थी प्रति परार्द्धगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । किन्तु 'सरले' इत्यादीनामन्येषां सर्वेषामेव पदानां संस्कृतशौरसेन्योर्भाषयोः समानत्वेऽपि 'विरहायास' मिति पदस्य शौरसेन्यां 'विरहायास' इत्येवंरूपोपपत्तेर्वैषम्यान्न भाषासमाऽलङ्कारः । अथ च लवङ्गिकापाठ्यशौर्येणैवाभाषायाः 'विरहायास' इत्यस्योच्चारणात् माधवपाठ्यसंस्कृतभाषायाः 'विरहायासं' इत्यस्यो-

माल। सहि ! चलङ्कणिको (१) दे मालदोष्यणामो । (त)

माध। (२) किंवा भणामि विच्छेद-दारुणायासकारिणि !

कामं कुरु वरारोहे ! देहि मे परिरम्भणम् ॥११॥

(त) सहि ! चलङ्कणाय से मालताप्रणामः ।

द्वारणे वैश्ये सत्यपि तस्य, लवङ्गिका माधवयोः स्वाभाविकस्वरभेदस्य च शोक-
समाकुलचित्ताया मालत्याः सम्यग्लक्षितत्वाभावात् लवङ्गिकाभिन्नजनध्वसो न जात
इति द्रष्टव्यम् ।

चार्या जातिः ॥ १० ॥

(त) मालति । 'सरले' इत्याद्युक्तिवशात् स्मरणं लवङ्गिकाया अनभिमतं, प्रत्युत
भावि तत्प्रतिबन्धकत्वस्याशङ्काह सखीत्यादि । अनेन मालतीप्रणामानुगृहीतानुगृह्युक्त्या
तदभिलषित-स्मरणमनुजानीहीति भावः ।

माधवः पूर्ववदेव प्रायेण तत्समानः पदैर्लवङ्गिकावदाह किंवेति । विच्छेदेन
माधवपक्षे वर्तमानविद्येगेन लवङ्गिकापक्षे मरणाच्चिरविद्येगेन दारुणायासकारिणी
भौषणकष्टविधायिनी, तत्सम्बोधनं किंवा भणामि ब्रवामि । लवङ्गिकापक्षे,
असह्यत्वानुपगमान्तरणविषये किं निषेधवाक्यं वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । माधवपक्षे
तु तस्यात्यन्तासम्भवात् किं वक्तव्यमस्ति, अपि तु किमपि नेत्यर्थः । अतएव हे
वरारोहे ! उत्तममहिम् ! कामं कुरु स्वाभिलाषं विधेहि, प्राणधारणमसह्यते
मर्त्तुमर्हस्येत्यर्थ इति लवङ्गिकापक्षे । माधवपक्षे तु हे वरारोहे ! उत्तममहिम् !
कामं कुरु मया साह कामव्यापारं विधेहि, अनर्थकमरणप्रसावेन किं प्रयोजन-
मिति भावः । अतएव मे मम परिरम्भणं आलिङ्गनं देहि, मामालिङ्ग्येत्यर्थः ।
अथनूभयत्रापि समानः ।

(१) चलङ्कणीशोभ्य इति कश्चित् पाठः ।

(२) कुवञ्चित् सङ्घर्षमित्यधिकः पाठः ।

माल । सानन्दम् । कथं अणुगृहीतस्मि । उत्थाय । इयं
अलिङ्गामि । दंसणं उण पिअसहोए बाण्फोप्पोडणेण पञ्चकसं
(१) नञ्भीअदि । अलिङ्गा सानन्दम् । सहि ! कठोरकमलगर्भ-
पद्मलो अण्णारिसो ज्जेव्व दे अज्ज णिव्वावेदि मं सत्तप्पमाणं
पिअसहोए (२) सरीरप्फंसो । साकम् । किञ्च मउलिबिण
बंसिदञ्चलो मम वअणेण बिण्णावेहि तं जणं । जह ण मए
मन्दभाइणीए (३) बिअसत्त-सदवत्त-(४)लच्छोबिलाम हारिणो

(थ) कथमनुगृहीतास्मि । इयमालिङ्गामि । दर्शनं पुनः प्रियसख्याः वायोत्-
पौडनेन प्रत्यक्षं न लभ्यते । सहि ! कठोर-कमल-गर्भ पद्मलोऽन्यादृश एव ते अथ
‘नवापयति मां सत्तप्यमानां प्रियसख्याः शरीरस्पर्शः । । कञ्च मौलिबिनिविशिताञ्जलि
मम वचनेन विज्ञापय तं जनम् । यथा न मया मन्दभागिन्या विकसच्छतपत्र लक्ष्मी-

अवाप पूर्ववदेव सर्वोपपत्तिदृष्टयोऽपि । “माधवं संज्ञया समाह्वयति” इत्यादावेतदन्ते
मन्दर्भे कल्लेन माधवाभिलाषाभिसन्धानादधिवल्लं नाम गर्भसन्धं रङ्गम् । यथा दर्पणे—

“अधिवल्लमभिसान्धकल्लेन यः ।” ॥ ११ ॥

(थ) मालिति । ‘कामं कुरु’ इत्यनेन स्वमरणे लवङ्गिकाया अनुमोदनं जात-
मिति मन्यमाना सानन्दमाह कथमित्यादि । सम्भावनायां कथं शब्दः । अनुगृहीतास्मि
प्रार्थितसरणानुमोदनेनेति भावः । वायोत्पौडनेन अथुप्रवाहकर्तृकहाटनिरोधेन
प्रियसख्या सव दर्शनं दर्शनात्मकं प्रत्यक्षं चाक्षुषप्रत्यक्षमित्यर्थः । एतेन दृष्ट्याऽपि

(१) बाण्फोप्पोडणे णिकङ्कं पञ्चमं इति पाठान्तरम् ।

(२) सत्तप्पमाणं पिअसहोए इत्यंशः कविभ्रात ।

(३) मन्दभाइणीए इति पाठभेदः । (४) ...पुच्छरीच...इति पाठोऽपि ।

सम्पूर्ण-चन्द्रमण्डलाभिरामस्य सुहस्य दे सख्यन्ददर्शनेन सन्धा-
विदो चिरं मङ्गसङ्गो लोचनार्णं (१) । सुधामनोरथैर्हि अ-
भविरद-विषमभाण-दुब्बाकल्येभ्य (२) लब्धभक्तु लब्धभाण-बन्धनं
धारितं हिमयं । गमिता वारं वारं सबिसेषदूषणहारभ-
दुष्मणादद-सङ्गी प्रणा (३) शरीरसन्दाह । कथं वि यदि
वाहिदा चन्द्रादव-मलभमाकदप्यमुहा प्रणत्यपरम्परा । सम्पदं

विलासहारिणः सम्पूर्ण-चन्द्रमण्डलाभिरामस्य सुहस्य ते सख्यन्ददर्शनेन सन्धावित चिरं
मङ्गीत्सवो लोचनयोः । सुधामनोरथैश्च अविरतविजृम्भमाण-दुर्वारोर्ध्व-व्यतिकरोर्ध्व-
मानबन्धनं धारितं हृदयम् । गमिताश्च वारं वारं सर्वशेष दुःसङ्गारभ-दुर्गन्धित-
सङ्गीकृताः शरीर-मन्तापाः । कथमप्यतिवाहिता यन्द्रातप-मलयमारुतप्रमुखा चण्ड-
परम्पराः । साम्प्रतं पुनर्निराशास्मि संहतेति । त्वयाऽपि प्रियमखि ! सर्वदा कर्तव्यास्मि,

माधवो न परिचित इति सूचितम् । इत्थं लवङ्गिकाभमेण माधवमालिङ्ग्य सुधासरसि
मिस्रं च सातिशयमानन्दमनुभवन्ती ब्रवीति सखीति । कठोरकमलगर्भवत् परिशत-
पद्मवोजकोशवत् पद्मलः रोमाञ्चविषमोक्तः, अन्यादृशः पूर्वानुभूतादिभिन्नरूपः । निवा-
पयति शीतलां करोति । विज्ञापनीयमभिधातुमाह किञ्चेति । तं जगं माधवं ।
अथ माधवनामानुसारणेन स एव मनसा पतित्वेन इत इति व्यज्यते । विकसत्
प्रकाशमानं शतपत्रं पद्ममिव लक्ष्मीविलासेन शोभाप्रकाशेन हारि सुन्दरं तस्य ।
सख्यन्ददर्शनेन यद्येष्टावलोकनेन, लोचनयोर्मम नेचयोः, मङ्गीत्सवो मङ्गानन्दो न सन्धा-
वितः नोत्पादितः । अनुभूतं दुःखं विज्ञापयितुमाह मुधेत्यादि । सुधा मनोरथैः

(१) ...सुहृच्चन्द्रमण्डलस्य...लोचनमङ्गीत्सवो, इति कुचचित् पाठः ।

(२) ... दुब्बार-दुक्खालेभ्य...इति भिन्नः पाठः ।

(३) सबिसेषदूषणहारसङ्गीकृता इति पाठमेव ।

उषा चिरासङ्घि संबन्धेति । तु ए वि पिप्रसङ्गि । सन्वदा सुमरि-
दन्वङ्घि, एसाथ माइव-सिरौह्य (१) चिन्माणमनोहरा वचल-
माला मालदौणिबिसेसं (२) पिप्रसङ्गौए दङ्घ्या, सन्वदा
हिप्रण (३) धारणिज्जा अत्ति । इति सक्कडाङ्कु, अ (४) माधवस्य
इदि विन्वसन्तो सङ्गसापस्य साधसोत्कम्, नाटयति । (५)

एषा च माधवश्रीहस्त-निन्माणमनोहरा वकुलमालामालतीनिर्विशेषं प्रियसख्या द्रष्टव्या,
सर्वदा हृदयेन धारणीया चेति ।

‘पत्या सता माधवेन समनीहगाचरिष्यामि’ इत्यादि वृथाभिलाषैः, इदानीं तदभिलाषस्य
निष्फलत्वाद्दृष्टात्वमिति भावः, अविरतं विजृम्भमानो वर्धमानो यो दुर्वारोद्देगः,
दुरुपशममन्त्रयोद्देगः तस्य व्यतिकरेण सम्पर्केण सम्मर्द्देन उद्धर्तमानं उत्तिष्ठत्प्रायं
बन्धनं मूलबन्धो यस्य तत्तथोक्तम् । धारितं एतावन्तं कालं यावत् अवस्थापितं
रक्षितमिति तात्पर्यम् । इतरथा तादृशोद्देगेनैव मम हृदयमुन्मूलितमभूदिति भावः ।
अविशेषः सातिशयो दुःसङ्गश्च य आरम्भो भूतलविलुण्ठन नलिनीदलधारणादिव्यापारः,
तेन दुर्मेनायिताः तदपनयनीपायाभावात् दुःखितौकताः सखीजना ये स्ते ; गमिता
अनुभूय अतिक्रान्ताः । कथमपि अतिकष्टेनेत्यर्थः । चन्द्रकिरणानां सन्तापकरत्वात्
चन्द्रातपेत्युक्तम् । अनर्थपरम्पराः निरवच्छिन्नदुःखकारणानि तत्तज्जनितदुःखानीत्यर्थः ।
सर्वमेतत् स्वतृप्ताग्निप्रव्याशयैव कृतमिति भावः । पुनः किन्तु । निराशा नन्दनाथ

(१) सिरौमाइवइत्य...इत्यपि पाठः ।

(२) मालदौजीबिदणिबिसेसं इति कचित् पाठः ।

(३) हिप्रण इति पाठान्तरम् । (४) सक्कडादपनीय इति भिन्नः पाठः ।

माध । अपवाय्य । इति (८)

एकौकृतस्त्वचि निषिक्त इवावपीष्य

निर्भुग्नपीनकुचकुञ्जलयानया मे ।

कर्पूर-हार-हरिचन्दन-चन्द्रकान्त-

निथन्द-शेवल-सृणाल-हिमादिवर्गः ॥१२॥

दानोदयोगात् त्वत्प्रामाण्यं शेषः । अतएव स्वजीवनेऽपि निराशास्तीति भावः ।
इति विज्ञापयेत्यन्वयः । शोकसमाकुलतया सङ्कल्पनिर्वृत्तपतिपत्नीभावविकारणात् माध
वेति नामोच्चारणमिति बोध्यम् । मालतीनिर्विशेषं मालत्यास्तुल्यं । उन्मथ्य
अवतार्य । साध्वसोत्कम्पं भयवशादुपपद्युं, नाटयति अभिनयति । तथा च माला-
पङ्ककाली कान्तहीनत्व-व्यूहोरक्तलानुभवादानिर्जनसमयानुभूत-कठिनस्पर्शसंवादाच्च प्रथमं
पुरुष इति ज्ञानं, समनन्तरञ्च आलिङ्गने सुधासागरसन्तरणसुखानुभवादन्वयासम्भवेन
कामन्दकौकौशलात्तदुपस्थितैरेव सम्भवेन कथञ्चिच्चालुषप्रत्यक्षेण च भाधव एवायमिति
ज्ञानं जातं ; ततश्च तादृशनिश्चितदेशं माधवेन सहावस्थानात् पितादितो भयेन
तदालिङ्गनादेः सात्त्विकभावोदयेन चात्कम्पं नाटयतीति बोध्यम् ।

अथ 'न मया मन्दभागिन्या' इत्यादिवाक्यं नानुतापप्रतीतिः पञ्चात्तापो नाम नाव्या-
खण्डारः । यथा तत्रैव "मोहावधारितार्थस्य पञ्चात्तापः स एव तु ।"

(९) माधेति । अथ इयं इति शब्दः ।

एकौकृत इति । निर्भुग्नो गाढालिङ्गने मदीयवक्षसा विदलनात् स्वकीयवक्षसि
अवरोपितो, अतएव पीनो उन्मथ्य सुखाभावात् किञ्चित्पीवरतां गतौ कुचौ कुटूमलौ
मुकुञ्जाविव यस्या सती, अनया मालत्या अवपीष्य मां गाढमालिङ्ग्य मे मनस्वलि
माधवस्योऽपि कर्पूरः हारो मुक्ताहारः हरिचन्दनं देवशरविशेषश्च तेषां निथन्दो रसः,
तथा शेवलं शेवालं सृणालं विसं हिमं तुषारश्च, आदिशब्देन चन्द्रकिरणचन्दनादीनां

माल । स्वगतम् (१) । अहो ! (२) लवङ्गिकाय मालदी
विप्रलब्धा । (ध)

माध । अयि स्ववेदनामात्रवेदिनि ! (३) परव्यथानभिज्ञे !
(४) इयमुपालभ्यसे । (न)

उद्दामदेहपरिदाहमहाज्वराणि
सङ्कल्पमङ्गमविनादितवेदनानि ।

(ध) अहो ! लवङ्गिकाया मालती विप्रलब्धा ।

ग्रहणं, तदादीनां वर्गः समूहः, एकौकृतो मिश्रितः सन् निषिक्त इव लित इव
प्रतीयत इति शेषः । अतीवशैत्यानुभवादिति भावः ।

अत आवाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, तेन च मालत्याः स्पर्शोऽतीव-
शीतल इति व्यञ्जित इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ध) मालेति । अहो इति विस्मये । विप्रलब्धा स्वयमपसृत्य अमुष्योपस्थापित-
त्वं न प्रतारिता ।

(न) माधेति । परस्य मम व्यथानभिज्ञे इत्यर्थः । इयं त्वं उपालभ्यसे मया
मिन्द्यसे । उक्तसम्बोधनद्वयेनैवेति भावः ।

ननु का तव व्यथेत्याह उद्दामेति । मयापि, उद्दामः प्रीदः देहपरिदाहो
मदनजनितश्चरीरसन्नापएव महाज्वरो येषु तानि, सङ्कल्पसङ्गमेन मनोवृत्तिनिष्पादित-
त्वत्-मंसर्गेण विनोदिता अपनीता वेदना विरहव्यथा येषु तानि । तथा त्वत्सङ्के-
तसंविदा तवानुरागो मयि विद्यत एव इति ज्ञानेन, अवलम्बितं धृतं जीवितं जीवनं

(१) कश्चित् स्वगतमिति पाठो नास्ति । (२) अहो इति पाठात्परम् ।

(३) ...निवेदिनि इति पाठभेदः । * (४) परव्यसमानभिज्ञे ! इति मित्रः पाठः ।

त्वत्स्नेहसंविदवलम्बितजावितानि

किंवा मयापि न दिनान्यतिवाहितानि ॥ ३ ॥

लव । सहि ! उवाच भगिन्नेव (१) उवाच चासि । (प)

(प) सहि ! “उपालभनीयैवोपालब्धासि ।

येषु तानि, मयि तवानुरागो विद्यत एव इति ज्ञानक्षेत्राभविष्यत् तदा जीवन-
मेव धारयितुं नाशस्यामिति भावः । तथाभूतानि दिनानि किंवा न अतिवाहितानि
त्वथैव किं नातिक्रान्तानि, अपि तु अतिवाहितान्येवेत्यर्थः । सुतरां स्ववेदनाभाव-
प्रकटनात् ‘ममापि त्वद्विरहवेदनाऽस्ती’त्यनुमानाभावेन तदप्रकाशात् एकदेशदर्शना-
रूपेयं तव निन्दा क्रियत इति भावः ।

अत्र प्रथमचरणे देहदाहेति व्यञ्जनसङ्कल्पस्य सकृत्साम्याच्छेकानुप्रासः, परिदाह-
एव महाज्वर इति निरङ्गं केवलरूपकञ्च, अनयोरेकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्करः,
तथा द्वितीयचरणे एकसकारयोः सकृत् साम्यात् ‘नोदि दने’ त्यनेकव्यञ्जनस्यैकधा-
साम्याच्च वृत्तानुप्रासः, चतुर्थचरणे अर्थापत्तिश्चेति समुदाश्रयपरस्परनैरपेक्षयात् संसृष्टिः ।

आख्यानं नाम नाट्यालङ्कारश्च “आख्यानं पूर्वं वृत्तान्तिः” इति दर्पणलक्षणात् ।

“प्रेक्षोपलब्धिसितं संवित्” इत्यमरः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १३ ॥

(प) लवेति । उपालभनीयैव निन्दनीयैव त्वं उपालब्धासि अनेन निन्दितासि ।
तथा च “अनुरागोऽनुरागेण प्रत्येष्टव्य” इति महाजनसंवादात् अस्मिन्नात्मन इवा-
स्याप्यात्मनि महानुरागस्य निर्व्यूढत्वेन विरहवेदनायाः समानत्वानुमानादुभयोरपि
तद्विरहवेदनीयत्वे केवलस्ववेदनानिवेदनात् अनुरागस्वभावानभिज्ञताप्रकाशेन त्वं निन्द-
नीयैव आताप्सोऽनेन निन्दिता, सुतरां निर्दोषस्य दोषाविष्काररूपदोषोऽप्यस्य न
सम्भावनीय इति भावः ।

(१) उवाच भगिन्नेव इति पाठान्तरम् ।

कलः । अहो ! सरसरमणिज्जदा संविद्यायस्य । (फ)

मकः । महाभागे ! एवमेतत् । (ब)

त्वं वत्सलेति कथमप्यवलम्बितात्मा

सत्त्वं जनोऽयमियतो दिवसाननैष्येत् ।

आवह-कङ्कण-कर-प्रणय-प्रसाद-

मासाद्य नन्दतु, चिराय फलन्तु कामाः ॥१४॥

(फ) अहो ! सरसरमणीयता संविधानस्य ।

(फ) कलेति । संविधानस्य अनयोरेव सम्मेलनरूपस्य विधिव्यापारस्य, सरसं मानुरागं, अतएव रमणीयं मनोहरमिति सरसरमणीयं तस्य भावः सा । विधेरिद-
मनयो र्योजनमन्योन्यानुरागप्रयुक्तं अतएव मनोहरं सुतरां विचित्रमित्यर्थः । दूरस्थस्य
स्वगतवदुक्तिरियम् ।

(ब) मकेति । महाभागे ! मालति ! एतत् लवङ्गिकोक्तं, एवं सत्यमित्यर्थः ।

त्वमिति । त्वं वत्सला अस्मिन्ननुरागवती इति हृत्तोरेव कथमप्यतिकष्टेन अव-
लम्बितः विरहावस्थायां धृत आत्मा जीवनं येन स तादृशीऽयं जनो माधवः इत्यतो
दिवसान् तव प्रथमदर्शनादारभ्य एतावन्ति दिनानि अनैषीत् अतिवाञ्छितवानिति
सत्यम् । तवानुराग एवास्य जीवनधारणे हतुरिति त्वयैवाख्येतः परमपि जीवनरक्षणे
सर्वथा यत्नितव्यमिति भावः । अतएव आवहं धृतं कङ्कणं विवाहसूत्रं येन तस्य
करस्य तव पाशैः प्रणयः परिग्रहः एव प्रसूतोऽनुग्रहः तं, मासाद्य प्राप्य नन्दतु
माधवः प्रीतीभवतु, तथा कामा अस्माकमभिलाषाय चिराय फलन्तु सकला भवन्तु ।

अथ चतुर्थपादे द्वितीयवाक्यं समुच्चयार्थक-चकाराभावाद्गूढपदतादोषः, स च
'चिराय फलन्तु चेच्छा' इति पाठेन सौमाधेयः ।

लव । महागुहाह ! हिमए वि अप्परिहद-सभंगाह-साहसो
अयं जणो किं दाणिं करगहणे विभारेदि (१) । (भ)

माल । हहि ! ' कसभाजणविरुद्धं ' किं वि उवस-
सदि (२) । (म)

(भ) महागुहाह ! हृदयेऽपि अप्रतिहतस्वयंयाहसाहसोऽयं जनः किमिदानीं
करगहणे विचारयति ।

(म) हा धिक् ! कन्यकाजनविरुद्धं किमप्युपन्यस्यति ।

“कङ्कषं करभूषायां मृदमखनयोरपि ।” इति मेदिना ।

वसन्ततिलका हस्तम् ॥ १४ ॥

(भ) लवेति । अपरिवार्ये । हृदयेऽपि निजवक्षस्यैव अप्रतिहतं अनिवारितं
अङ्गीकृतमित्यर्थः स्वयंयाह एव इतः पूर्वमालिङ्गनसमये स्वयं त्वदीयवक्षोधारणमेव
साहसं येन स तादृशोऽयं जनो मालती, इदानीं करगहणे त्वत्कर्तृकनिजपाणि-
गहणे किं विचारयति कर्तव्याकर्तव्यतया किं वितर्कयिष्यति किमपि नेत्यर्थः ।
वा खलितःपूर्वं त्वदीयवक्षसि स्वकीयकुचयुगलमेव निषाद्य गाढमालिङ्गितुमर्हति
अ, तस्या मालत्या इदानीं त्वत्कर्तृकनिजपाणिगहणे किमपि न वितर्कणीयमस्ति
पाणिगहणफलस्यालिङ्गनस्य पूर्वमेव निश्चयत्वात् । सुतरां त्वमिदानीं निःशङ्कमत्याः
पाणिगहणं कर्तुमर्हसीति भावः ।

विचारयतीति भविष्यत् सामीप्ये वर्तमाना । “हृदयं वक्षसि स्थाने” इति हेमः ।

(२) मालेति । कन्यकाजनविरुद्धं पुरुषस्पर्शरूपत्वात् । मालिङ्गनम्

(१) ...किं दाणिं कङ्कषाभरणं करं विभारेदि महाभाषो इति कश्चित् पाठः ।

(२) माल । (स्वगतम्) हा हही ! हही ! हृदयि कसभाजणविरुद्धं
किम्पि एसा उवससदि । इति पाठान्तरम् ।

प्रविश्य कामन्दकौ । पुत्रि ! कातरे ! किमेतत् । (य)

मालती । कम्पमाना कामन्दकौमालिङ्गति ।

काम । तस्याश्विबुक (१)-मुन्नमथ । वत्से ! (२)

पुरुषचूरागस्तदनु मनसोऽनन्यपरता,

तनुग्लानि र्यस्य त्वयि समभवद् यत्र च तव ।

नवङ्गिकाधर्मेण कृतमित्यभिप्रायः । किमपि आत्मना पाणिग्राहणं उपन्यस्यति प्रलपति नवङ्गिकेति शेषः । पित्रोरनुमतत्वादेतन्न शक्नोतीति भावः ।

(य) प्रविश्येति । पुत्रीत्यनेन त्वयि वर्त्तते मे सम्यगिष्टानिष्टदर्शनं दानादावधि-
कारयति व्यन्यते । कातरे ! पित्रोरनुमतमिदं कथं कुर्यामित्यनुचितशङ्कोद्विप्रचिते ।
एतत् पाणिग्राहणमभिप्रायप्रकाशनं किं कथं क्रियत इति शेषः । शीघ्रमिद-
मनुमन्वतामिति भावः ।

पुर इति । यस्य साधवस्य त्वयि, यत्र च साधवे तव, पुरः प्रथमं चचूरागः नेत्र-
प्रौतिः, तदनु तदनन्तरं मनसः अनन्यपरता एकाग्रता अतीवचित्तासक्तिरित्यर्थः, परञ्च
तनुग्लानिः अप्राप्तिवशान्नदन्जनितदेहसन्तापः समभवत् । प्रेयान् प्रियतमः, अयं
स युवा साधवः, इह अस्मिन् स्थाने वर्त्तते । अतएव हे सुवदने ! जडतामप्रतिपत्तिं
कर्त्तव्याकर्त्तव्यविमूढतां मुञ्च परित्यज । जडतां विहाय निःशङ्कमात्मनः पाणिं ग्राहयेति
भावः । तेन च विधातुः जटुः वैदग्ध्यं युवयोर्निष्प्राणनेपुण्यं विलसतु प्रकाशतां
परस्परयोग्यसमावेशादिति भावः । मदनी मन्मथस्य सकामोऽस्तु युवयोः समागमाच्चिरात्
पूर्णाभिलाषो भवतु ।

अत्र प्रथमाहं अन्वीत्यालङ्कारः, अप्रस्तुतानां चचूरागादीनां समभवदित्येकक्रियया
कर्त्तृतयाभिसम्बन्धात् तत्त्वयोगिता चेत्यनयोरेकाशयानुप्रवेशरूपः सङ्गरः । अतुर्थचरञ्च-

(१) तस्याश्विबुकमिति कश्चित् पाठः । (२) कश्चित् “वत्से” इति पाठो नास्ति ।

युवा सोऽयं प्रेयानिह सुवदने ! मुञ्च जड़तां

विधातु वैदग्ध्यं विलसतु, सकामोऽस्तु मदनः ॥१५॥

लव । भगवदि ! किसणचउइसीरअणि-मसाण सञ्चरण-
णिब्बत्तिद * (१)-विसम-ब्बवसाअ-णिट्ठाविद-चण्ड-पासण्ड-
पअण्ड-दोइण्ड-साहसो (२) साहसिअो क्व एसो, अदो मे (३)
पिअसही उक्कम्पिटा । (२)

(२) भगवति ! कृष्णचतुर्दशी-रजनो-श्मशान-सञ्चरण-निर्वर्त्तित-विषम-व्यवसाय-
निष्ठापित चण्ड-पाषण्ड-प्रचण्ड-दोर्दण्ड-साहसः साहसिकः खल्वेषः, अतो मे प्रियमखी
उत्कम्पिता ।

वाक्यार्थो प्रति 'मुञ्च जड़ताम्' इति वाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेति
परस्परनेरूपेणात् समुदाये संसृष्टिः । तथा तञ्चरणगतवाक्यार्थे आवश्यक-समुच्चय-
वाचक-शब्दाभावात्न्यूनपदतादोषः, स च 'विधातुर्वैदग्ध्यं' फलतु, मदनस्यास्तु सुहितः
इति पाठेन समाधेयः ।

शिवरिणो वृत्तम् ॥ १५ ॥

(३) लवीत ! कृष्णचतुर्दशीरजन्या विषमकर्म्मज्ञानोपयोगित्वेन तन्वशास्त्र-
विहितायामिति भावः श्मशानसञ्चरणेन निर्वर्त्तितो मालतीप्राप्तये निष्ठादितो विषम-
व्यवसायो महामांसविक्रयात्मको दारुणाव्यवसायो येन स चासौ, निष्ठापितं नाशितं

(१) ..सञ्चारणिब्बूद...इत्यपि पाठः ।

(२) ..पचण्ड-पाखण्ड-दोइण्ड...इति पाठोऽपि ।

(३) कश्चित् मे इति पाठो नास्ति ।

मक । स्वगतम् । साधु लवङ्गिके ! साधु, अवसरे खल्वनुरा-
गोपकारयोगरौप्यसौरूपन्यासः (१) । (ल)

माल । हा ताद ! हा अम्ब ! । (व)

काम । वत्स ! माधव ! ।

माध । आम्नापय ।

(व) हा तात ! हा अम्ब ! ।

निवारितं चण्डपाण्डस्य भीषण-निषिद्धकर्मकारिणः कापालिकाद्याघोरघण्टस्य प्रचण्ड-
दोर्दण्डयोः दारुणभुजदण्डयोः साहसं मालतीहत्यारूपं साहसकर्म येन स तथोक्तयेति
कर्मधारयः । एष माधवः साहसिकः खलु । उत्कम्पिता साहसिकपाण्डिगृहे
विवस्ना । प्रचण्डस्वभावात् साहसिकात् सर्व एव विभतीत्याशयः । एतेन तत्तदघटना-
स्मारकतया येन अनुरागातिशयात् तादृशजन्यां महाश्लेशानि मालतीलाभाद्यैव पिशाचिभ्यो
महामांसविक्रयरूपं दारुणसाहसिकं कस्याध्यवसितं, येन चातिभयङ्करादघोरघण्टा-
दात्मनैरपेक्षेणापि मालती परिव्राता ; तेनानुरागातिशयवता निरतिशयोपकारिणा
माधवेनात्मपाणिशङ्खणं पित्रोरनुमत्यभावेऽपि मालया अवश्यकर्त्तव्यमिति व्यज्यते ।

(ल) मकेति । अवसरे उपयुक्तसमये । गरीयसोरतिमहतीः । उपन्यास
उपस्थापनं स्मारकमित्यर्थः । विषमव्यवसायेत्यन्तेन महानुरागस्योपन्यासः, दोर्दण्ड-
साहसेत्यन्तेन च महोपकारस्योपन्यास इति बोध्यम् ।

(व) मालेति । हा तात ! हा अम्ब ! युवयोरनुमतेरप्यनपेक्षया ईदृशा-
चरणात् कथं पुनर्वदनं दर्शयेयमिति भावः । एतेन माधवपाण्डिगृहे सम्भतिरुत्-
पन्नमिति व्यज्यते ।

(१) “लवङ्गिके । स्थाने...” इति पाठभेदः ।

काम । इयमशेषसामन्तमस्तकोत्तंसपरागरञ्जितचरणाङ्गुले-
रमात्यभूरिवसोरैकमपत्यरत्नं (१) मालती, भगवता सदृश-
संयोगरसिकेन वेधसा, मन्मथेन, मया च तुभ्यं प्रदीयते ।
इति रोदिति । (१)

मक । फलितं हि न स्तर्हि (२) भगवतीपादप्रसादेन । (घ)

(१) कामेति । अशेषाणां सामन्तानां अधिकृतभूखामिनां ये मस्तकोत्तंसाः
शिरोभूषणभूतानि कुसुमानि तेषां परागै रजोभिः, रञ्जिताश्चरणाङ्गुलयो यस्य तस्य ।
अपत्यञ्च तत् रत्नमिव रत्नञ्चेति अपत्यरत्नं । एतेन एकतो महेश्वर्यशालिनः कन्या,
द्वितीयत एकापत्यतया पित्रोरतीववात्सल्यभाजनीभूता, तृतीयतश्च मानागुणवत्त्वात्
रत्नभूता मालती, सुतरां तत्त्वादरातिशयः करणीय इति सूच्यते । सदृशसंयोगरसिकेन
योग्ययोजनानुरागशालिना वेधसा विधाता ललाटलिखनात्, मन्मथेन परस्पररसकि-
जननात्, मया च लौकिकीपायावलम्बनात् तुभ्यं प्रदीयते । एतेन भूरिवसुना कामन्दक्यां
रञ्जसि मालतीदानाधिकारो व्यस्त इति प्रतीयते । मातृस्थानपातिनी कामन्दकी दानेन
भाविविरहसम्भावमया वात्सल्यात् रोदितेति बोध्यम् ।

अथ रंशङ्गो नाम गर्भसन्धेरङ्गम् ।...संशङ्कः पुनः । सामदानार्थसम्पन्नः....” इति
साहित्यदर्पणात् ।

(१) मकेति । तर्हि माधवाय मालत्या दाननिष्पत्ती सत्या । फलितमिति
भावे कप्रत्ययः, तेन सफलेन जातमित्यर्थः ।

(१) एकापत्यरत्नमिति समस्तः पाठः कश्चित् ।

(२) नस्तर्हि इत्यत्र केवलतर्हि पाठोऽपि ।

माध । तत्किमिति वाष्यायितं भगवत्या ? (१) । (स)

काम । श्रीवराक्षसीन नेत्रे परिभृज्य । विज्ञापयामि कल्याणिनम् (२) । (ह)

माध । नन्वाज्ञापय (३) ।

काम । परिणतिरमणीयाः प्रीतयस्त्वद्विधाना-

महमपि तव मान्या हेतुभिस्तैश्च तैश्च ।

(स) भाषेति । वाष्यायितं वार्थादमनं कृतम् । “वाष्यादिभ्य उदमने” इत्याद्यक्तादभावे ऋः ।

(ह) कामेति । कल्याणिनं मङ्गलास्पदं त्वां । विज्ञापयामि वाष्यादमनकारणमिति शेषः ।

परिणतीति । हे तात ! पुत्र ! वत्स ! त्वद्विधानां त्वादृशानां नानागुणरमणीयानां जनानां प्रीतयः यव कुवचिदपि क्लेशाः परिणतिरमणीयाः परिपाकिण मनोहराः क्रमिकवर्द्धमानावभ्यया क्रमशो गाढरूपा भवन्तीत्यर्थः । अयमेव स्वभाव इति भावः । तथा अहमपि तैश्च तस्य हेतुभिः पितृश्वशुरसहाध्यायित्व-तत्सौहार्द-भाटवद्भातसन्ध-वत्त्वप्रभृतिभिः कारणैः मान्या सम्मानार्हा । अतएव मम वचनं त्वया नातिक्रमणीयमिति भावः । तत्तन्मात् मत्तः परस्मात् परस्मिन् काले मत्परीक्षमात्र इत्यर्थः, इह अस्यां सुवदनायां मान्यतां परिचयः प्रणय एव करुणा दया तस्याः सकाशात् सर्वथा

(१) तत्किमित्यतिवाष्यायितमाननं भगवत्या इति पाठान्तरम् ।

(२) वत्स ! किमपि कल्याणं वक्तुकामास्मि इत्यपि पाठः ।

(३) विज्ञापयामीत्यादि कामन्दकुक्तेः परं ।

माधवः । तत् किम् ।

कामन्दकी । विज्ञापयामि ।

माधवः । आज्ञापय ।

इत्येवं पाठाः पुस्तकान्तरे ।

तदिह सुवदनायां तात ! मत्तः परस्तात् (१)

परिचयकरुणायाः (२) सर्वथा मा विरंसीः ॥१६॥

इति पादयोः पतितुमिच्छति । (ख)

माध । निवारयन् (३) । अहो ! वात्सल्यादतिक्रामति प्रसङ्गः (क)

श्लाघ्यान्वयेति, नयनोत्सवकारिणीति,

निर्व्यूढसौहृदभरेति, (४) गुणोज्ज्वलेति ।

मा विरंसीः न विरतो भव, सर्वथैवास्यां त्वया गाढस्नेहरूपा दया करणीयेत्यर्थः ।
ममायमनुरोध इति भावः ।

अत्र तादृशकरुणाया अविरागं प्रति प्रथमचरणार्थरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि
माननीयानुरोधरूपकारणान्नरोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः । तथा शिखा नाम नाट्या-
लङ्कारः “शिखा स्यादुपदेशनम्” इति लक्षणात् ।

अस्यानुरूपः शोको यथा, शाकुन्तले—“अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनान्”
इत्यादिः । “पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते ।” इति शब्दार्थः ।

“परिचयः (पुं) .. प्रणय” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

मालिनी वृत्तम् ॥ १६ ॥

(ख) इतीति । अनुरोधातिशयज्ञापनायैवं पादपतनेच्छेति बोध्यम् ।

(क) माधेति । निवारयन् किञ्चिदपस्त्य हस्तधारणेनेति शेषः । प्रसङ्गः
अनुरोधप्रस्तावः, वात्सल्यात् स्नेहात्, अतिक्रामति औचित्यसङ्गच्छति । सर्वेषामेव
परमवन्दनीयायास्ते पुत्रकल्पस्य मम चरणधारणोद्यमो नितान्तमनुचित इति भावः ।

कामन्दक्यनुरुद्धमङ्गीकरोति श्लाघ्येति । इयं मालती, श्लाघ्यान्वयेति इतिशब्दः
सर्वत्र स्वरूपार्थे, प्रशस्तकुलस्वरूपा, नयनोत्सवकारिणीति निरुपमसौन्दर्येण नेत्रानन्द-

(१) परस्तादिति पाठान्तरम् । (२) परिचयकरुणायामिति पाठभेदः ।

(३) किञ्चिदयं पाठो नास्ति । (४) निर्व्यूढसौहृदभरेति भिन्नः पाठः ।

एकैकमेव हि वशीकरणं गरीयो

युष्माकमेवमियमित्यथ किं ब्रवीमि (१) ॥ १७॥

काम । वत्स माधव ।।

माध । आज्ञापय ।

विधाधिस्वरूपा निर्व्यूढो निष्पन्नः सौहृदभरः प्रेमातिशयो यस्यां सेति तत्स्वरूपा तथा गुणैः सुशीलता-विनयादिभिः उज्ज्वलेति निर्मलस्वरूपा च । हि यस्मात् एतेषु श्लाघ्या-
न्वयत्वादेषु एकैकमेव श्लाघ्यान्वयत्वादिकं कारणं गरीयोऽनतिक्रमणीयं वशीकरणं परायत्तीकरणसाधनं । विशेषतश्च युष्माकं जगन्माननीयायास्तदेत्यर्थः, एवं ईदृशी निरतिशयवात्सल्यभागिनीति तात्पर्यं, इति हेतोः, अथेति वाक्यन्तरारम्भे, किं ब्रवीमि मुखेन किं वदामि । श्लाघ्यान्वयत्वादिगुणवशात् विशेषतश्च तवापि वत्सल्य-
भागित्वाच्चिरमेवास्यां मया गाढः प्रणयः करणीय इति भावः ।

अवापि गाढप्रणयविधानकार्यं प्रति श्लाघ्यान्वयत्वाद्यनेककारणोपन्यासात् समुच्चयो-
ऽलङ्कारः । इतिशब्दस्य वारंवारमुपादानादनवौकृतत्वदोषः, किञ्च समुच्चयवाचकचकारा-
नपादानाद्गुणपदतादोषोऽपि, एतयोः परिजिह्वावर्षया 'श्लाघ्यान्वया च नयनोत्सवकारिणी
च, निर्व्यूढसौहृदभरा च गुणोज्ज्वला च' इति पाठोऽङ्गीकरणीयः । नचैवमपि चकार-
चतुष्टयोपादानात् स दोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यं "धिक् त्वाच्च तच्च मदनञ्च इमाञ्च माञ्च"
इत्यादाविव अनेकचकारोपादाने सङ्गद्यैस्तद्दोषानङ्गीकारात् सङ्गदयानामानन्दोद्देश-
जनकतयैव गुणदोषाभ्युपगमात् । तथा गुणकीर्तनं नाम नाव्यलक्षणं । यथा दर्पणे—

“गुणानां कीर्तनं यत् तदेव गुणकीर्तनम् ।”

“इति स्वरूपे साङ्गिध्ये” इत्यादि हेमः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १७

(१) कश्चिंश्चित् पुस्तके तु “मकरन्दः । भगवति ! श्लाघ्यान्वयेति—” इति
वक्तृ-व्यतिक्रमो दृश्यते ।

काम । स्वीक्रियतामियम् (१) । (ख)

माध । स्वीकरोमि (२) ।

काम । वत्स माधव ! वत्से मालति ! (३) ।

माध । आज्ञापय ।

माल । आणवेदु भगवदो । (ग)

काम । प्रेयो मित्वं, बन्धुता वा समया
सर्वे कामाः श्रेवधि जीवितञ्च ।

(ग) आज्ञापयतु भगवती ।

(ख) कामेति । इयं मालती स्वीक्रियतां त्वया भाव्यारूपेण परिगृह्यताम् ।
एवञ्च “तुभ्यं प्रदीयते” इत्यनेनैव दानं, अयन्तु स्वत्वञ्चकीभूतप्रतिग्रहानुरोध इति
ज्ञेयम् । अतोऽहं स्वी नाम नाग्यालङ्कारः । “कार्य्यदृष्टमसुखः” इति दर्पणलक्षणात् ।

प्रेय इति । भर्ता पतिः स्त्रीणां प्रेयो मित्वं प्रियतमः सखा, समया सर्वप्रकारा बन्धुता
वन्धुसमुच्चः, वाशब्दः समुच्चयं, सर्वे, काव्यन्त इति कामा अभिलाषविषयाः, श्रेवधि
निधिः, किं बहुना जीवितं जीवनञ्च । इति मालतीं प्रत्युक्तिः । तथा धर्मद्वारा
धर्मभार्या च पुंसां पुरुषाणां प्रेयो मित्वं, समया बन्धुता वा, सर्वे कामाः श्रेवधिः,
किं बहुना जीवितञ्च । इयन्तु सुखं परावर्त्ता माधवं प्रत्युक्तिः । इति इदं, वत्सयो
मालतीमाधवयो युवयोः अन्योन्यं परस्परं ज्ञातं विदितमस्तु । तथा च अद्यारभ्य
त्वया मालत्या प्रियतममित्वेन, सर्वप्रकारबन्धुभावेन, सर्वाभिलषितप्राप्तिरूपेण धननिधि-
प्रकारेण, किं बहुना स्वकीयजीवनरूपेण च माधवो द्रष्टव्यः, तद्गदादरणीयञ्च । त्वया

कश्चित् । (१) (२)-चिह्नित पाठौ न दृश्येते ।

(३) तथा तव ‘वत्स माधव !’ इत्यपि पुनः पाठो नास्ति ।

स्त्रीणां भर्ता, धर्मदाराश्च पुंसा-

मित्खन्योन्यं वत्सयो ज्ञातमस्तु ॥१८॥

मक । अथकिम् । (घ)

लम । भगवदि ! (१) जधा तुल्ये आणवेधे ! (ङ)

(ङ) भगवति ! यथा यूयमाज्ञापयत ।

माधवेनापि इतः प्रभृति तेन तेन रूपेण मालती द्रष्टव्या, तद्वादरचीवा च इति भावः ।

अतोभयगतप्रियमित्वादिप्रकारकज्ञानस्य उभाभ्यां परस्परकरणादन्योन्यालङ्कारः, निरङ्गः केवलरूपकस्याङ्गमित्यनयोर्ङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा उपदिष्टं नाम नाभ्य-लक्षणम् । यथा दर्पणे “उपदिष्टं मनीहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः ।

“निधिर्ना श्रेयधि” रित्यमरः ।

बन्धुतेति “यामजने”त्यादिना तल् । कामा इति कर्मणि षञ् । वत्सयो-रिति “वत्समानाधिकरणयोः सौते” इति कर्त्तरि षष्ठी ।

प्रतिपक्षोः प्रियमित्वादि ज्ञानप्रमाणं ब्रह्मवैवर्तपुराणादी द्रष्टव्यम् ।

अस्यानुरूपः श्लोको यथा, शाकुन्तले “युयूषस्व युक्तं कुरु प्रियसखीवृत्ति” मित्यादिः ।

शान्तिनी वृत्तम् “मात्सी गी चेच्छालिनी वेदलोकै” रिति लक्षणात् ॥ १८

(घ) मकेति । लज्जावशान्नाद्यवस्य तुल्यीभावनवलोक्य मकरन्दः प्रतिनिधि-भावेन कामन्दक्युपदिष्टमङ्गीकरोति अथकिमिति । अथकिमित्येकमेवाव्ययनङ्गी-कारार्थे इत्युक्तमेव ।

(ङ) लवेति । मालत्या अपि तथैव तुल्यीभावात् लवङ्गिकाङ्गीकरोति भगवतीति ।

(१) कश्चित् ‘भगवदि’ इति नास्ति ।

काम । वत्स मकरन्द ! अनेनैव वैवाहिकेन मालतीनेपथ्ये-
नापवारितः प्रवर्त्तस्व परिणयायात्मनः । इति पटलकमर्पयति (१) । (च)

मक । यदाज्ञापयति भगवती, यावदिति चित्रयवनिकामन्त-
र्धाय नेपथ्यं धारयामि । तथा करोति । (क)

माध । भगवति ! शुभमपि बह्वनर्थक (२) मतिसङ्कटमेतद्
वयस्यस्य । (ज)

(च) कामेति । वैवाहिकेन विवाहसंसृष्टेन राज्ञःप्रावृत्तेन, मालत्या नेपथ्येन
वेशेन, अपवारितः तिरोहितः परैरनवगतमकरन्दभाव इत्यर्थः । प्रतारणापक्षे आत्मनो
मालतीभावेन नन्दनेन सह परिणयाय, वास्तविकपक्षे तु मालतीवेशेन मन्दभाग्यं नन्दनं
वक्ष्यित्वा आत्मनः स्वस्यैव मदयन्तिकया सह परिणयायेत्यर्थः । पटलकं मालती-
परिच्छदं । “अथ पटलं पिटके च परिच्छेदं ।” इति मेदिनी ।

अयमेव मकरन्दविवाहवृत्तान्तः पताका नाम । “अपि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताके
व्यभिधीयते ।” इति लक्षणात् ।

(क) मकेति । इतो गत्वा, चित्रयवनिकां मन्दिराभ्यन्तरैकपाश्वर्यविलम्बिनीं
विचित्रतिरस्करिणीं, अन्तर्धाय मम एषाञ्च मध्ये निधाय, चित्रयवनिकान्तराले
स्थित्वेत्यर्थः । अन्यथा आसां स्त्रीणामन्तिके प्रायनप्रत्नासम्भवेन सम्यक् परिधानासम्भव
इति भावः ।

(ज) माधेति । एतत् मालतीवेशेन नन्दनवस्त्रनपूर्वकमदयन्तिकापरिणयनं,
शुभमपि सत् बहुजनर्थकं बहुविपत्सङ्कुलं, अतिसङ्कटं सुदुष्कारं । सुतरामितो मे

(१) ...त्वमनेनैव...प्रसाधितः परिणयायात्मानमिति पाठान्तरम् ।

(२) सुलभमपि बह्वनर्थकं, सुलभबह्वनर्थं इति पाठभेदौ ।

काम । आः (१) कस्त्वमस्यां चिन्तायाम् ? । (भ)

माध । एवं भगवत्येव जानाति । (ज)

प्रविश्य मकरन्दः । विह्वलं एषोऽस्मि बालतौ संवृत्तः (२) । (ट)

सर्वे । सविषयं सकौतुकं पश्यन्ति । (३)

माध । मकरन्दं परिष्वज्य सोपहासम् (४) । भगवति ! कृतपुण्य एव

महती विपदाशङ्का विद्यत इति भावः । एतेनासम्यक्तया मन्यमाने तत्र कौशले माधवस्य वैमत्यं व्यज्यते ।

(भ) कामेति । नाधिकारोऽर्थः । युष्माकं सर्वविधमङ्गलामङ्गलानां मय्येव न्यक्तत्वात्, मयैव च विपदनागमोपायोद्भावनात् नास्ति ते कापि विपदाशङ्केति भावः ।

अवाक्षमा नाम नाट्यालङ्कारः । “अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसृज्यते ।” इति लक्षणात् ।

(ज) माधेति । एवं अनेन व्यापारेण मङ्गलममङ्गलं वा, भगवत्येव नत्वह-
मित्यर्थः । एतेन संशया सम्पत्तिः सूच्यते ।

(ट) प्रविश्येति । अत्र विगूढं नाम लास्याङ्कः, कपटं नाम नाट्यालङ्कारश्च ।
यथा दर्पणे—

“स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाट्यं शृण्वं विगूढकम् ।”

“कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्भिभाष्यते ।”

(१) आः इत्यपि कुवचिन्तास्ति ।

(२) वयस्य ! मालत्यस्मि इति भिन्नः पाठः ।

(३) सर्वे सकौतुकं पश्यन्ति, इत्यपि पाठः ।

(४) गोटं मकरन्दं परिष्वज्य इति कचित् पाठः ।

मन्दनः, यः प्रियामीदृशो (१) मनसा सुहृत्तमपि कामयि-
ष्यते (२) । (ठ)

कम् । वत्सो मालतीमाधवौ ! इतो निर्गत्य वृक्षगह्वरेण
गम्यतामुद्वाहमङ्गलार्थम् : अस्मद्विहारिकायाः (३) पश्चादु-
द्यानवाटः, सुविहितश्च तत्रैव वैवाहिकं द्रव्यजातमवलोकित-
तया । भूयश्च (ड)

गाढोत्कण्ठकठोर-केरलबधू-गण्डाच्छपाच्छदैः (४)

ताम्बूलीपटलैः पिनङ्गफलित (५)-ध्यानम्रपूगद्रुमाः ।

(३) माधेति । ईदृशीं परमसुन्दरीं मनसि स्थितेन 'न वपुषा' इति सूच्यते ।...
कामयिष्यते नाश्वेन तपसा लभ्यः सुन्दरस्त्रीसमागमः" इत्युक्तेरिति भावः । एतेन
मकरन्दस्यातीववैशविन्यासनेपुण्यं व्यज्यते ।

(४) कामेति । उद्वाहमङ्गलार्थं औद्वाहिकमङ्गलाचरणार्थं । तदाचरणान्
देशभेदेन भिन्नं प्रायेण स्त्रीजनविधेयं तत्तद्देशीयैः स्वयमेवानुसन्धेयम् । विहारो
बीजानमः, सुदो विहार इति विहारिका तस्याः । उद्यानवाट उपवनप्रदेशः ।
सुविहितमायोजितं तत्रैव उद्यानवाट एव । द्रव्यजातं गन्धादिद्रव्यसमूहः, अवलोकित-
तया तदाख्यया मन शिष्यया । भूयश्च पुनश्च ।

गाढोत्कण्ठेति । गाढा सातिशया उत्कण्ठा प्रियविच्छेदेनैतमुक्त्वा यासां ता गाढी-

(१) यतः प्रियवयस्यमौदृशं इति पाठोऽपि ।

(२) कामयिष्यति इति वा पाठः ।

(३) अस्ति तत्र दीर्घिकायाः, इति पाठान्तरम् ।

(४)...गण्डावपाच्छदैरिति पाठभेदः ।

(५) पिनङ्गफलित...इत्यपि पाठः ।

कङ्कोलीफलजम्बि (१)-सुग्ध-विकिर-व्याहारिण स्तदभुवो

भागाः प्रेक्षितमातुलुङ्गवृत्तयः प्रेयो विधास्यन्ति वाम् ॥१८

तृकण्डाः, कठोराः प्रौढाः, याः केरलवन्धः केरलदेशीयाः स्त्रियः तासां गण्डवत् कपोल-
वत् चण्डपाखरः निर्मलपाखुवर्णाः कृदाः पत्राणि येषां तैः, ताम्बूलीपटलैः ताम्बूल-
लतासमूहैः, पिण्डाः परिवेष्टिताः, फलिताः फलवन्तः, अतएव व्यानन्ताः कलभारावन्ता
पूगद्रुमा गुवाकवृक्षा येषु ते । कङ्कोलीफलानां कोलकफलानां (कौंकला इति प्रसिद्धानां)
जम्ब्याभक्षणेन सुग्धा मनोहरा विकिराणां पक्षिणां व्याहारा रवाः सन्तोषामिति तै
तथोक्ताः, तथा प्रेक्षिता वायुना सञ्चालिता मातुलुङ्गानां झीलङ्गवृक्षाणां वृत्तिर्वेष्टनं येषु
ते, तथाभूताः, तद्गुणो भागाः अस्मद्विहारिकापञ्चादवस्थितोद्यानभूमीः प्रदेशाः, वा युवयो
र्मालतीमाधवयोः प्रेयः प्रीतिं विधास्यन्ति करिष्यन्ति ।

अत्र प्रथमचरणे समासगतोपमाऽलङ्कारः, तथा एकककाराणामसकृत् साम्यादवसानु-
प्रासः, गण्डपाण्डुति व्यञ्जनसङ्गस्यानेकधा सकृत्साम्यात् केकानुप्रासश्च, इत्येतेषा-
मेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । सम्भोगसाधनाऽयमसिद्धताम्बूलपूगलाभः, विदङ्ग-
कोलाहलीन स्वकोयालापस्य परैरश्रवणं, मातुलुङ्गवृत्तिसत्त्वादन्वेनात्मनोरदर्शनञ्च व्यव्यक्त
इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

पाण्डुत्वातिशयद्योतनार्थानि गाढोत्कण्ड-कठोर-केरलपदानि । ननु “न कर्मधार-
यान्तत्वर्यीयो बहुव्रीहिस्येदर्थप्रतिपत्तिकरः” इत्यभिधानात् कर्मधारयपदस्य च बहु-
व्रीहौतरसमासपरत्वात् कथं ‘...व्याहारिण’ इत्यत्र मत्वर्थीय इन्प्रत्ययः, सख्यं
यत्र निन्दाप्रशंसातिशयाद्यर्थो विवक्ष्यते तत्र मत्वर्थीयप्रत्ययो भवत्येव, बहुव्रीहिणा तत्र
दर्शानां प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् मत्वर्थीयप्रत्ययमन्तरेण तादृशार्थप्रत्यायनोपायाभावात्

(१) कङ्कोलीफलजम्बि, कङ्कोलीफलजम्ब, इति पाठमेव ।

गत्वा च (१) तत्रैव मदयन्तिकामकरन्दयो र्यावदागमनं
(२) स्थातव्यम् । (३)

माध । सहर्षम् । कल्याणान्तरावतंसा हि (३) कल्याणसम्प-
दुपरिष्ठादभवतु (४) । (ण)

कल । दिदृष्ट्वा इदं वि पित्रं (५) यो हविस्मादि ? । (त)

(त) दिष्ट्वा इदमपि प्रियं नो भविष्यति ? ।

ईदृगाशयज्ञापनायैव 'बहुव्रीहिशेदर्थप्रतिपत्तिकर' इत्यभिधानाच्च । अत्र लतिशयाथ
इन्प्रत्यय इति ध्येयम् ।

शादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(३) गत्वेति । तथा च तत्र युवयो मदयन्तिकामकरन्दयोश्च युगपदेव विवाहो
निष्पादयितव्य इत्यभिप्रायः ।

(ण) माधेति । कल्याणसम्पत् मालतीप्राप्तिरूपा ममैषा मङ्गलसम्पत्तिः,
उपरिष्ठात् परस्मिन् काले, कल्याणान्तरं मकरन्दे न मदयन्तिकालाभरूपमपरं मङ्गलं
अवतंसोऽलङ्कारो यस्याः सा, हि निश्चितं भवतु ।

(त) कलेति । इदमपि मकरन्दे न मदयन्तिकालाभरूपमपि नोऽस्माकं प्रियं
प्रीतिकरं कार्यं भविष्यति किमिति काकुः ।

(१) अतः इत्यपि पाठः । (२) मकरन्दमदयन्तिकागमनं यावत्, इति कश्चित्पाठः ।

(३) कुवचित् द्विशब्दो नास्ति ।

(४) भवति इति पाठान्तरम् ।

(५) पित्रं इति कश्चिद्व्यक्तिः ।

काम । कथं सन्देहो भवतः (१) । (थ)

लव । सुदं प्रियसहोए ? । (द)

काम । वत्स ! मकरन्द ! भद्रे (२) लवङ्गिके ! इतः (३)
प्रतिष्ठामहे । (ध)

माध । सहि ! तुए वि गन्दब्बं ? । (न)

(द) सुतं प्रियसख्या ? ।

(न) सखि ! त्वयाऽपि गन्तव्यम् ? ।

(थ) कामेति । मत्कौशलादिदमप्यवश्यमेव भविष्यतीति भावः ।

(द) लवेति । कामन्दक्या गमनादेशे कृतेऽपि तथैवावस्थितिमवलोक्य त्वरयितु-
माह सुतमिति । अत्रापि काकुः, सुतं ? भगवत्या स्वकौयविहारिकापश्चादवस्थितोद्यान-
गमनाय मदयन्तिकामकरन्दागमनप्रतीक्षया च यदुक्तं तच्छ्रुतं किमित्यर्थः । तदेवा-
नुदीयतामिति भावः ।

(ध) कामेति । भद्रे ! साधुस्वभावे ! । प्रतिष्ठामहे गच्छामः अन्यथा
बहुकालावस्थाने यद्यन्यो जानीयादिति भावः ।

(न) मालेति । गन्तव्यं ? मामेकाकिनीमपह्राय गन्तव्यं किमित्यर्थः । नैतदु-
चितमिति भावः ।

(१) माध । कथं सन्देह एवात्रभवत इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) वत्से इति पाठोऽपि ।

(३) इत इत इति द्विवक्तिः कश्चित् ।

तत्र । विहस्य । सम्पदं क्त, अङ्गे एत्य ओसरञ्च (१) । (प)

इति निष्क्रान्ताः कामन्दकौ-लवङ्गिका-मकरन्दाः ।

नाथ । अयमहमिदानौ—

आमूल-कण्टकित-कोमल बाहुनाल-

मार्द्राङ्गुलीदलमनङ्गनिदाघततः ।

(प) साम्प्रतं खलु वयमत्रापसरामः ।

(प) लवेति । भौषणसङ्कटजीवनं रक्षितवतः समीपेऽप्येकानिगोत्र्यभि-
प्रसन्नप्रकाशादिहसितं कृत्वा । अवाक्किमत्रैव समये, अपसराम इती गच्छामः । अवाधेन
तुल्यवीरभिप्रेतसम्पादनार्थमिति भावः ।

आमूक्षेति । अनङ्गो मदनो निदाघो यौग्यं इव तेन तप्तोऽयमहं करेण पाणिना
हृदयं च, आमूलं अंसदेशात् ब्रह्मदेशाच्चावधि, कण्टकितः कामावेशात् रोमाञ्चितः
स्वभावात् सञ्जातकण्टकश्च, बाहुर्भुजो नालं नालदण्ड इव यस्य तं, तच्च, मार्द्राः
खेदजलिन स्मितताः तरङ्गजलिन स्मितानि च अङ्गुल्यो दलानि पर्णानीव यस्य तं,
तच्च, कान्तं मनोरमं, अस्या मालत्याः करं पाणिं, सरस्याः पद्माकरस्य आरक्तपङ्कजं
ईषज्जोहितपद्मं विरदो हृत्सीव आकलयामि गृह्णामि । सामन्दोष्कासोक्ति-
रियम् ।

अवारक्तपङ्कजमिवेत्युपमानुसारेण सर्वव्योपमितसमासस्यैवौचित्यादुपमाऽलङ्कार एव
नतु रूपकं तत्साधनाभावादिति ध्येयम् ।

(१) तुवरामो इति पाठभेदः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

३२८

अस्याः करेण करमाकलयामि कान्त-

मारुतपङ्कजमिव हिरदः सरस्याः ॥२०॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (फ)

—*—

मालत्युपहारोनाम षष्ठोऽङ्कः (१) ॥ (ब)

—*—

“रोमाञ्चे क्षुद्रशवौ च द्रुमाङ्गे कष्टकोऽस्त्रिया”मिति त्रिकाण्डशेषः ।

वसन्ततिलका वृक्षम् ॥ २० ॥

(फ) . इतीति । सर्वे मालती-माधव-कलहंसाः ।

(ब) मालेति । पाण्डुरङ्गणानिष्यत्तेः साङ्गविवाहनिष्यत्तभावात् विवाह इति नामासम्भवेन निष्यन्नयोरपि च दानप्रतिग्रहयोर्दानस्यैव प्राधान्यात् मालत्युपहारो नामिति बोध्यम् ।

इति श्रीहरिदास-सिद्धान्तवागीशविरचितायां मालती-माधवटीकायां

भावमनोहरायां षष्ठाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

—

(१) चौरिकाविवाहो नाम इति कश्चित् पाठः, कश्चित् ‘षष्ठोऽङ्कः’ इतिमात्रः पाठः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति बुद्धरक्षिता । (क)

बुद्ध । अन्नाहे ! सुसिलिङ्ग-मालदौ-णेबत्य-लच्छौ-विप्लव-
णन्दण-किद-करग्गहो (१) अमच्चभूरिवसुमन्दिरं भग्गवदो-
बधण-संविहाणेहिं (२) खेमेण गोवाइदो मग्गरन्दो । अज्ज
अग्गो वि (३) णन्दणावासं उवगदा । तदो (४) मग्गवदो
णन्दणं आपुच्छिअ णिग्गवसहं गदा (५) । अग्गं अ णववह्म

(ख) अहो ! सुसिलमालतीनेपथ्यलक्ष्मी-विप्रलब्ध-नन्दन-कृत-करग्रहीऽमात्य-
भूरिवसु-मन्दिरं भगवतौवचन-संविधानैः क्षेमेण गोपायितो मकरन्दः । अद्य वयमपि
नन्दनावसुपगता । ततो भगवतौ नन्दनमापृच्छ निजावसथं गता । अयच्च नव-

(क) तत इति । “नियुक्तैव तच्च मया प्रियसखी बुद्धरक्षिता” इत्यनेन पूर्व-
मेवास्याः प्रवेशः सूचितः ।

(ख) बुद्धेति । अन्नाहे इति हर्षविषयार्थकमव्ययम् । मकरन्देन मालती-
वेशयज्ञपूर्वक-विवाह-सम्पादनात् हर्षो विषादश्च । संसिष्टं मकरन्दस्य मालतीसमान-

(१) नन्दनकरग्गहो इति पाठान्तरम् ।

(२) भग्गवदोए संविहाणिण इत्यपि पाठः ।

(३) वि, इति कश्चिन्नास्ति । (४) अदो इति पाठमेव ।

(५) गदा आवह्म इति पाठोऽपि ।

घरप्यवेस-विरहदाकालकौमुदीमहोत्सव-प्रमत्त-(१)-पञ्चाउला-
सेस-परिषणो पदोसो अणुउलहसदि अण्ण णो व्यवसिदं ।
सम्पदं अ (२) तुवरन्तकामो कामेदुं सपादपङ्कणं (३)
अवभत्थिअ पुणो बलामोडिअ अहिहवन्तो मुअरन्धेण णिहुरं
पङ्कहदो जामादा । तदो सो क्व, अधिअ-बेलक्व-खलन्त-
अक्वरो सरोस-णिबभर-दुक्खिदो मदप्पप्फुरन्त णअणो “ण मे

बधूगृहप्रवेश-विरचिताकालकौमुदीमहोत्सव-प्रमत्त-पर्याकुलाशेष-परिजनः प्रदोषोऽनु
कूलयिष्यति अद्य नो व्यवसितम् । साप्रतश्च त्वरमाणकामः कामयितुं सपादपतनमभ्यर्थ्य
पुनर्वलात्कारिणाभिद्रवन् मकरन्देन निष्ठुरं प्रतिहृतो जामाता । ततः स
खल्लधिकबैलच्छाखलन्दक्षरः सरोषनिर्भरदुःखितो मदप्रस्फुरन्नयनो “न मे

वर्णाकृतिमत्त्वात् निपुणभावेन निरुक्त मञ्जुत्वादिहिताङ्गरागत्वाच्च सुसम्भलितं यत् भालत्या
नेपथ्यं वेशः, तस्य लक्ष्म्या शोभया विप्रलब्धेन वञ्चितेन नन्दनेन कृतो भालतीज्ञानेन
सम्पादितः करग्रहः पाणिग्रहणं यस्य सः तथोक्तो मकरन्दः, भगवत्याः कामन्दक्या
वचनैः ‘नगरदेवतामाराध्य समागतेयं भालती’ इत्यादिरूपैर्वाक्यैः, संविधानैः विवाह-
दिवसीय कन्यासमुचित-तत्तदाचारसम्पादनैश्च क्षेमेण कुशलेन निरुपद्रवेण गोपायितो
लोकादाचारात् परिरक्षितः । अपृच्छा आभाष्य स्वाश्रमगमनार्थं सम्भाषणं कृत्वैत्यर्थः ।
निजावसथं स्वकीयायमम् । कौमुदी कार्तिकी पूर्णिमा तस्यामनुष्ठेयो यो महोत्सवः
स कौमुदीमहोत्सवः । नववध्वा गृहप्रवेशात्, विरचितेन सम्पादितेन अकाले तत्-
कालव्यतिरिक्ते शीघ्रे, कौमुदीमहोत्सवेन प्रमत्ताः व्यापारान्तरेऽनवधानाः पर्याकुला

(१)...असति...इति कश्चित् पाठः ।

(२) कश्चित् ‘अ’ इति नास्ति ।

(३)...‘कामिदि’ कामेदुं बहुसो सपादपङ्कणं...इति पाठान्तरम् ।

मम्यदं तु ए कोमारबन्धुर्ह ए (१) पञ्चोपपन्नं”ति ससबहं पदस्य
काउण वासभवणादो णिम्मादो ति (२) । एदिणा पसङ्गेण

साम्प्रतं त्वया कोमारबन्धव्या प्रयोजनम्” इति सशपथं प्रतिज्ञां कृत्वा वासभवनाभिर्गत
इति । एतेन प्रसङ्गेन मद्यन्तिकामानीय मकरन्देन सह संयोजयिष्ये ।

व्यतिव्यस्ता अशेषाः सकलाः परिजना यस्मिन् स तादृशः प्रदीपो रजनौमुखं, अथ
नीऽष्माकं व्यवसितं अध्यवसितं मद्यन्तिकामकरन्दयोः कुशलीन निष्क्रमणादिकं अनु-
कूलयिष्यति स भीडितसिद्धिं प्रति साधकौकरिष्यति । कौमुदीमहोत्सवेन प्रमत्ततया
पर्याकुलतया च परिजनानां तन्निष्क्रमणादौ सम्यगवधानदत्ताऽसम्भवादिति भावः ।

त्वरमायकामः नववधूसम्भोगीत्सुक्यजनितमदनावेगः । सपादपतनं यथा तथा
अभ्यर्था सुरतं वाचित्वा, अननुमोदिताभ्यर्थनः सन्नित्यर्थः, कलात्कारेण क्लेशं अभिद्रवन्
आत्मात्मन् निहृत्, यथा तथा आमाता वरो नन्दनः प्रतिहृतः पादेन ताडितः । स
नन्दनः । अधिकेन सातिशयेन, दैलक्ष्येण अप्रतिभतया नववध्वा एव सहसाहृतकार्य-
दर्शनात् किङ्कर्तव्यताविमूढतथेत्यर्थः, खलदक्षरो विकलवचनः, सरोषशायी निर्भर-
दुःखितः सञ्ज्ञातभ्रष्टदुःखेति सः, मदेन क्रोधमत्ततया प्रस्फुरन्ती अशस्यन्दमाने नयने
यस्य तादृशः सन् । कोमारे कन्यावस्थायामिव बन्धकी असती तथा । असतीं विना
ईदृशस्वभावासम्भवादिति भावः । शपथोऽत्र गालिः तत्सङ्घितः यथा तथा । एतेन
प्रसङ्गेन मालत्याः प्रतिकूलतानिरसनप्रसावेन ।

“पुंशली धर्षिणी बन्धकासती कूलटेत्वरी ।” इत्यमरः । “शपथः (पुं)
गालिः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(१) नोप वेङ्गकस रोसावेस-खलन्त-अकसरो ओरुद-अथय-अप्फुरन्त-वचथो...
कोमारबन्धुर्ह ए इति पाठभेदः ।

(२) ‘ति’ इति कचिन्नास्ति ।

मदधमिधं आनीच मधरन्देण सह संजोधइस्सं । (ख)

इति निष्क्रान्ता ।

प्रवेशकः । (ग)

ततः प्रविशति शय्यागतो मालतीवेशो (१) मकरन्दो लवङ्गिका च । (घ)

मक । लवङ्गिके ! अपि नाम बुद्धरक्षितासंक्रान्ता भगवती-
नीति विजेष्यते (२) । (ङ)

ख । को सन्देहो एतय महागुभायस्स (३) । किं बहुना,
जह एसो मञ्जीरमहो सुणीयदि, (४) तहा जाणामि तेण व्यव-

(च) कः सन्देहोऽत्र महानुभावस्य । किं बहुना, यद्येष मञ्जीरशब्दः श्रूयते,

(ग) प्रेति । निर्गत इत्यनेन वृत्तकथांशस्य, संयोजयिष्य इत्यनेन च वर्तिष्य-
माणकथांशस्य निदर्शनं प्रत्येतव्यम् ।

(घ) तत इति । शय्यागता वासभवने सम्भोगार्थरचित-शय्यास्थितः ।

(ङ) मकेति । अपिः प्रश्ने । बुद्धरक्षितायां संक्रान्ता, सधरिता भगवत्या
विन्यस्ता, भगवत्या नीतिः कौशलं अपि विजेष्यते उत्कर्षेण वर्तिष्यते किं, मम मद-
यनिकालाभरूपं कार्यं साधयितुं शक्याति किमित्यर्थः ।

(ख) लवेति । मञ्जीरशब्दो नूपुरनिनादः । तेन व्यपदेशेन मालत्याः प्रवीक्षण-

(१) मालतीवेश इति पाठः कश्चिन्नास्ति ।

(२) विपर्येष्यति इति पाठान्तरम् ।

(३) को सन्देहो महाभायस्स इति भिन्नः पाठः ।

(४) कश्चित् 'सुणीयदि' इति पाठो नास्ति ।

देसेण आशीदा बुद्धरक्खदाए मदअन्तिआ त्ति । ता उत्तरोआ-
ववारिदो प्रसुत्तलक्खणा चिट्ठ । (च)

मकरन्दः । तथा करोति ।

ततः प्रविशति मर्दयन्तिका बुद्धरक्षिता च ।

मद । सहि ! मच्चं ज्जेव परिकोविदो मे भादा मालदोए ? (छ)

बुद्ध । अधइ । (ज)

मद । अहो अत्थाहिदं । ता एहि वामशीलं मालदिं
णिबभच्छेत्ता ।। (झ)

इति परिक्रामतः ।

तथा जानामि तेन व्यपदेशेन आनीता बुद्धरक्षितया मर्दयन्तिकेति । तदुत्तरीयापवारितः
प्रसुप्तलक्षणे स्तिष्ठ ।

(छ) सहि ! मत्तमेव परिकोपितो मे भाता मालत्या ? ।

(ज) अथकिम् ।

(झ) अहो अत्याहितम् । तदेहि वामशीलां मालतीं निर्भक्ष्यावः ।

शूलिन । तत्तस्मात् उत्तरीयेण प्रावारकेण अपवारित आहतदेहः, प्रसुप्तलक्षणे निद्रित-
स्वरूपः ।

(छ) मदिति । अत स्वरवैकृतेन प्रश्नो व्यज्यते ।

(झ) मदिति । अत्याहितं महाभूतिः । उपस्थितमिति शेषः । मालत्या
ईदृशदुराचरणेनातीवकोपितो मे भाता किमिदानीं व्यवस्येत् तदनिश्चयादिति भावः ।

मह । इदं वासभवनद्वारं (१) । (ज)

इति (२) प्रविशतः ।

मद । सहि ! लवङ्गिण ! जाणीअदि पसुत्ता दे पिअसहो
णवेत्ति ? (३) । (ट)

लव । सहि ! (४) मा गं पडिबोधेहि । जदो (५) एसा

(ट) सखि ! लवङ्गिके ! ज्ञायते प्रसुप्ता ते प्रियसखी नवेति ? ।

(ठ) सखि ! मा एनां प्रतिबोधय । यत एषा चिरं दुर्म्मानायमाना इदानीमेव
ईषन्मन्ये प्रसुप्तेति । अतः शनैरिहैव शयनाङ्गे उपविश ।

वामशीलां भर्तारं प्रति प्रतिकूलस्वभावां, निर्भर्तृसयावः तस्मिन्नतोवाग्याय्याचरणात्
तिरस्कुर्वः । अनुकूलयितुमिति भावः ।

(ज) इदं वासभवनद्वारम् ।

(ट) मदिति । प्रियसखी मालती, प्रसुप्ता निद्रिता । —काकुवशात् ज्ञायते
किमित्यर्थः ।

(ठ) लवेति । मा प्रतिबोधय उच्चैश्शरणेन न जागरय । दुर्म्मानायमाना
दुःखितमनस्का । ईषत्प्रसुप्ता स्तोकं निद्रिता, इति मन्ये ।

(१) कश्चित् द्वारमिति नास्ति । (२) उभे इत्यपि पाठः ।

(३) पिअसहो ति इतिभावः पाठः कश्चित् । (४) एहि इति कश्चित् पाठः ।

(५) जदो इति कश्चिन्नास्ति ।

चिरं दुष्मणाभन्दौ दाणिं ज्ञेय ईस मन्थे पसुत्ते त्ति । तदो
मणिभं इध ज्ञेय सप्तशतम् उवविस (१) । (ठ)

मद । तथा क्त्वा । 'दुष्मणाभदि कधं वामसीला ? (२) (ड)

लव । कधं नाम नववधू-विस्मन्भणोवाभजाणुभं लभहं विसहं
महुरभासिणं ससिणेहं अरोसणं अ दे भादरं भत्तार आसा-
दिअ न दुष्मणाभदि मे पियसही ? (३) । (ढ)

(ड) दुर्म्मानायते कथमियं वामशीला ? ।

(ढ) कथं नाम नववधू-विस्मन्भणोपायमिश्रं लङ्घं विदग्धं महुरभासिणं सखेहं
अरोषणस्य ते मातरं भर्तारमासाद्य न दुर्म्मानायिष्यते मे प्रियसखी ।

(ड) लवेति । मे नमः प्रियसखी मालती, नववधू विस्मन्भणे आत्मानं प्रति
विश्वासीत्पादने ये उपायाः चित्तवृत्त्यनुसरणादयः तदभिज्ञा । "उपकृतं बहु तव
किमुच्यते" इत्यादिवद्विपरीतलक्षण्या सर्वथैव तदनभिज्ञमिति सोढुं शक्नोति ।
अन्यथाप्येवं । ब्रह्मचर्यावलम्बनोपयोगिविवाहविराजमथ्य एव नायिकाचित्तवृत्ति-
प्रतिकूलभावेन रूमणाय प्रसन्नप्रवर्त्तनादिति भावः । लङ्घं सुन्दरं । अतीवकुरूप-
मित्याशयः । विदग्धं सुरतकलानिपुणं । सर्वथैव गोसूखमित्यभिप्रायः । महुर-
भासिणं । एकान्तकर्मभाषिणमिति भावः । सखेहं । खेदक्षीणेनापि शुभं
किसलयकोमलां प्रति सङ्गसैव बलप्रयोगोपक्रमादित्याशयः । अरोषणं अकोपन-

(१)... ईस मन्थं उज्झिअ पसुत्तत्ति । तदो सचिअं इध ज्ञेय सप्तशतम्...
इति पाठान्तरं ।

(२) सङ्घि । दुष्मणाभदि इधं वामसीला इति पाठोऽपि ।

(३)...विदग्धमहुरभासिणं...समासादिअ...इति पाठोऽपि ।

मद । ऐक्यं बुद्धरक्षिदे ! विष्यदौषं उबलद्वय (१) । (ब)

बुद्ध । विष्यदौषं न विष्यदौषं वा । (त)

मद । कथं विष्य । (थ)

(ब) प्रेक्षस्व बुद्धरक्षिते ! विप्रतीपमुपालब्ध्वाः कः ।

(त) विप्रतीपं न विप्रतीपं वा ।

(थ) कथमिव ।

स्वभावः । रोषेण नितान्तखरतरस्वभावमिति भावः । आसाद्य प्राप्य, कथं नाम न दुर्म्मेनाग्रिष्यते दुःखितचित्ता भविष्यति, अपितु भविष्यत्येवेत्यर्थः । मम प्रिय-
सख्या दुर्म्मेनस्कृतां प्रति तव भ्रातुर्नववधूविस्मन्मणोपायानभिज्ञत्वादिकमेव हेतु-
रिति भावः ।

अत्र उत्प्राप्तनं नाम नाट्यालङ्कारः “उत्प्राप्तनन्तपहासो योऽसाधी साधुमानिनि ।”
इति लक्षणात्

“लङ्कः (वि) सुन्दरः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ब) मदिति । विप्रतीपं विपरीतं, उपालब्ध्वा स्तिरस्कृताः । मालत्यैवान्याया-
चरन्त्येवामिरेव तस्यामुपालम्भनीयायां प्रत्यत तत्पक्षगतया लवङ्गिकया वयमेवोपालब्ध्वा
इत्यर्थः । इदमप्यन्याय्यमिति भावः ।

(त) बद्धेति । विप्रतीपं न विप्रतीपं वा ॥ इदं लवङ्गिकाकृतमुपालम्भनं विप-
रीतमविपरीतं वा वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । अंशतः उभयोरपि दोषसत्त्वादिति
भावः

(१) बुद्धरक्षिदे ! ऐक्यं, विष्यदौषं चात्र किं उबालम्भोभानौ इति पाठभेदः ।

१८। जं दाव चलणपड़िदो वि (१) भत्ता च बहुमाचिदो.
एत्य लज्जादोसेष एसो जणो उवालयभण्णिज्जो (२) । जं वि
पिअसहि ! गवबहु-विरुद्ध-साहसोपक्रम (३)-खलण-वैलख-
विच्छेदित-मङ्गानुभावत्वस्य भादुणो दे वाचागतं किं वि
अपरिहणं, (४) तेण जाणीअदि किआवराहा उवालयभण्णिज्जा
अप्पे त्ति (५) । संकृतमागित्य (६) । किञ्च

(६) यत्तावच्छरणपतितोऽपि भर्ता न बहु मानितः, अत्र लज्जादोषेण एष जन
उपालम्भनीयः । यदपि प्रियसहि ! नवबधू-विरुद्ध-साहसोपक्रम-खलन-वैलखा-
विच्छेदित-मङ्गानुभावत्वस्य भातु स्ते वाचागतं किमपि अपरिहणं, तेन ज्ञायते कृता-
पराधा उपालम्भनीया वयमिति ।

(६) बह्वेति । यत्, चरुणपतितोऽपि सम्भोगसम्पत्तिप्रदानाय पादपतनेन कृता-
मुनयोऽपि भर्ता नन्दनः न बहुमानितः सम्पत्तिप्रदानेन मालत्या नादृतः । अत्र अना-
दरविषये, एष जनो मालती, उपालम्भनीयो दोषसत्त्वान्निन्दनीयः । अस्मिन्माल-
मालत्यामेव निन्दनीयायां प्रत्युत तत्पक्षगतलवङ्गिकया कृतं नन्दन निन्दनं विप्रतीपमे-
वेति भावः । लज्जादोषेणेत्यनेन लज्जैव बहुमानाकरणकारणं न पुनरन्यत्-किञ्चि-
दिति ध्वन्यते । नवबधूनां सान्त्वनाद-सुमधुरव्यवहारादिभि रायणीकर्तव्यायां नवीदायां
मालत्यां विरुद्धः प्रतिकूलः, यः साहसोपक्रमो बलप्रयोगपूर्वकरमणीयम्, तेन यत्
खलनं मालतीकृतप्रत्याख्यानरूपो व्यतिक्रमः, तस्माद् यवैलखं रोषवशादप्रतिभत्वं
तेन विच्छेदितं विवर्जितं मङ्गानुभावत्वं धैर्यं येन तस्य तथोक्तस्य, ते तव भातुर्नन्दनस्य

(१) 'वि' इति कचिन्नास्ति । (२) च उवालयभण्णिज्जो इति कचित् पाठः ।

(३) अहिणव-बहु विरुद्ध-रहसोपक्रम इति पाठान्तरम् ।

(४) अप्यदिहणं इति पाठभेदः । (५) तेन तुष्णे त्ति इतिमात्रः पाठः कचित् ।

(६) कचिदयं पाठो नास्ति ।

“कुसुमसधर्माणो हि योषितः सुकुमारोपक्रमाः । तास्य-
नधिगतविष्णुसैः प्रसभमुपक्रम्यमाणाः सद्यः (१) सम्प्रयोगविद्वे-
षिण्यो भवन्ति ।”

वाचागतं वाक्पगतं वक्षसा सम्पादितमिति तात्पर्यं, किमपि श्रोतुमप्ययोग्यं, परिष्ठानं
स्थितिर्मर्यादिति यावत् अपरिष्ठानं महाकुलोत्पन्नाया मालत्या मर्यादालङ्घनमित्यर्थः ।
तेन कृतापराधा अतएव वयं नन्दनपक्षगता उपालम्बनीया इति ज्ञायते । सुतरामवाशि-
खवाङ्गिकाकृतं नन्दननिन्दनमविप्रतीपमेवेति भावः । अत्रार्थे महाजनवाक्यं प्रमाणत्वे-
नोपन्यस्यति किञ्चेति ।

कुसुमेति । कुसुमेः समानो धर्मो मृदुत्वादिगुणो यासां ताः कुसुमसधर्माणः,
योषितो नवोदादिसामान्याः स्त्रियः, सुकुमारः सुमधुरव्यवहारादिना कोमलः कोमल-
भावेन कर्तव्य इत्यर्थः उपक्रमो रमणारम्भो यासां सा सथाविधा भवन्ति । तु किन्तु
अनधिगतो नवविवाहादौ समीचीनपरिचयाभावात् नवोदादिभिरप्रामो विश्वासो येषु
तादृशैः पुरुषैः प्रसभं वलीन उपक्रम्यमाणा रमणोद्यमविषयौ क्रियमाणाः, ता नवोदादि-
स्त्रियः, सद्यः सत्क्षणात् उपक्रमसमय एवेत्यर्थः सम्प्रयोगस्य रमणस्य विद्वेषिण्यो भवन्ति
विद्वेषाग्निवर्तितुं चेष्टन्ते ।

तथा च यथा कुसुमानि मृदुमन्द स्पर्शेन सुसौगममुद्गिरन्ति, महामर्दनेन तु
विरक्तिकरतिक्तगन्धं प्रकटयन्ति ; तथा ललना अपि

“कविता वनिता चैव स्वायाता रसदायिनी ।

बलादानीयमाना चेत् सरसा विरसायते ॥”

इति न्यायात् सुसहावहारिणानुमोदने सत्यतीवमधुरायन्ते प्रसभमारम्भे तु प्रत्यतीङ्ग-
कारिण्यो भवन्तीति सरसार्थः ।

(१) कश्चित् ‘सद्य’ इत्यपि न दृश्यते ।

एवं किल कामसूत्रकारा आमनन्ति (१) । (द)

लव । साक्षम् (२) । त्ररे घरे पुरिसा कुलकक्षभाभो उब्बहन्ति,
यस्य को बि लज्जापराधीणं अणवरत्नं मुह-लङ्घ-सहावं (३)
कुलकुमारीअणं पडवामि त्ति वाअणलेण पज्जालेदि । एदे

एवं किल कामसूत्रकारा आमनन्ति ।

(ध) गृहे गृहे पुरुषाः कुलकन्यका उद्बहन्ति, न च कोऽपि लज्जापराधीनं
अणपराहं सुगन्धलङ्घस्वभावं कुलकुमारीजनं 'प्रभवामी'ति वाचानलेन प्रज्वलयति ।

कामसूत्रकारा वात्स्यायनादयः, एवं उक्तं रूपं आमनन्ति ब्रुवन्ति । किलित्येतिह्ये ।
सुतरां नन्दनस्यायं प्रसभसुपक्रमो दोषार्थैव ज्ञात इति भावः ।

अत्रार्थविशेषणं नाम नाट्यालङ्कारः । यथा साहित्यदर्पणे—

“उक्तस्यार्थस्य यत् स्यादुक्तौत्तममनेकधा ।

उपलभ्यस्वरूपेण तत्स्यादर्थविशेषणम् ॥”

वाचेति— “वटि भागुरिरङ्गोपमवायोरूपसंगयोः ।

टावञ्चापि हलान्तानो क्षुधा वाचा निशा गिरा ॥”

इतुङ्गो वाक्शब्दश्च टाप् । एवमुत्तरत्रापि । वात्स्यायनसूत्रानुकरणार्थं संस्कृत-
भाषित्वेत्युक्तम् ।

(ध) लवेति । परिणयरजन्यामिव प्राणसख्या मालत्या ईदृशदुर्दशादर्शनेन शोको-
दयादक्षेण अयुषा सहेति साक्षमादित्यर्थः । कोऽपि पुरुषः, लज्जायाः पर एकान्तोऽ-
धीन स्त, मुग्धः सरलः लङ्घः सुन्दरश्च स्वभावो यस्य तं प्रभवामि समर्थोऽस्मि, पतित्वा-
दस्या विषये यत्किमपि कर्तुं शक्नोमीति मत्वर्थः वाचानलेन अवाच्यवचनरूपेण वक्तिना
न प्रज्वलयति न सन्तापयति । किन्त्वव नन्दनेन तथाकृतत्वादतीवदुःखकारणमेतदिति

(१) मनन्ति इति भिन्नः पाठः । (२) कश्चित् 'साक्ष' मिति पाठो नास्ति ।

(३) च क्व, को बि लज्जापराह्वं अणवरत्नमुहसहावं इत्यपि कश्चित् पाठः ।

क्लु दे हिमम-सङ्गच्छिक्खेवा आमरणं सुमरिज्जन्त-दूसहा पदि-
घरणिवासवेरग्गकारिणो (१) महापरिहवा ; जाखं किदे
इत्थिभाणं जम्मलाहं (२) जुउच्छन्ति बान्धवा । (३)

मद । ब,हरस्वित्ते ! अदिदुम्भणाइदा (३) पिप्पसहो लव-
ङ्गिभा । अदिमहन्तो (४) को वि मे भादुणा बाभाबराहो से (५)
किदी । (न)

एते खलु हृदयशल्यनिक्षेपा आमरणं कार्यमाणदुःसहा पतिगृहनिवासवैराग्यकारिणो
महापरिभवा ; येषां कृते स्त्रीणां जन्मलाभं जुगुप्सन्ते बान्धवा ।

(न) ब,हरस्वित्ते ! अतिदुर्म्मायिता प्रियसखी लवङ्गिका । अतिमहान्
कोऽपि मे भ्राता बाचापराधोऽस्याः कृतः ।

भावः । हृदयशल्यनिक्षेपाः वक्तुं शङ्कुसमारोपसदृशाः । कार्यमाणाः सन्तोऽपि
दुःसहाः, स्वयमनुभवे तु का कथेत्याशयः । पतिगृहनिवासे वैराग्यं अवश्यमेव तादृश-
मन्धवात् वैदृश्यं कर्तुं शीलं येषां ते, महापरिभवा विशालतिरस्काराः । येषां महा-
परिभवाणां कृते निमित्ते बान्धवाः तत्तत् स्त्रीणामेव पितादयः । जुगुप्सन्ते दुःसहतिर-
स्कारसङ्गनाम्पदं कन्याजन्म धिमित्येवंरूपेण निन्दन्ति ।

(न) मदेति । अस्या मालत्याः सम्बन्धे । कृता भवेदिति शेषः । अन्यथा
लवङ्गिकाया ईदृशी दुर्म्भनस्कृता न स्यादिति भावः ।

(१)...आमलणसंभरिज्जन्तदूसह-परघरणिबुस-वेरग्गकारिणो इति पाठान्तरम् ।

(२) इत्थिभाजज्जलाहं इति पाठोऽपि ।

(३) अदिहस्सिदा, अदिह्मिभा इति पाठभेदौ ।

(४) महन्तो इतिमात्रः पाठोऽपि ।

(५) कचित् 'स' इति पाठो नास्ति ।

बुद्धिः । अथ हि । सुदं अज्ञेहिं जथा मम यत्तु संपदं
कीमारबन्धेण पञ्चोपपन्नं त्ति (१) । (प)

मदः । कर्षी पिपायः । अहो (२) अतिक्रमो, अहो प्रमादो ।
सहि खवङ्गिण ! असमत्पक्षि दे सुहं वि संपदं दंसिदुं, (३)
तहवि पङ्कवामि त्ति किम्पि मन्तव्यम् । (फ)

लवः । साहिणो दे अन्नं जणो । (ब)

(प) अथ किम् । सुतमन्त्राभि र्यथा “मम न त्वया साम्प्रतं कीमारबन्धका
प्रयोजन” मिति ।

(फ) अहो अतिक्रमः, अहो प्रमादः । सखि ! लवङ्गिके ! असमर्थाणि ते
सुखमपि साम्प्रतं दर्शयितुं, तथापि प्रभवामीति किमपि मन्त्रयिष्ये ।

(ब) स्वाधीनस्तेऽयं जनः ।

(प) बुद्धेति । अथकिं वाचापराधः कृत एवेत्यर्थः । कीडावित्याह श्रुत-
मित्यादि ।

(फ) मद्वेति । निन्दायामहोशब्दद्वयम् । अतिक्रमो मन्दनेन मालत्या मर्यादा-
लङ्घनम् । प्रमादो गम्भीरस्यानवधानता । नितास्तनिर्गन्तां मालतीं प्रतीदृशवाक्प्रयोगादि-
श्रुभयवापि भावः । प्रभवामि परमवात्सल्यात् त्वयि मे प्रभुत्वमस्तीत्यर्थः । इति हेतोः ।
मन्त्रयिष्ये वच्चे ।

(ब) लवेति । अयं जनः अहमिति तात्पर्यम्, ते तव स्वस्था आत्मनः अधीनः
परमवात्सल्यादायतः । सुतरां यथेष्टं वक्तुं महस्येति भावः ।

(१) ...सुदं एव अज्ञेहिं य मे सम्यदं इमा ए कीमारबन्धट्टेण पञ्चोपपन्नं त्ति
संपदं पङ्कवं काष्ठं वासभववादी शिण्णदी इदि पाठांतरम् ।

(२) अथहि इत्यपि पाठः ।

(३) दंसिदुं इति पाठोऽपि ।

मदः । चिह्नदु दाव (१) मह भादुषो दुस्सोखदा अपरिहानं
अ । तुहोहिं बि (२) ईदिसो बि एसो सम्पादं जहचित्तं अणु-
बट्टणोओ, जेष भत्ता एसो त्ति । अणं अ । तुहो इमस्स
अणहिजाद क्वराहिसेबोवालभदूसणस्स (३) जं मूलं तं अ
जानध । (भ)

(भ) तिष्ठतु तावन्मम आतुर्दुःशीलता, अपरिहानञ्च । युष्माभिरप्यौहशीऽप्येव
साम्प्रतं यथाचित्तमनुवर्त्तनीयः, येन भर्ता एव इति । अन्यञ्च । यूयमस्य अगमिजाता-
चरात्रिचेपोपालभदूसणस्य यन्मूलं तन्न जानोध ।

(भ) मदेति । युष्माभिरपि मालती-तत्पक्षगताभिरपि, ईदृशीऽपि उक्तदुःखस्या
मर्यादाव्यङ्गनकारी सन्नपि, एव नन्दनः, चित्तं चित्तवृत्तिः यथाचित्तं चित्तवृत्तिमनतिक्रम्य
अनुवर्त्तनीयः “भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मात्स्य प्रतीपं गम” इत्युक्ते रनुसरणीयः ।
भर्ता पतिः एव नन्दनः । “कोऽपि देवः कुलस्त्रीणां पतिरेव पतन्नपौति” कृतेरिति
भावः । अगमिजाताचराणां ‘मम न त्वया’ इत्याद्यन्यायवाक्यस्थेऽर्थः अधिषेपिण
प्रयोगेण उपालम्भ क्षिरस्कार एव दूषणं तस्य, मूलं कारणं ।

अथ येन भर्त्तव इति हेतुप्रदर्शनात् हेतु नाम नाञ्जलक्षणं यथा दर्पणे—

“हेतुवाङ्मयं समासीकृमिष्टकृते तुदर्शनात् ।”

“न्याय्ये कुलीनबुधयोरभिजातपदं विदुः ।” इति श्रान्तः ।

(१) अथ इति कश्चित् पाठः ।

(२) कश्चित् ‘बि’ इति नास्ति ।

(३) ...उपालम्भ इतिमात्रः पाठोऽपि ।

सब । कथं अह्ने असन्तं जाणीमो (१) । (म)

मद । जं दाण्णिं तस्सिं महाणुहावे माहवे किम्पि किल
मालदीए तारामेत्तप्पं आसी, तहिं (२) सब्बलोक्खस्स अदिभूमिं
गदो पवादो । तं क्खु एदं विअअदि । ता पिअसहि ! जह

(म) कथं वयमसत् जानीमः ।

(य) यदिदानीं तस्मिन् महाप्राप्ते माधवे किमपि किल मालत्यासाराभैवक-
मासीत्, तत्र सर्वलोकस्यातिभूमिं गतः प्रवादः । तत् खल्वे तदविवृण्वते । तत् प्रिय-
सखि ! यथा—एष भर्तृरपत्याभिनिवेशो निरवशेषं हृदयादुद्भिद्यते, तथा कुरुत ।

(म) लवेति । असत् अविद्यमानं भूलमित्यर्थः । चिरमसद्भूतमाकाशकुसुमं को
जानातीति भावः । एतेन तादृशोपालम्भकारणं किमपि मालतीगतं नासीत्, किन्तु
नन्दनेन सभावादेवोपालम्भा मालतीति व्यन्यते ।

(य) मदिति । यतः, तारयोः कर्तृनिकयोः मेवकं मेलनमात्रोत्पन्नः स्नेहः,
मालतीमाधवयोः परस्परदृष्टिमेलनमात्रसञ्जातं प्रेमैत्यर्थः । तत्र तारामैवकविषये प्रवादः
सर्वलोकस्य समीपे अतिभूमिमाधिव्यं गतः । तत् तारामैवकं इदं विवृण्वते प्रकाशते
नन्दनप्रतिविरक्तिरूपं फलं प्रकटयतीत्यर्थः । भर्तुर्नन्दनस्य अपचं विपक्षे माधवे अभि-
निवेशः चित्तायहः माधवं प्रत्यनुराग इति निष्कर्षः निरवशेषं सम्पूर्णं यथा तथा मालत्या
हृदयादुद्भिद्यते, तथा गुरुं कुरुत । महादीप्तो भवेदिति ज्ञातं युष्माकं विदितं भवतु ।
इदानीमपि माधवानुरागात्, नन्दनस्यापि तदवगमिन चिरदारुणविह्वलादिति भावः ।
निष्कम्पा महति भर्तृविषयेभ्ये सत्यपि तज्जन्मचित्तबाधस्यहीना अतएव दाहकाः

(१) कथं वाचा मन्तिदंवि चाम च जाणीमो इति पाठभेदः ।

(२) ...वाचामितं आसी, सो एसी...इति पाठभेदः ।

एसो भक्तुषो अबक्खाहिणिवेसो चिरवसेसं हिमपादो उदरी-
अदि, तह करेह । अण्णधा महादोसो त्ति जाणिदं भोदु ।
णिक्कम्पदारुणा कण्णभाओ दूम्मावेत्ति 'हिमप' मणुस्साणं
ईदिसादो दुरहिसङ्गादो त्ति । माणं भणिस्सुध मदअन्तिआए
कधिदं त्ति (१) । (य)

लव । अइ असावधाने ! (२) असंवल्लोअप्पवादमो-
हिदे !—अवेहि । ए तुए सह जप्पिस्सं (३) । (२)

अन्यथा महादोष इति ज्ञातं भवतु । निष्कम्पदारुणाः कण्ठका दावयन्ति हृदयं
मनुष्याणां ईदृशाद् दुरभिषङ्गादिति । मा एनां भणिष्यथ मद्यन्तिकया कथितमिति ।

(२) अयि असावधाने ! असम्बल्लोकप्रवादमोहिने ! अवेहि न त्वया सह
जल्पिष्यामि ।

कण्ठका ईदृशात् दुरभिषङ्गात् परपुरुषानुरागरूपाङ्गीतोः मनुष्याणां भर्तृभूतपुरुषाणां
हृदयं दावयन्ति सन्तापयन्ति । सुतरामिदानीमपि मालत्या माधवानुरागाद्वन्दनस्य
चित्तसन्तापः सम्भवत्येव, स एव च तदुपालभस्य भूलमिति भावः । इदं वृत्तं
मद्यन्तिकया कथितमिति एनां मालतीं मा भणिष्यथ । तथा सति मालती मय्यपि
विशेषं कुर्यादिति भावः ।

(२) लवेति । इमं वृत्तान्तं वक्तुं मां निवारयसि, अथ च स्वयमेव तत्-

(१)...उवेक्खाहिणिवेसो चिरवसेसो...तह करेहि । ...महान्तो पमादो । ...णिक्कम्प-
दारुणासु कुलकण्ठकासु...दूम्मावेत्ति... त्ति जाणहि । मा भण...इति पाठान्तरम् ।

(२) कचिदीव पाठो नास्ति ।

(३) मन्नाइय्यं इति पाठभेदः ।

मद । सखि ! प्रसोद । अथवा च तुझे फुड़ं (१) भवि-
दाघो चिह्न । किञ्च अस्ते सखं एव माहवेकमभजो-
विदं (२) मालतीं जानीमो केव वा कठोर-केदघ-(३) गव्भ-
विभमा-वधव-दाब्बल-णिब्बट्टिद (४)-सुन्दरत्तणविसेसं माहव-
सहत्थ-णिम्माविदवडलाबलो-विरइद-कण्ठावलम्बमेत्त सन्धारिद-

(ल) सखि ! प्रसोद । अथवा न यूयं स्फुटं भवितासिष्ठथ । किञ्च वयं
सत्यमेव साधनैकमयजीवितम् । मालतीं जानीमः । केन वा कठोर-केतक-गर्भ-विभमावधव-
दीर्घलघ-निर्वर्णित-सुन्दरत्वविशेषं साधव-स्वहस्त-निर्मित-वकुलावली-विरचित-कण्ठावलम्ब-

सन्निधीं प्रवीषि, यदि तु जागरितनिभृता सती मालती स्वयमेवेदं प्रकृत्यात्तदा
किं कुर्या इत्यभिप्रायेण 'असावधान' इति सम्बोधनमुक्तम् । असम्बद्धत्वमेव तत्-
प्रवादस्य निष्ठात्वं सूचितम् । अपेक्षि दूरं गच्छ ।

(ल) मदीति । प्रदीद मां प्रति कोपं मा कुर्व इत्यर्थः । अथवेत्युक्तपञ्चान्तरे ।
भविता इमं वृत्तान्तमिति शेषः । अयं वृत्तान्तः केनापि सुप्ताकमन्त्रिकेन कथित
इति सरलार्थः । खेत्वं वक्तुमुपक्रमते किञ्चेति । कठोरस्य परिचयस्य पूर्वावयवस्य
केतकस्य केतकौकुसुमस्य गर्भवत् मध्यदेशवत् विभमो विलासः चेतिमा येषु तेषां
तद्योक्तानां अवयवानां हस्तपदादीनां दीर्घलघेन विरहजनितदुर्बलतया निर्वर्णितौ
निष्पादितः सुन्दरत्वविशेषः सौन्दर्यवाङ्मयं यत्र तत् तद्योक्तं, तथा साधवस्वहस्त-
निर्मितया वकुलावल्या वकुलकुसुममालया विरचितः कृतो यः कण्ठावलम्बो गल-
देशाश्रयः तन्मात्रेण सम्भारितं जीवनं येन तादृशं मालत्याः प्ररीरं, तथा प्रभात-

(१) 'अफुड़ं' इति कश्चित् पाठः । (२)...जानीमो' इत्यपि पाठः ।

(३) 'केदई' इति पाठोऽपि । (४) 'णिब्बट्टिद' इति भिन्नः पाठः ।

जीवन् (१) मातृदौए, माधवस्य च प्रभात-चन्द्र-मण्डलापाण्डुर-
परिक्लाम-रमणीयदंशणं च विभाविदं शरीरं ? । किं च,
तस्मिन् दिवसे (२) कुसुमाकराद्यान् पर्यन्त-रथ्या-
मुख-समागमे सविधमोल्लसित-कौतूहलात्फुल्ल-प्रसरन्नयनोत्पल-वङ्गल-विलास-मण्ड-
सञ्चार-चाकृतारका-विराजमान-विभ्रमाः, अनङ्ग-नाट्याचार्य-सर्वाकारोपदेश-निर्भित
विदग्ध-मुग्ध-मधुरा मयापि न निरूपिता अनयोर्दृष्टिसम्भेदाः ? । किं च, मम भातु-

मातृ-सन्धारित-जीवनं मातृत्याः, माधवस्य च प्रभात-चन्द्र-मण्डलापाण्डुर-परिक्लाम-रमणीय-
दर्शनं न विभावितं शरीरम् ? । किञ्च, तस्मिन् दिवसे कुसुमाकराद्यान् पर्यन्त-रथ्या-
मुख-समागमे सविधमोल्लसित-कौतूहलात्फुल्ल-प्रसरन्नयनोत्पल-वङ्गल-विलास-मण्ड-
सञ्चार-चाकृतारका-विराजमान-विभ्रमाः, अनङ्ग-नाट्याचार्य-सर्वाकारोपदेश-निर्भित
विदग्ध-मुग्ध-मधुरा मयापि न निरूपिता अनयोर्दृष्टिसम्भेदाः ? । किञ्च मम भातु-

चन्द्रमण्डलमिव आपाण्डुरं विरहेण ईषद्वलं परिक्लामं सततचिन्तया नितान्तजीवं
तथापि रमणीयदर्शनं मनोहरदृष्टिस्तत्र तत् तथाभूतं माधवस्य च शरीरं केन वा
जनेन न विभावितं न ललितं ? अपितु सर्वेणैव ललितमित्यर्थः । तथापि कथं गोपयितु-
मिच्छसीति भावः ।

किञ्चेति । अपि चेति चार्थः । कुसुमाकरोद्यानस्य पर्यन्ते प्रान्तभागे यत् रथ्या-
मुखं तत्र समागमे सम्मेलने सति सविधमं सञ्जालं नानाविधविकारसहितं यथा

(१)...कण्ठाश्लेषवर्णितसंजीवन् इत्यपि पाठः । (२) तद्विषये इति पाठमिदः ।

(३)...परिसरव्यवहाराद्य-सञ्चार-मण्ड-सिन्धु-सञ्चार-चाकृतारका-विभ्रमा-
नाट्याचार्य-सर्वकारोपदेश-निर्भित-विदग्ध-मुग्ध-मधुरा मयापि न निरूपिता अनयोर्दृष्टिसम्भेदाः...तुए वि...इति पाठान्तरम् ।

वृत्तान्तं सुखिष्य तत्त्वणुच्छलिष्य गम्भीरावेग-व्यङ्ग्यपर-मलाभन्त-
देहसोहाणं उच्छलिष्यमाणं मूलबन्धनं (१) विषयं च लक्षितं
विषयं ? । किं च एदम्पि अवरं सुमरिदं मय (२) । (ल)

दान-वृत्तान्तं शुक्ला^१ तत्त्वणुच्छलित गम्भीरावेग-व्यतिकर-स्त्रायमान-देहशोभयोः उत्-
खण्ड्यमान-मूलबन्धनमिव न लक्षितं हृदयम् ? । किञ्च, एतदप्यपरं स्मृतं मया ।

तथा उल्लसितयोः उत्क्षिप्तयोः, कौतूहलेन उत्फुल्लयोः विकसितयोः, प्रसरतोः
गन्तव्यदेशं गच्छतोः नयनोत्पलयोः ये बहुलविलासेन प्रचुरविभूषण मसृष्टसञ्चारेण
क्रोमलललेनेन च चक्षुः मनोहरे तारके कनीनिकादयः, ताभ्यां विराजमानाः प्रकाश-
मानाः विभूषा नानाविधविकारा येषु, ते तथोक्ताः, तथा अनङ्गी मदन एव नाख्या-
चार्यः तस्य सर्वाकारोपदेशैः सर्वप्रकारशिलादानैः निर्मिताः कृता अतएव विदग्धाः
भावविशेषप्रकाशे चतुराः, सुग्धा मनोहराः, मधुरा लोभनीयाश्च ते तथाभूताः,
अनयोर्मालतीमाधवयोः, दृष्टिसम्भेदाः परस्परनयनसंमेलनानि मयापि किं न निरूपिता
दृष्टाः ? अपि तु निरूपिता एवेत्यर्थः । तथापि समान्तिक एव कथं असम्भेदेत्यादिना
निजोत्तुमिच्छसीति भावः ।

किञ्चेति । अत्रापि, अपि चेति चार्थः । आतुर्नन्दनस्य “चतुर्थ्यं षष्ठी”ति पिङ्गल-
सूत्रात् चतुर्थ्यं षष्ठी । तत्त्वणु मन्दनाय दानवृत्तान्तश्रवणकण एव उच्छलितस्य
उदगतस्य गम्भीरावेगस्य महाविषादवेगस्य व्यतिकरेण सम्पर्केण स्त्रायमाना मलिनो-
क्षियमाणा देहशोभा ययोः तयोर्मालतीमाधवयोः, उत्खण्ड्यमानं केनापि विद्यमानं
मूलबन्धनं धारणकारणीभूतं देहेन सह बन्धनं यस्य तत् तादृशमिव भूतं हृदयं किं
न लक्षितं मयाप्येत्यर्थः ; अपितु लक्षितमेवेत्यर्थः । तथापि कथं तद्वोपनेच्छेति
भावः । किञ्च अन्यच्च । अपरं वृत्तान्तान्तरम् ।

(१) उच्छलिष्यमाणं इति कश्चित् पाठः ।

(२) किं च मय एदं अवरं विमुमरिदं इति भिन्नः पाठः ।

लव । किं दाणिं भवरं ? । (व)

मद । जं क्वु मम तस्स (१) जीविदप्पदाइणो महाणुहावस्स चेदणापडिलम्भ-पिअणिवेदिआए मालदीए भग्गवदी विअड्ठ-वअणोवन्नास-बोधिदेण (२) हिअअं जीविदं अ माहवेण पारि-तोसिअत्तणेण सअंग्गाहे (३) णित्तं । अहअ (४) लवङ्गिए ! तहिं तुए क्वु एब्बं (५) भणिदं “पडिच्छिदो क्वु णो पिअ-सहोए अअं पसादो”त्ति । (श)

(व) किमिदानीमपरम् ? ।

(श) यत् खलु मम तस्य जीवितप्रदायिनी महानुभावस्य चेतनाप्रतिलम्भ-प्रियनिवेदिकाया मालत्या भगवतः।विदग्ध-वचनोपन्यास-बोधितेन हृदयं जीवितञ्च माधवेन स्वयंग्राहे नियुक्तम् । अथ च लवङ्गिके ! तस्मिन् तया खलु एवं भणितं, “प्रतीष्टः खलु नः प्रियसख्या अयं प्रसादः” इति ।

(व) लवेति । अपरं किं कृतं तदब्रूहीत्यर्थः ।

(श) मदिति । चेतनाप्रतिलम्भप्रियनिवेदिकायाः शाङ्खलकृतप्रहारजनितमूर्च्छाऽ-गपमात् परं चैतन्यलाभरूप-सन्तोषसंवाददायिन्याः । भगवत्याः कामन्दक्या विदग्ध-वचनोपन्यासेन “वत्स ! माधव ! दिव्या सुहृद्भ्यः बहिर्तोऽसि मालत्या, तदयमवसरः प्रतिदानस्य” इति चतुर्थाङ्गतेन निपुणवाक्यप्रयोगेण बोधितः उपयुक्तमभिधातुं सङ्केतितस्तेन, माधवेन । स्वयंग्राहे दानान्मालत्या आत्मनैव ग्राहणे, नियुक्तम् “यद्यालव्रणिते”त्यादिवाक्येन व्यापारितं । अथ च तदनन्तरञ्च ।

(१) क्वचित् ‘तस्स’ इति पाठो नास्ति । (१)...जीविदेण इत्यपि पाठः ।

(२) सअंग्गाहसाहे इति पाठभेदः । (४) अह इतिमात्रः पाठः क्वचित् ।

(५) एब्ब इति पाठान्तरम् ।